

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ

Оқулық

1-бөлім

11

Қоғамдық-гуманитарлық бағыт

Шартты белгілер:

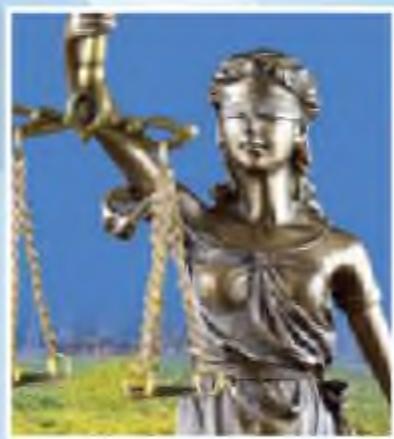
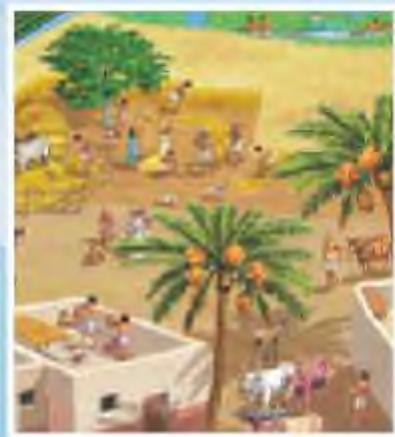

Білімдеріңді тексеріңдер

Тапсырма

I бөлім
Өркениет:
даму ерекшеліктері

II бөлім
Саяси-құқықтық
процестер

МАЗМҰНЫ

ӨРКЕНИЕТ: ДАМУ БРЕКШЕЛІКТЕРІ

1-тарау. ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ТАРИХИ ТИПТЕРІ: ӨЗГЕРІС ПЕН САБАҚТАСТЫҚ

§1. Экономика және экономикалық жүйелердің типтері	8
§2. Дәстүрлі (аграрлық) экономика	14
§3. Нарықтық экономика	19
§4. Жоспарлы (социалистік) экономика	26
§5–6. Экономиканың аралас түрі	31

2-тарау. МЕМЛЕКЕТТІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ТАБИГИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ФАКТОРДЫҢ ӘСЕРІ

§7. Табиғи-географиялық факторларға қарай мемлекеттердің шаруашылық мамандандырылуы	40
§8–9. Мемлекеттердің экономикалық дамуындағы табиғи-географиялық шектеуші факторларға төтеп берудің тарихи мысалдары.....	45

3-тарау. ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕ ӘЛЕМ ЕЛДЕРІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ДЕҢГЕЙІ БОЙЫНША ЖІКТЕЛУІ

§10. Мемлекеттердің экономикалық даму деңгейі бойынша жіктелуі	56
§11. Жекелеген мемлекеттер мен аймақтардың кедейшілікке және экономикалық арттақалушылыққа төтеп беру жолдары	61

САЯСИ ҚҰҚЫҚТЫҚ ПРОЦЕСТЕР

4-тарау. ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ

§12–13. Құқықтық мемлекет түсінігі, қалыптасуы, ұстанымдары мен тарихи алғышарттары	68
---	----

§ 14. Құқықтық мемлекет принциптерінің жүзеге асырылуының тарихи тәжірибесі	77
§ 15-16. Азаматтық қоғам түсінігі және жалпы сипаттамасы.....	84
§ 17—18. Мемлекеттердің саяси-құқықтық жүйесі дамуының қазіргі тенденциялары	92

5-тарау. ӘЛЕМНІҢ ҚАЗІРГІ САЯСИ ЖҮЙЕСІ

§ 19. Халықаралық қатынастардағы биполярлық жүйенің ыдырауы мен өзгеруі (1985–1996 жж.)	104
§ 20. Әлем құрылысының постбиполярлық жүйесі	108
§ 21. Қазіргі кездегі халықаралық қатынастардың даму тенденциялары	114

6-тарау. ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ БЕЙБІТШІЛІК ПЕН ҚАУІПСІЗДІКТІ САҚТАУ МӘСЕЛЕСІ

§ 22–23. Халықаралық қауіпсіздікке төнген қазіргі кездегі қауіп-қатерлер	120
§ 24–26. Бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтауда мемлекеттердің бірлескен әрекеттері	132
ГЛОССАРИЙ	150

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті оқушылар!

Сендерге ұсынылып отырған “Дүниежүзі тарихы” оқулығы жаңартылған бағдарлама бойынша жазылған және тарихты жаңаша көзқарас тұрғысынан қарастырады.

Бүгінгі таңда біз дамыған ақпараттық қоғамда өмір сүрудеміз, бұл адамзат өркениетінің жаңаша даму деңгейін көрсетеді. Ақпараттық қоғамда өндірістің ең басты өнімі ақпарат пен білім болып табылады. Сол себепті ақпараттық қоғамды үздіксіз білім алу қоғамы деп те атауға болады.

Елімізде жаңа ақпараттық қоғамның қалыптасу шарттарына байланысты әрі қоғамның әлемдік ақпараттық жүйеге енуіне орай, осы оқу жылында адамзат тарихы туралы оқып, қоғамдық негіздегі экономика, құқық, философия, әлеуметтану, саясаттану, әлемдік саясат, халықаралық қатынастар, дінтану, педагогика секілді пәндердің соңғы жетістіктерімен танысып, оны оқып игересіңдер. Оқулық төрт бөлімнен тұрады.

Оқулықтың «Өркениет: даму ерекшеліктері» атты бірінші бөлімінде экономикалық жүйенің тарихы, олардың дамуы мен сабақтастығы мемлекеттің дамуына табиғи-географиялық факторлардың әсері мемлекеттердің жаңа кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық дамуы қарастырылған.

Оқулықтың екінші бөлімі “Саяси-құқықтық процестер деп аталып, онда құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның пайда болуы мен қалыптасуы, қазіргі әлемнің саяси жүйесі және адамзат дамуының жаңа кезеңінде бейбітшілік пен қауіпсіздіктің сақталуы мәселелері қамтылған.

Оқулықтың “Қоғамдық-саяси ойдың дамуы” атты үшінші бөлімінде ХХ ғасыр мен ХХІ ғасырдың бас кезіндегі азаттық пен әділдік үшін күресіп, реформа жүргізуге ұмтылған тұлғалардың тарихтағы рөлі баяндалады.

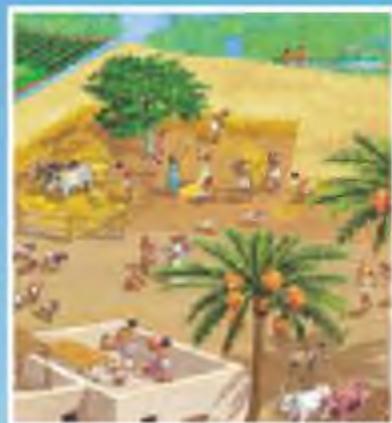
Оқулықтың “білім мен ғылымның дамуы” атты төртінші бөлімде білімнің жалпыадамзаттық құндылық екені көрсетіліп, бүгінгі қоғамдағы ғылымның маңызы баяндалады, қазіргі өркениеттің дамуындағы ғылыми-техникалық прогрестің тарихи кезеңдері мен бүгінгі таңдағы жаһандық мәселелерді шешу жолдары берілген.

Сендерге қоғам үшін аса маңызды әрі қажетті пәнді оқуда жетістіктер мен табыстар тілейміз.

Құрметпен, ақпарат

I БӨЛІМ

ӨРКЕНИЕТ: ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

§ 1. ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ТИПТЕРІ

Бүгінгі сабақта:

- мемлекеттердің экономикалық даму ерекшеліктерін талдау үшін «экономика» және «экономикалық жүйе» ұғымдарын қолданамыз;
- экономикалық жүйелердің тарихи типтерінің белгілерін түсіндіре отырып, оларды жіктеуді түсінеміз.

Кілт сөздер:

экономика, экономикалық жүйелер, экономикалық жүйе түрлері, экономика модельдері

“Экономика” ұғымы. Жалпы, әдебиеттерде, сөздіктерде *экономика* терминінің алғашқы мағынасы үй шаруашылығын жүргізу өнері ретінде түсіндірілді.

Бүгінгі таңда экономика сөзі:

- бағаның даму тенденциялары, өндіріс, жұмыссыздық және т.б.;
- шектелген өндірістік ресурстарды (жер, еңбек құралдары, білім) пайдалану, өнімді өндіру және оны қоғам мүшелері арасында бөлу;
- өнім өндіруді ұйымдастыру және тұтыну;
- қаржы, ақша, капитал сияқты бірнеше мағына береді.

Назар аударыңдар

Экономика термині Ежелгі Грекиядан шыққан, *oikos* – үй және *nomos* – заң жүргізу тәртібі, яғни, «үйді жүргізу» немесе *шаруашылық жүргізу тәртібі* деген мағынаны білдіретін екі сөзден құралған.

Экономиканың даму теориясы. Экономика ғылымының бастауы ежелгі дүние ойшылдарының ілімінде көрініс тапты. Ежелгі үнділік «Ману заңдары» билік пен бағыныштылық қарым-қатынастың, қоғамдық еңбек бөлінісінің болғанын айтқан.

Ежелгі Грекия ойшылы Ксенофонт (б.з.б. 430–354 (356) және Аристотель (б.з.б. 384–322) *шаруашылық жүргізу өнері* дегенді білдіретін *экономия* терминін алғаш болып ғылымға енгізді. Аристотель *экономика* сөзін екі терминге, яғни «экономика» (өнім өндірумен байланысты табиғи шаруашылық қызмет) және «хремантистика» (байлық жинау өнері, ақша жасау) деп бөліп көрсетті.

Ғылым ретінде экономикалық теория, ең алдымен, сауда саласында алғашқы капиталдың пайда болуынан бастап, капитализмнің бастапқы кезеңінде қалыптасты. Сауданың дамуы экономикалық саясаттағы алғашқы бағыт – меркантилизмнің пайда болуына ықпал етті

Меркантилизм туралы ілім байлықтың пайда болуымен сипатталады. Байлықтың өзі ақшамен бағаланды. Осыдан барып «меркантильді» яғни, *ақшалы* деген сөз қалыптасты.

Экономикалық ғылымның өрі қарай дамуы Адам Смиттің (1729–1790) және Давид Рикардоның (1772–1783) еңбектерінде орын алды. А. Смит «Халықтардың баю себептері мен табиғаты туралы зерттеу» кітабында сол кезге дейінгі жинақталған экономика ілімін бір жүйеге келтіріп, қоғамдық еңбек бөлінісі туралы ілім жасады. Ол «көрінбейтін қол» деп атаған бос нарық тетігін ашты. Давид Рикардо «Саяси экономия мен салық салу бастаулары» атты еңбегінде А. Смит теориясын жалғастырды. Ол тауардың құны (жалақы, кіріс, пайыз, рента) негізінде жұмысшының еңбегі бар екенін көрсетті.

А.Смит пен Д.Рикардоның еңбектеріне сүйене отырып, К.Маркс (1818–1883) капитализмнің даму заңдарын, тауарға салынған еңбектің сипаты және қосалқы құн туралы ілімді, капитализмнің формация ретінде тарихқа келу сипатын көрсетті.

«Экономикалық жүйе» ұғымы мен элементері оның негізін салушы экономикалық мектептерге байланысты. Қандай да бір экономикалық жүйеде тұтынумен, айырбаспен, бөлініспен бірге өндіріс басты рөл атқарады. Өндіріс үшін экономикалық ресурстар қажет, ал шаруашылық қызметтің нәтижелері тұтынылады, айырбасталады және бөлінеді.

Сонымен қатар экономикалық жүйелерде оларды бір-бірінен ерекшелеп тұратын элементтер бар:

- әлеуметтік-экономикалық қатынастар;
- шаруашылық қызметтің ұйымдастырушылық-құқықтық түрлері;
- шаруашылық тетігі;
- қатысушыларды ынталандыру және мотивация жүйесі;
- кәсіпорындар мен ұйымдар арасындағы экономикалық байланыстар.

Өндіріс құралдарына жекеменшік сипаты және шаруашылық байланыстарды реттеп отыру әдістері экономикалық жүйенің басты белгілері болып табылады.

Экономикалық жүйе дәстүрлі (аграрлық), нарықтық, жоспарлы (социалистік) экономика және экономиканың аралас түрі болып төрт түрге бөлінеді.

Дәстүрлі (аграрлық) жүйеде шектеулі ресурстар салт-дәстүрлерге сәйкес бөлініп, пайдаланылатын жалпы (қауымдық) меншікке, натуралды шаруашылыққа, ұсақ тауар өндірісіне негізделеді. Бұл жүйенің негізгі егіншаруашылығын, малшаруашылығын және балықшаруашылығын қамтитын ауылшаруашылығы болып табылады. Сондықтан дәстүрлі жүйе табиғат пен табиғат жағдайларына және шаруашылықтың географиялық орналасуы мен климатына тәуелді.

Осыдан дәстүрлі жүйенің бірнеше ерекшелігін бөліп көрсетуге болады:

- экономика алғашқы қолөнер мен ауылшаруашылығының даму сатысында болды;
- еңбек құралдарынан ең қарапайымы қолданылды;
- индустрия мүлдем болмады.

Нарықтық экономика (капиталистік) ресурстарға жеке-дара меншік иесі болуды, нарықтағы еркін кәсіпкерлік, таңдау еркіндігі мен бәсекелестік, сұраныс пен тапсырысқа байланысты өнімге еркін баға қоюды қарастырады. Нарықтағы экономикалық билік шашыранды болып келеді, нарықтағы субъектілердің ешқайсысы бір-бірінің мүддесіне нұқсан келтірмейді. Тек қана ресурстар шектеулігі және өндірушілер мен тұтынушылардың бәсекелестігі нарықтық қатынастар субъектілерінің санасуына тура келетін шынайы факторлар болып табылады.

Мемлекет экономикалық жағынан ретке келтіріп отыру үрдісіне араласпайды десе де болады. Сондықтан нарықтық жүйенің басты кемшіліктері: табиғи жолмен ұзақ уақыт қалпына келтірілетін макроэкономикалық пропорцияларды бұзудың жоғары деңгейде болуы; қартайған шақта, жұмыссыздық пен науқастанған жағдайда азаматтардың қорғаусыз қалуы.

Бұл жүйеде мемлекет экономикалық өмірге араласа алмайды. Оның міндеті — жекеменшік құқығына кепілдік беру үшін қоғамда қатал құқықтық тәртіпті сақтау. Мұндай жүйе таза күйінде ешқашан болған жоқ, себебі капитализм қалыптасуында шаруашылықтың феодалдық

жүйесінің қалдықтары ұзақ уақыт бойы сақталып отырды. Өңгіме цехтық шектеулер, өсімқор капиталдың езгісі, нарық инфрақұрылымының болмауы, сословиеліктің сарқыншақтары және т.б. туралы болып отыр. Сондай-ақ XIX ғасырдың екінші жартысының бірнеше онжылдықтары бойы көптеген елдің экономикасы (өсіресе Англия экономикасы) осындай жүйеге жақын болды.

Өрі қарай нарықта экономикалық тәуелсіздікке ұмтылған екі күш – мемлекеттік экономикалық күш пен жеке кәсіпкерлік жүйе бәсекелестікке түсті. Бірігуге деген ұмтылыстар монополиялардың пайда болуына алып келген еркін жекеменшік иелері арасында байқала бастады. Сондықтан классикалық капитализмнің қазіргі жағдайында немесе таза нарық жүйесінде ешбір елде еркін бәсекелестік жоқ.

Жоспарлы (социалистік) экономика – ресурстар, негізінен, директивті жоспарлау жолымен орталықтан бөлініп отыратын, негізгі өндіріс құралдары мемлекет меншігінде болатын экономикалық өмірді ұйымдастыру әдісі. Мұндай жүйенің басты басымдылығы – еңбекшілердің ең аз мөлшердегі әлеуметтік кепілдіктерін қамтамасыз ету. Кемшіліктері – экономиканы монополияландырудың ең жоғары деңгейі, бәсекелестіктің болмауы және ресурстарды тиімсіз пайдалану, экономиканы әлемдік техникалық прогрестен шеттету.

Жоспарлы экономикаға шаруашылықтың социалистік (коммунистік) жүйесі жатады. Социалистік экономика жағдайында өндіріс көлемі, оның құрылымы, тұтыну мөлшері мен құн деңгейі орталықтан мемлекеттік жоспарлаудың араласуымен қойылады.

Жалпымемлекеттік жоспарлау қызмет көрсету және жағдай жасай отырып, өндіріс құралдарына қоғамдық меншіктің басым болуы арқылы мүмкін болады. Жоспар тұтастай ұлттық экономика үшін, өңірлік құрылымдар мен жеке кәсіпорындар үшін құрылады. Жоспар құру үрдісі екі қарама-қарсы қозғалысты құрайды: төменнен жоғары және жоғарыдан төмен. Алғашында жоспарлар өткен жылдардағы өндірістердің қызметі, механизмі мен жетістіктерін негізге ала отырып, экономиканың бірінші звенолары арқылы жасалады. Бұл жоспарлар жоғары құрылымдарға беріледі, онда өзара байланыстырылып, министрлік немесе ведомстволардың бірыңғай жоспары ретінде қайта жөнделіп, өңделеді. Сондай-ақ экономиканың барлық құрылымдық бөлімшелеріне міндеттелетін, әлеуметтік-экономикалық дамудың жалпымемлекеттік жоспар болып бекітілуі үшін мемлекеттік жоспарлау органдарына беріледі.

Жоспар құру мен оны жүзеге асыру үрдісі нарықтық тетік құралдарын (құн, ақша) пайдалануды көздейді. Алайда мұнда нарықтық тетік халықшаруашылығы пропорцияларын қалыптастыруға және баға деңгейін анықтаушы ретінде көрінбеуі керектігі маңызды орын алады.

Жоспарлы экономика ел өңірлері және экономика салалары бойынша өндірістік ресурстарды орталықтан бөліп беруге мүмкіндік туғызады, бірақ оның тиімді пайдаланылуын қамтамасыз ете алмайды, яғни бірде-бір мемлекеттік басқару органы әрбір өндіріс ресурстарындағы сұраныстарды нақты анықтауға мүмкіндігі жоқ. Осыны ескере отырып, экономикалық қызмет көрсетуді орталықтандырудың қоғамдық сұранысы немесе нарықтық қатынастар еркіндігі қалыптасады. Шектен тыс орталықтандыру шаруашылықтың социалистік жүйесіне төн болып есептелсе де, дамыған және даму үстіндегі елдер белгілі бір кезеңде экономиканы қатаң түрде мемлекеттік реттеп отыруға жүгінеді. Бұл 1929–1933 жылдары өндіріс терең экономикалық дағдарысқа ұшыраған күйзеліс кезеңінде, сондай-ақ, XX ғасырдың 40–70-жылдары байқалды. Қазіргі кезде жоспарлы реттеу тетігін әлемнің барлық елдерінде нарықтық тетік толықтырып отыр.

Экономиканың аралас түрі – аралас экономикалық жүйе жеке және мемлекеттік секторды, нарықтық-бәсекелестік, корпоративтік және мемлекеттік реттеуді үйлестіріп, жекеменшіктің алуантүрлілігіне сүйенеді. Бұл көптеген мемлекеттерге төн. Бірақ дамыған және даму үстіндегі елдердегі аралас экономиканың ұлттық үлгілері өртүрлі.

Қазіргі кезде елдердің көпшілігінде шаруашылық жүргізудің өртүрлі экономикалық жүйесінің элементтері түйісіп, экономикалық жүйенің жеке түрі ретінде аралас экономиканы анықтауға мүмкіндік беріп отыр.

Аралас экономикаға шаруашылық жүргізудің сан алуан түрін пайдаланатын және жекеменшіктің әр түріне жататын кәсіпорындар мен құрылымдар кіреді.

Аралас экономиканың үлгісіне КСРО-дағы ЖЭС кезеңін жатқызуға болады. Ол кезде халықшаруашылығында *социалистік, жеке капиталистік, мемлекеттік-капиталистік, ұсақ тауарлы және патриархалды* бес қоғамдық-экономикалық құрылым қатар жұмыс жасалған.

Социалистік құрылым қоғамдық меншікке негізделді. Жеке капиталистік таза капитализмнен көрiнiс тапты немесе еркін нарықтық шаруашылық; мемлекеттік капитализм, социалистік құрылым сияқты командалық экономиканы бейнеледі. Олардың біреуі – жеке, ал екіншісі – қоғамдық ұсақ тауарлы құрылым негізінде еркін нарықтық экономикаға жатты, бірақ өзіне дәстүрлі «жүкті» артты, ең соңында, патриархалды шаруашылық тұтастай дәстүрлі экономикамен байланысты болды. Шаруашылықтың бұл күрделі де, қарама-қайшы жүйесінде байланыстырушы құрал нарықтық тетік болды.

Аралас экономикаға қазіргі кездегі өркениетті елдердің ұлттық шаруашылығын жатқызуға болады. Осылайша АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Германия және басқа да елдерде мемлекеттік кәсіпорындар, күшті жеке корпоративтік құрылымдар, жекеменшік фирмалар

бар. Экономиканың бұл салалары нарықтық реттеу жетегінде және мемлекеттің қарауында. Сонымен қатар аралас экономиканың басқа да көптеген ұлттық үлгілері бар.

Қазіргі аралас экономика реттеліп отыратын нарықтық шаруашылықты көрсетеді. Бұл иеліктің басым түрі жекеменшік екенін білдіреді, бірақ классикалық капитализмнен айырмашылығы бұл ірі жеке, акционерлік меншік болып отыр. Мұнда реттеудің басым түрі мемлекеттік реттеумен толықтырылып отырған бәсекелестік пен нарықтық экономика болды.

Осылайша жүйені түрлерге бөлудің бір белгілері ретінде экономикалық өмірді реттеу көрініс табады. Сәйкесінше экономикалық жүйе дәстүрлі, нарықтық және социалистік болуы мүмкін. Дәстүрлі шаруашылықта шығарылған өнімдер, ресурстарды пайдалану, өндірістің негізгі пропорциялары салттар және дәстүрлер арқылы анықталады.

Нарықтық экономикада ресурстарды пайдалану, өндіру технологиясы, бөлу, өндірілген тауарды тұтыну мен айырбастау сұраныс, ұсыныс, бәсекелестіктің көмегімен жүзеге асады.

Социалистік экономикада шаруашылық үрдістер мемлекеттік үйлестіруші органдар арқылы жоспарланып, реттеліп отырады. Экономикада өртүрлі жүйе элементтері үйлесіп тұрған кезде, аралас экономика туралы айтуға болады.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. «Экономика» ұғымының қандай анықтамалары бар?
2. Экономикалық мектеп өкілдерін атап беріңдер.
3. Экономикалық жүйе түрлері арасындағы айырмашылықты түсіндіріңдер.

♦ Тапсырма

1. Экономикалық жүйенің түрлерін сипаттайтын кестені дәптерлеріңе толтырыңдар.

	Түрлері	Сипатты белгілері	Осы экономикалық жүйе түрін қолданған немесе қолданушы мемлекет
1	Дәстүрлі (аграрлық) экономика		
2	Нарықтық экономика		
3	Жоспарлы (социалистік) экономика		
4	Экономиканың аралас түрі		

§ 2. ДӘСТҮРЛІ (АГРАРЛЫҚ) ЭКОНОМИКА

Бүгінгі сабақта:

- әртүрлі мемлекеттердің мысалында экономиканың дәстүрлі түріне тән белгілерін анықтаймыз;
- дәстүрлі экономиканың даму ерекшеліктерін талдаймыз.

Кілт сөздер:

дәстүрлі (аграрлық) экономика, өндіріс, дәстүрлі экономикалық елдер, қоғамдық-экономикалық формация түрлері

Дәстүрлі экономика адамзаттың ең алғашқы даму кезеңіне тән, шаруашылықтың «табиғи» түрімен байланысты ең ежелгі жүйе болып табылады. Кейіннен көптеген халықтар дәстүрлі экономиканың неғұрлым ұйымдасқан түріне көшті, қазірдің өзінде кейбір мемлекеттердің аграрлық экономикалық сипатқа тән белгілері бар. Оған бірінші кезекте экономикалық деңгейі төмен мемлекеттер кіреді.

Есте сақтаңдар

Дәстүрлі жүйе, әдетте натуралды шаруашылыққа негізделген.

Дәстүрлі экономикалы елдерде өндіріс ресурстарына, жекеменшікке және оның иесінің жеке еңбегіне негізделген ұсақ тауарлы өндіріс басты рөл атқарады. Бұған шаруашылық және қолөнер жатады.

Дәстүрлі экономикалық жүйенің сипатты белгілері:

- қарапайым технологиялардың меңгерілуі;
- қатысушылардың интеллектуалдық көрсеткіштері емес, дене күшінің басым болуы, экономикалық маңыздылығына байланысты қол еңбегінің билігі;
- негізгі экономикалық мәселелер ғасырлық дәстүрлерге сәйкес шешіледі;
- тауар айырбасы бар болса да, шектеулі сипат алады: артық өнімнің болмауына алып келетін экономикада аң аулау, терімшілік және ұсақ ауылшаруашылығы басымдылық алады.

Дәстүрлі экономиканың кемшіліктері:

- қарапайым технологиялар – «қол еңбегі»;
- даму қабілеттілігі болмауы;
- еңбек өнімділігінің төмен болуы, артық өнімнің болмауы («алғашқы қажетті өнімнің» жеткіліксіздігі жиі кездеседі);
- табиғи жағдайларға тәуелділік.

Дәстүрлі экономиканың кейбір басымдылықтары:

- шаруашылықтың экологиялық түрі;
- нақты тұрақтылық;
- халықтың толық еңбекпен қамтылуы;
- сабақтастық;
- ұйымдастырылудың қарапайымдылығы.

Қарапайым технологиялы ауылшаруашылық

К. Маркстің классификациясы бойынша дәстүрлі қоғамға қоғамдық-экономикалық формацияның: *алғашқы қауымдық, құлиеленушілік және феодалдық* түрлері сәйкес келеді.

Өндірістің алғашқы қауымдық әдісі. Адамзаттың жануарлар әлемінен бөлініп шығу кезеңінен бастап таптық қоғамның орнауына дейінгі кезеңді қамтиды.

Алғашқы қауымдық шаруашылықтың дамуының негізгі факторлары:

- артық өнімнің пайда болуы (өмірге қажетті өнімнен артық) айырбастың негізі ретінде;
- табиғи ресурстарға қол жеткізудегі айырмашылықтар негізінде натуралды айырбастың пайда болуы;
- жекеменшік пен мүлік теңсіздігінің пайда болуы;
- қауымдастық ішіндегі қарым қатынастың күрделенуі мен тайпалардың пайда болуы (ру одақтары);
- егін егу мен малшаруашылығына көшу және еңбек бөлінісінің пайда болуы;
- қолөнердің және тауар айырбасының пайда болуы;
- қоғамдық сананың жіктелуінің басталуы және қалыптасып келе жатқан жекетілгенің дағдарысы.

Өндірістің құлиеленушілік әдісі. Өндірістің антикалық әдісінің билік етуі б.з.б. IV ғасырда Грекияда, б.з.б. III ғасырдан бастап Римде басталып, мыңдаған жылдар аралығында гүлденді. Бұл кезең б.з. III–IV ғасырларға қарай аяқталды. Бұл кезеңде қауымдастық түпкілікті ыдырады. Өндірістің антикалық әдісінің аса маңызды ерекшелігі жекеменшік институтының құқықтық жағынан нығаюы болды. Жекеменшіктің маңызды нысаны құлдар еді. Грек полистерінің

Өндірістің құлшылданушылық тәсілі

қолөнерге мамандандырылуы қолөнер шеберханаларында құл еңбегінің басым болуына алып келді. Аграрлы ел болып отырған Рим құлдардың басым көпшілігін ауылшаруашылығында пайдаланды.

Өндірістің феодалдық әдісі IV–VI ғасырлардан бастап XV–XVII ғасырларға дейін Батыс Еуропада орын алды. Феодализмнің мәні шаруалардың экономикадан тыс жеке немесе жерге тәуелділігі арқылы еңбекке қосымша өнімді феодалдық рента түрінде өндіріп және иемденуде болды.

Бүгінгі күні феодалдық қатынастар генезисінің үш негізгі жолы бөлініп көрсетіледі: *романдық, қауымдық және шығыстық.*

Романдық (классикалық) түрі Батыс Рим империясының аумағында пайда болған орта ғасырлардағы мемлекеттерге тән: Италия, Франция, Испания.

Феодалдық генезистің қауымдастық түрі славян-герман халықтары арасында таралған. Бұл халықтарда феодалдық қатынастарға көшу алғашқы қауымдық құрылыстың ыдырауы барысында жүрді.

Феодалдық генезистің шығыстық түрі біртекті емес. Қалыптасқан феодалдық қатынастардың ұлттық белгілерінің әртүрлілігіне және уақыт сызығына байланысты көрінді. Генезистің бұл түрі Шығыс Рим империясын (Византия), Араб мемлекеттерін, Орта және Қиыр Шығысты қамтыды.

XVI ғасырда экономикалық дамудың қозғаушы факторлары халықаралық жәрмеңкелер Антверпенде, Берген-он-Зонада, Франкфуртте, Медине дель Кампо, Лионда болды. Ғасыр соңында келісімге келу нысаны ретінде ақша, несие және төлем құралдары болып келген

безансон жәрмеңкелері пайда болды. Халықаралық нарықтың пайда болуына Жаңа әлемнен қол жетімді алтын мен күмістен жасалған металл тиындардың келуі, сондай-ақ айырбас жүйесінің дамуы себеп болды.

XVII ғасыр XVI ғасырдың жетістіктерін нығайтуға мүмкіндік туғызды. Алайда геосаяси сипаттағы көптеген себептер экономикалық орталықты италиялық Жерорта теңізінен Атлантикалық мұхит жағалауына, ең алдымен, Голландияға көшірді. Италия банкирлері жасаған әлемдік есеп жүйесі бұзыла бастады. Бірақ тауар айырбасының өсуі XVIII ғасырда орталықта қалыптасқан жаңа нарықпен алмастырылды.

Шаруашылық қызмет – біртұтас қызмет, яғни шаруашылық жүргізу үрдісіндегі белгілі бір есеппен және олардың өртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған адамдардың күш салуы.

Қоғам дамуы тарихы қоғамдық шаруашылықтың екі басты формуласын бөліп көрсетуге мүмкіншілік береді: *натуралды және тауарлы*.

Шаруашылықтың натуралды түрі – материалдық игіліктерді өндіру мен қажеттіліктерді тұтынуға, жеке шаруашылық бірлігінде пайдалану үшін өндірудің шаруашылық түрі.

Натуралды шаруашылықтың материалдық негізі қоғамдық еңбек бөлінісінің төмен, нашар дамуы.

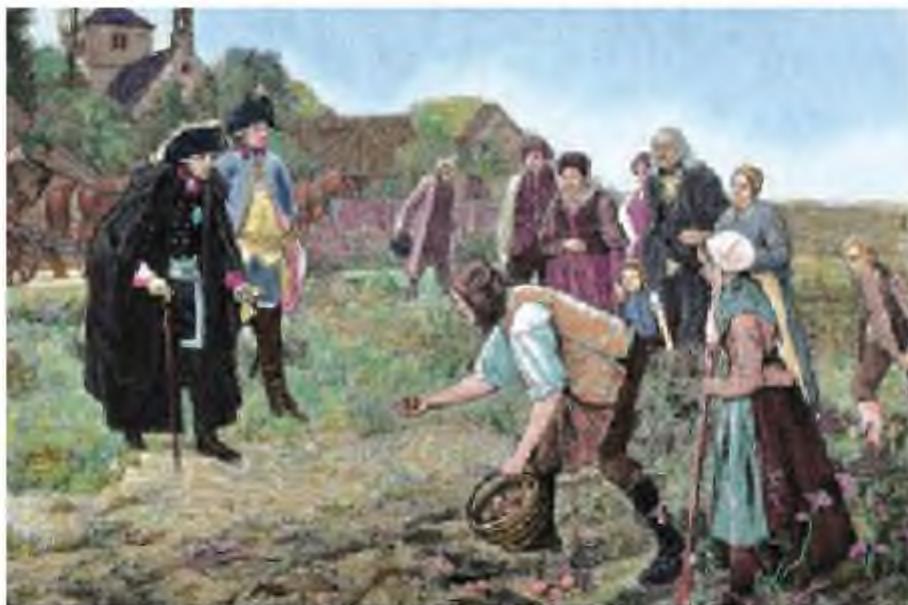
Шаруашылықтың натуралды түріне өзіне-өзі қысым көрсететін, тұйықталған, жергілікті сипат тән. Шаруашылықтың натуралды түрі тарихи жағынан жекеменшік қатынастардың іргетасы болып табылатын жер меншігіне негізделген. Сонымен бірге жерге жекеменшіктің болмауы, оның жоғарғы меншік иесі ретінде мемлекет қолына шоғырлануы жекеменшіктің және мемлекеттік биліктің өсуіне әсер етті. Ал билік пен жекеменшіктің өсуі олардың еңбегінің өніміне қатынасы арқылы емес, адамдар арасындағы тікелей қатынасты туындатады.

Натуралды шаруашылықтың маңызды белгілері оның тұрақтылық, қозғалыссыздық деп аталатын кертартпалығына негіз болады. Жерге қауымдық иелік ету ауылшаруашылық қауымдастықтарының мыңдаған жылдар бойы сақталуымен түсіндіріледі.

Назар аударыңдар!

Шаруашылықтың натуралды түрі оның шектеулі мақсатын көрсететін, дәлірек айтқанда, көлемі жағынан мардымсыз және тұтынушылықтың сапалық құрамы жағынан біркелкі болған, ең соңында, қоғамдық шаруашылықтың ілгерілеуін, оның дамуының төменгі қарқынын анықтайтын өндірістің даму деңгейін бейнелейді.

Шаруашылықтың тауарлық түрі натуралды шаруашылыққа қарама-қарсы, ең алдымен, қауымдастықтар арасындағы қатынастар, ал содан

Өндірістің феодалдық тәсілі

кейін олардың ішіне ене отырып, бірте-бірте натуралды шаруашылықты қоғамның экономикалық өміріндегі тәуелді, жойылуға айналған элементке айналдыруымен ерекшеленеді.

Натуралды шаруашылықтың тауарлы шаруашылықпен алмасуы – ұзақ, күрделі және өртүрлі сападағы үрдіс, бұл белгілі бір дәрежедегі жағдайға байланысты, натуралды шаруашылықтың қызметімен, оның кертартпалығымен, қарқынымен, тоқырауымен анықталады.

Натуралды шаруашылықтан тауарлыға өтудің объективті себебі еңбек бөлінісін күшейтіп, өнімділікті арттыратын өндірістің дамуы болды.

Назар аударыңдар!

Тауарлы шаруашылық адамдар арасындағы экономикалық қатынастар олардың еңбектерінің нарықта сату-сатып алудан көрінетін, жеке адамдар өндіретін, оның үстіне әрқайсысы қандай да бір өнім өндірумен айналысуға мамандандырылған қоғамдық өндірісті ұйымдастыру түрі.

Тауарлы шаруашылықтың негізгі сипаты:

Өндіріс – адамның өмір сүруі мен дамуына қажетті материалдық және рухани игіліктерді жасау процесі.

Бөлу – өндірілген өнімде әрбір шаруашылық субъект қатысатын үлесті, санын, пропорциясын анықтайтын процесс.

Айырбас – бір субъектіден екіншісіне ауысып отыратын, заттардың қоғамдық айырбасын ұйымдастырушы өндірушілер мен тұтынушылардың қоғамдық байланыс түрі.

Тұтыну – белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін өндіріс нәтижелерін пайдалану процесі.

Өндіріс – өмір сүру негізі және адамзат қоғамының алға басуының бастауы. Ол шаруашылық қызметтің шығу нүктесі, тұтынудың соңғы нүктесі болып табылады. Бөлу мен айырбас бірігіп, өндіріс пен тұтынуды байланыстырады. Десек те, өндіріс алғашқы саты болып, тұтынуға қызмет етеді.

Кейбір экономистер қоғам дамуының қазіргі кездегі шынайы деңгейін есепке алу керектігін, оның материалдық базасына, рухани саланың дамуына, адам санасына, ноосфераға тәуелді екенін анықтай отырып, бұл теориялық пайымдауға күмән туғызады.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Дәстүрлі экономика деген не?
2. Дәстүрлі экономикалық жүйенің басты ерекшеліктерін көрсетіңдер.
3. Дәстүрлі экономикалық жүйенің жетістіктері мен кемшіліктері туралы айтыңдар.
4. Қоғамдық-экономикалық формацияларды жіктеу арасындағы айырмашылықтарды түсіндіріңдер.
5. Натуралды және тауарлы шаруашылық түрінің ерекшеліктерін анықтаңдар.

♦ Тапсырма

1. «Дәстүрлі экономиканың кемшілігі мен жетістіктері және оны RAFT-технологиясында қолдану» тақырыбына PowerPoint бағдарламасының көмегімен презентация құрастырыңдар.

- R — role (репортер рөлінде).
- A — audience (аудитория/ сынып).
- F — format (форма/өзекті мақала).
- T — topic (тақырыбы).

2. К. Маркс классификациясы бойынша өндірістің әдістерін сипаттайтын кестені дәптерлеріңе толтырыңдар.

Өндіріс түрлері	Кезең	Өндіріс түрін қолданған елдер
Өндірістің алғашқы қауымдық әдісі		
Өндірістің құлшеленушілік әдісі		
Өндірістің феодалдық әдісі		

§ 3. НАРЫҚТЫҚ ЭКОНОМИКА

Назар аударыңдар

Нарықтық экономика – еркін кәсіпкерлікке, өндіріс құрал-жабдықтарына меншік нысандарының көптігі, нарықтық баға белгілеу, шаруашылық жүргізу субъектілер арасындағы келісімшарттық қатынастар, мемлекеттің шаруашылық қызметке шектеулі түрде араласу қағидастарына негізделген экономика.

Бүгінгі сабақта:

- нарықтық экономиканың даму ерекшеліктерін түсінеміз;
- нарықтық экономикаға тән белгілерді анықтаймыз.

Кілт сөздер:

нарық, тауар, сұраныс, ұсыныс, тұтынушы, бәсекелестік, өндіруші, индустрияландыру

Нарық және оның мәні. Нарықты (тауарлы) шаруашылықтың тарихи даму үрдісінде нарықтың мәні де, өзі де өзгерді, оның экономикадағы рөлі өсті.

Нарықтың объективті қажеттілігі тауарлы өндірістің қалыптасу қажеттілігін тудыратын себептермен негізделеді. Нарықтың пайда болуының мынадай маңызды тарихи шарттары бар:

Бірінші шарт – қоғамдық еңбек бөлінісі және мамандандырылу. Адамдардың қандай да бір қауымдастығында шаруашылықтың бірде-бір мүшесі барлық экономикалық ресурстармен, экономикалық игіліктермен өзін-өзі толықтай қамтамасыз ете алмайды. Адамдардың жеке-леген топтары шаруашылықтың әр алуан түрлерімен айналысады, яғни қандай да бір

тауарларды өндіру қызметімен мамандандырылады. Бұл жағдай салыстырмалы басымдылық ұстанымдарымен түсіндіріледі, яғни жіберіп алған мүмкіншіліктерінің азғана бөлігіне қатысты өнім өндіреді.

Екінші шарт – өндірушілердің экономикалық ерекшелігі шаруашылық шешімдерін қабылдауда (не шығару, қалай шығару, өндірілген өнімді кімге сату керек) толықтай тәуелсіз, дербес. Бұл ерекшелік тарихи жағынан жекеменшік негізінде пайда болады және ұжымдық меншікке таралады (кооперативтер, акционерлік қоғамдар, мемлекеттік мекемелер және т.б.). Егер қоғамда шаруашылық қызмет субъектілері жекеменшік құқығына ие болмаса, нарық өмір сүре алмайды.

Үшінші шарт – трансакциялық шығындар мәселесін шешу – жекеменшік құқығын беруге байланысты айырбас саласындағы шығындар. Олар субъект таңдап алған шаруашылық қызметіне рұқсат алуға (лицензиялар), тауардың қасиетін мөлшерлеу бойынша келісім жүргізу үшін ақпарат іздеуге байланысты шығындарды қосады.

Нарық жүйесінің тарихи дамуы. Алғашқы кезде нарық базар, бөлшек сауда, нарық алаңы ретінде қарастырылды. Бұл – нарықтың ең қарапайым, аясы тар ұғымы. Бұл нарықтың қауымдастықтар арасындағы айырбас жүйелі болып отыра бастаған кезде, тауар айырбасы түріне ене бастағанда, белгілі бір жерде, бір уақытта жүзеге асып отырған алғашқы қоғамдық құрылыс ыдыраған кезде пайда болғанымен түсіндіріледі. Алғашында нарық қарапайым түрге ие болды. Этнографтардың бақылауы бойынша, Калимантан аралы мен қазіргі Малайзия төңірегінде нарықтық қатынастардағы ерекшелік:

сатып алушылар емін-еркін тауарларды көруі үшін сатушылар айырбас жасау мақсатында өз өнімдерін қойып кеткен. Егер сатып алушы оған ұсынылған тауарды алуға шешім қабылдаса, ол өз өнімін тастап кеткен, содан кейін сатушылар қайтып келіп, келісім берген жағдайда сатып алушы қалдырып кеткен заттарды алып, орнына өзінікін қойған. Қалалар мен қолөнердің дамуына байланысты сауда, нарықтық қатынастар кеңейе түскен, базарларға нақтылы орындар, сауда алаңдары бекітілген. Нарықтың мұндай ұғымы сөздің бір мағынасы, белгісі ретінде бүгінгі күнге дейін сақталған.

Қоғамдық еңбек бөлінісі тереңдей түсуіне және тауар өнімінің дамуымен «нарық» ұғымы әлемдік экономикалық әдебиетте көрініс тапқан күрделі түсінікке ие болды. Осылай, француз математигі, экономист О. Курно «нарық» ұғымын қандай да бір нарық алаңы деп емес, тұтастай алғанда, сатып алушылар мен сатушылардың қарым-қатынасы, бағалары жеңіл және тез теңеседі деп есептейді. Нарықтық экономика мынадай белгілермен:

- экономикалық ресурстарға жекеменшіктің болуы;
- нарыққа кедергісіз кіруді қамтамасыз ететін еркін бәсекелестік, экономиканың бір саласынан екіншісіне капиталдың құйылуы;
- қандай технологиялар арқылы қандай көлемде, қандай өнім өндіруді, оны кімге сатуды өзі шешетін көптеген тәуелсіз өндірушілердің болуы;
- қандай өндірушілерден қандай тауар сатып алуды өзі таңдайтын көптеген тұтынушылардың болуы;
- кәсіпкерге бизнес саласын анықтауға мүмкіндік беретін, ал жұмысшыға еңбек нарығында еркін жүретін нарыққа қатысушылардың барлығының жеке еркіндігімен (жұмысшы күшін қосқанда);
- ұсыныс пен сұраныс өсерімен баға қоюдың стихиялық сипатымен;
- құнына қарай эквивалентті айырбаспен;
- кәсіпкерлердің оларға ресурстарды үнемдеуге, жаңа техниканы өндіруге, жұмысшы күшін қалыпты жағдайда ұстауға мәжбүр ететін түсім түсірудегі ең жоғарғы деңгейге көтеруге бағыт алуымен сипатталады.

XV–XVII ғасырларда Ұлы географиялық ашылулар, отарлау және жетекші елдер арасында отарларды бөлісу әлемдік нарықтық экономиканың алғашқы кезеңінің қалыптасуын – капиталдың алғашқы жинақталуын аяқтады. Батысеуропалық елдерде нарықтық инфрақұрылымның белгілері пайда болды. Әлемдік өркениеттің дамуында жаңа заманға өтуге байланысты Еуропа елдерінің экономикасы аграрлық қоғамнан индустриалдық қоғамға өтуге тиіс болды.

Өндірістік төңкеріске қолөнер мен мануфактуралық өндірістің әртүрлі салаларындағы жаңалықтар мен техникалық жетістіктер

қосылды. Өнертапқыштар мен тәжірибешілер энергияның дәстүрлі көздерін – су мен желді тиімді пайдалануға ұмтылды. Осы мақсатта көлденең диірмен дөңгелегі жетілдірілді. Голландияда XVI ғасырда айналып тұратын желдиірмендер кең таралды.

Көптеген өнертапқыш туындылар мен техникалық жетістіктер Англияда жасалды. Мұнда ғылым мен техникалық ойдың дамуына 1662 жылы Лондонда Корольдық қоғам, ағылшын Ғылым академиясының пайда болуы әсер етті. Осы қоғам аясында, негізінен, Оксфорд және Кембридж университеттеріндегідей гуманитарлық ғылымдар дамыды. Аз көлемде болса да, өндіріске қажетті кадрлар дайындау Глазго және Эдинбург шотландиялық университеттерінде, сонымен қатар Манчестер мен Бирменгем сияқты ірі өндіріс орталықтарында жүзеге асты.

«Қоршаудың» басталуымен Англияда шұға шығару дамыса, Англияның Үндістанға кіруімен мақта мата саласы дамыды. Үндістаннан алып келген мақта маталарды халық тез сатып алып отырды, бірақ оларға деген нарықтық сұраныс қанағаттандырылмады.

Өнеркәсіптік төңкерістің екінші ірі жаңалығы бу машинасы болды (немесе бу қозғалтқышы). Бу машинасына ұқсас шахталардан су сорып алатын бу насостары болып есептелді. Өндірістің басқа салаларында да қолдануға болатын әмбебап бу қозғалтқышын 1769 жылы Дж. Уатт жасап шығарды.

Өнеркәсіптік төңкерістің үшінші негізгі белгісі тоқыма машиналары бар су қозғалтқышымен жұмыс істейтін фабриканың пайда болуы болды. Сондықтан олардың жұмыс істеуінің алғашқы кездерінде өзен жағасына салды. Алғашқы бу машинасын ойлап тапқан Д. Уатт пен бір жылда 1769 жылы фабрика салған Аркрайт болды. XVIII ғасыр соңында Англияда 150 фабрика жұмыс істеп, фабрика жүйесі пайда болды. 1785 жылы фабрикалардың бірінде Д. Уаттың бу машинасы орнатылды, 1790 жылы олар барлық жерлерде тарала бастады. Енді фабрикалар өзен жағасына ғана емес басқа жерлерге де салына бастады. Тоқыма фабрикаларын салу 1820–1830 жылдары кеңінен таралды.

Индустрияландыру – өндіріс құралдарын шығаруды түбегейлі өзгерту. Англиядағы өнеркәсіптік төңкеріс жаңа техникаға сүйенді, бірақ алғашқы машиналар қол еңбегі басым болған мануфактураларда пайда болды. Машина жасаудың жаппай дамуына байланысты машина жасайтын машиналарды ойлап табуға жағдайлар пайда болды. Машина жасаудағы төңкеріс XIX ғасырда Англияда болды. Ауыр өнеркәсіпте машиналардың машина жасап шығаруы индустрияландырудың аяқталғанын білдірді.

Англиядағы аграрлық салада ірі жериеленушілік басым болды. Фермерлер шаруашылықта ауылшаруашылығы машиналарын, минералды тыңайтқыштарды қолданды. Аграрлы өндірісті қарқындету Франция көрсеткіштерінен екі есе артық болған астық өнімділігіне жағымды әсер етті.

1694 жылы өнеркәсіптік және нарықтық инфрақұрылымның маңызды элементі болған Ағылшын банкі құрылды. Олар сыртқы сауданы несиелеумен көбірек айналысты. Уақыт өте келе бұл «банктердің банкі» болып, елдің несиелік жүйесін басқарды. Англия тек әлемдік тасымалдаушы мен өнім өндіруші ғана емес, сонымен қатар «әлемдік банкир» рөлін атқара бастады.

Англиядан он шақты жылдардан кейін Францияда өнеркәсіптік төңкеріс жасауға маңызды шарттар: еркін капитал және жұмысшы күші ресурсы пайда болды. Ел бірнеше ғасыр бойы Еуропа экономикасында көшбасшы болу үшін Англиямен бәсекеге түсті. 1760 жылдан кейін Францияның Англия алдындағы аумағының неғұрлым үлкендігі; пайдалы қазбаларының бай ресурсы, халық санының екі есе көптігі, теңіз саудасындағы, техникалық жаңалықтары жағынан елеулі жетістіктері сияқты артықшылықтары болды.

Наполеонның билікке келуі (1799) француз буржуазиясының нарықтық экономиканы дамытуға бағытталған ұстанымын күшейте түсті. Наполеон соғыстарын шикізат көзі және өткізу нарығы үшін, Францияның Еуропаға экономикалық билік жүргізуі үшін ашқан соғысы деп есептеуге болады. 1800 жылы Француз банкі және провинцияларда бірнеше банк құрылды. Олар Францияның нарықтық инфрақұрылымының маңызды элементі бола бастады. Орталықтандырылған мануфактуралардың саны өсті. Англияның континенталды құрсауының басталуына дейін кіргізілген ағылшын бу машиналары қолданылған алғашқы фабрикалар пайда бола бастады.

XIX ғасырдың бас кезінде Германия аграрлы ел болып саналды, халқының 80% -ға жуығы ауылшаруашылығымен айналысты. XVIII–XIX ғасырлардың бірінші жартысындағы ішкі нарықтың пайда болуына кедергі болған экономикалық бытыраңқылық, сондай-ақ крепостниктіктің болуы Германияның экономикалық дамуының негізгі белгілері болды.

АҚШ-та 1861–1865 жылдары Азамат соғысының аяқталуымен өнеркәсіптік төңкеріс пен индустрияландыру аяқталып, нарықтық экономика нығайды. Капиталдың жинақталуының қосымша көзі Калифорниядағы алтын кеніштерін өңдеу болды. Бұл қазынадағы алтын ресурсының өсуіне және өнеркәсіптік салаға инвестициялардың көбеюіне алып келді. Капиталдың жинақталуының тағы бір көзі Пенсильванияда табылған бай мұнай ресурсы болды. Одан түскен кіріс өнеркәсіп төңкерісінің аяқталуына жұмсалды.

Үндістандағы дәстүрлі құрылымның көтерілуі XIX ғасырда ұлан-байтақ елдің Британ империясына түпкілікті қосылуынан басталды. Экспорттық тауарлардың екі легі осында тоғысты – біреуі өнеркәсіп тауарлары түрінде Үндістанға, екіншісі Үндістаннан Англияға мақта, жүн, шай, кофе, индиго және дәмдеуіштер, яғни ауылшаруашылығы

шикізаттары мен азық-түлік түрінде. Жақын арадағы капиталистік түрдегі плантациялардан метрополияға астық түсе бастады.

Қытай экономикасы өзгеше дамыды. Бірінші апиын соғысында маньчжурлық Цинь династиясының жеңіліске ұшырауы еуропалық отарлау экспансиясына Қытайды «ашып берді». Елге шетел капиталына экономикалық, саяси және әлеуметтік жеңілдіктер беретін келісімдер жүйесі артылды.

Ешқашан Батыс елдерінің отары болмаған Жапонияның экономикалық жағынан нығаюы мен күшеюіне апаратын жолы басқаша болды. 1867 жылы Жапонияда билік басына келген дәуір императоры Мейдзи Муцухито айналасындағылармен біріге отырып, елдегі әлеуметтік-экономикалық жүйені өзгертті. Бұл өзгерістер жапондық көпестік капиталдың жекекәсіпкерлік қызметіне қолайлы жағдай туғызды. Өнеркәсіптік құрылыс басталып, банк ісі гүлденді. Үкіметтің маңызды акциясы ірі кәсіпорындар – арсеналдар, металлургиялық комбинаттар, верфтер салу, содан кейін ірі Мицуи және Мицубиси сияқты ірі сауда-өнеркәсіптік компанияларға арзан бағаға сату болды. Осындай жолмен ел тиімсіз қазыналық өнеркәсіптің жүгінен құтылды. Реформалардың тиімді жүргізілуіне елде мұның алдындағы жүзжылдықтың ішінде экономиканы инвестициялауды қамтамасыз ететін капиталдың жинақталуы жағдай жасады.

Конституция қабылданды, ол екі палаталы парламентті құруға әкелді. Германия заңнамасының үлгісі бойынша азаматтық заңдар жинағы жасалды, ол нарық жағдайларында жекеменшікке құқықтың жаңа ережелерін мұрагерлік меншікті басқарудың бұрын қолданылған ережелерімен кіріктіре алды.

Шетелдік капитал мен шетелдік мамандарды тарту ұлттық өнеркәсіптің өсуіне және нығаюына жағдай жасады. Алайда, жапон экономикасының ішкі нарыққа бағдарлануының арқасында Жапония шетел капиталына күшті тәуелді болудан құтыла алды. Қорытындыда ел индустрияландыру жолына түсті, ол жібек шығаратын кәсіпорындар құрудан басталды, одан кейін, 1880 жылдарға қарай тоқыма өнеркәсібі, ал 1890 жылдардан бастап – ауыр өнеркәсіп құрыла бастады.

Экономиканың түрлері мен модельдері нарықтық жүйенің келесі үлгілерінен көрінеді.

1. *Америкалық модель.* Ол кәсіпкерлік белсенділікті жан-жақты қолдау жүйесіне, халықтың аса белсенді бөлігін байытуға бағытталған. Аз қамтылған топтарға жекелеген жеңілдіктер мен жәрдемақы есебінен қалыпты өмір сүру деңгейі қарастырылады. Әлеуметтік теңдік мәселесі бұл жерде мүлдем көтерілмейді. Бұл үлгі еңбек өнімділігінің жоғары деңгейі мен жеке табысқа қол жеткізуге жаппай бағыт алуға негізделген.

2. *Жапондық модель.* Аталған үлгі халықтың өмір сүру деңгейінің еңбек өнімділігінің өсуінен артта қалуымен сипатталады (оның ішінде,

жалақы деңгейі) өнімнің өзіндік құнының төмендеуіне және әлемдік нарықта оның бәсекеге қабілеттілігінің бірден артуына алып келеді. Мүлктік теңсіздікке кедергі қойылмайды. Мұндай үлгі ұлттық сана-сезімнің мүлтіксіз жоғары дамуында ғана, ұлт мүддесінің жеке адамның мүддесінен басымдылығында, халықтың өз елінің гүлденуіне белгілі бір материалдық құрбандықтарға баруға дайын болған кезде ғана мүмкін болады.

3. *Шведтік модель.* Ол ұлттық табысты әлеуметтік жағдайы нашар халықтың пайдасына бөліп беру есебінен мүлік теңсіздігін қысқартуға бағытталған күшті әлеуметтік саясатпен ерекшеленеді. Мұнда мемлекет қарамағында негізгі ресурстың 4%-ы бар, оның есесіне ХХ ғасырдың 80-жылдары мемлекет шығынының үлесі ішкі өнімнің (ІӨ) 70% деңгейінде болып, оның жартысынан көбі әлеуметтік мақсаттарға жұмсалды. Әрине, экономикалық қатынастардың мұндай түрі салық салудың жоғарғы нормалары жағдайында ғана мүмкін болады. Мұндай үлгі өнім өндіру қызметі нарықтық бәсекелестік негізінде өмір сүріп отырған жеке мекемелерге, өмір сүру деңгейінің жоғары болуын қамтамасыз ету міндеті (еңбекпен қамту, білім беру, әлеуметтік сақтандыруды қосқанда) және инфрақұрылымның көптеген элементтері (көлік, ғылыми-зерттеу және тәжірибиелік-конструкторлық жұмыс) – мемлекетке жүктеліп, «функционалды әлеуметтену» деген атқа ие болды.

4. *Германиялық модель.* Аталған үлгі Гитлер уақытындағы концерндерді жою негізінде және шаруашылықтың барлық түріне (ірі, орта, ұсақ) тұрақты дамуға мүмкіндік беру негізінде құрылды. Мұнда *миттельштанд* деп аталатын, яғни ұсақ орта мекемелер, фермерлік шаруашылықтар үлкен қамқорлықта болады. Мемлекет баға, салық және техникалық өлшемге белсенді әсер етеді.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Нарықтық экономиканы реттеудің негізгі шаруашылық тетіктерін атаңдар.
2. Англия, Франция және Германияда еркін бәсекелестік нарық экономикасы қашан бекітілді?
3. Еуропа мен АҚШ-та алғашқы монополистік бірлестіктер қашан пайда бола бастады?
4. Экономиканың түрлері мен нарықтық жүйесі модельдерін сипаттаңдар.

♦ Тапсырма

1. Белгілі экономист А. Смит нарықты нарық ішінде жүріп жатқан объективті экономикалық ережелер мен заңдарға бағынатын «көрінбейтін қол» басқарып отыр деп айтқандай нарықтық экономиканың төменде берілген міндеттерін негіздеңдер:
  - халықтың өмір сүру деңгейі өсіп, дамып отыратын нарықтық жүйе құру;
  - қоғамдық табиғи ресурсты сауатты және тиімді пайдалану. Экономиканы тек

ресурстар арқылы ғана құрудың мәні жоқ, оны пайдалы қолданып, мүмкіндігіне қарай оларды ұқсас ресурстармен алмастыру;

– жұмыссыздықпен күресу. Жұмысшы халықтың деңгейін көтеру қажеттілігі, халықты жұмыспен қамтамасыз ету, бұл экономиканы жандандыру үшін қажет;

– баға тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін инфляция деңгейін төмендету. Үнемі инфляция болуы және бағаны көтеру экономикалық нарықтық құрылымды күйретеді, нарықтағы барлық фирмалардың қызметіне әсер ететін үйлесімсіздік пен ретсіздік туғызады;

– нарыққа қатысушылардың экономикалық еркіндігі. Қазіргі кездегі заңнама кәсіпкерлерге қатты шектеу қояды, жаңалықтар енгізуіне кедергі қояды, оның үстіне біздің елімізде бүгінгі күнге дейін үстемдік құрып отырған бюрократтық аппарат кінәлі, дәл солар бизнестегілерді нарықтағы жұмыс саласында және жаңа тауарлар мен қызмет көрсетуде тығырыққа тірейді;

– мемлекеттің барлық кірістерін белгілі бір үлеспен теңестіру. Табысты халықтың арасында бөліп беру жұмыс істеп жүргендерге де, жұмыс істемейтіндерге де теңдей бөліп беру емес. Мұны жасамау керек. Адал жолмен табылмаған бүкіл финанстық ресурстар қорғамның дамуына бағытталуы тиіс.

2. Кестені толтырыңдар.

Нарық жүйесінің модельдері

Модельдері	Сипаты
1. Америкалық модель	
2. Жапондық модель	
3. Шведтік модель	
4. Германдық модель	

3. Ақшаның үш міндеті қандай? Төменде берілген үш зат қандай міндет атқарады? Қайсылары атқара алмайды? а) несиелік карточка; ә) Рембрандтың картинасы; б) метро жетоны.

§ 4. ЖОСПАРЛЫ (СОЦИАЛИСТІК) ЭКОНОМИКА

Бүгінгі сабақта:

- жоспарлы (социалистік) экономикалық дамудың ерекшеліктерін түсінеміз;
- жоспарлы (социалистік) экономикаға тән белгілерді анықтаймыз.

режимге сүйенеді, ол басқарудың демократиялық ұстанымдарына қайшы келеді, еркін нарықтың, бәсекелестіктің, кәсіпкерліктің дамуына кедергі келтіреді. Осылайша *жоспарлы экономиканың ерекшелігі* күшті орталықтанған мемлекеттік билік болып табы-

Кілт сөздер:

жоспар, орталықтандырылған жоспарлау жүйесі, КСРО, халықшаруашылығы Бас жоспары, әкімшілік-командалық жүйе

лады, ол нақты бір мемлекеттегі қоғам өмірінің барлық саласына тікелей ықпал етеді. Мұндай модель бұрынғы социалистік лагерьде болған мемлекеттерге тән ерекшелік болды. Жоспарлы экономиканың ерекшеліктері осы мемлекеттердің жетекшілеріне теңдік және әділдік идеясын таратуға мүмкіндік берді. Жоспарлы экономикада әлеуметтік теңдік идеясы, қоғамның индивидуалдан және ұжымның жекеден басымдылығы арқылы жүзеге асты.

Жоспарлы экономиканың белгілері деп мыналарды атауға болады:

- барлық экономикалық ресурстарға мемлекеттік меншік.
- ұлттық экономиканы стратегиялық, тактикалық және жедел басқару үкіметтің қолында болады.
- барлық өнім түрлеріне, бағаға, шығару көлеміне орталықтанған шешім қабылдау.
- қандай да болмасын инвестиция мемлекеттік жоспар келісіміне сай жүзеге асады.
- ұжымдық, яғни жекеменшік мүлікке толық тыйым салу.
- өндіріс пен ұсыныстың тұтынушы мен сұраныстан толықтай үстем болуы.

Жоспарлы экономика үшін келесі көріністер тән:

- тауар жетіспеушілігі;
- тауарлар мен қызмет көрсетудің сапасының төмендігі және санының аздығы;
- отандық нарықта шетелдік тауардың болмауы; үлкен кезектердің болуы.

Жоспарлы экономика ұсыныс пен сұранысты қалыптастырудың еркін тетігінің болмауымен сипатталады. Олардың динамикасы мен құрылымы мемлекет арқылы анықталып есептеледі. Оның есебінің негізгі бастауы статистика, бұдан басқа саяси міндеттерді шешуге бастайтын идеологиялық факторға үлкен рөл беріледі.

Әдетте, жоспарлы экономика теориясының негізін салушылар маркстік-лениндік классиктер деп есептеледі. Шынында Карл Маркс пен Фридрих Энгельс жоспарлы экономиканы социализмнің басты артықшылығы деп, оның қызметінің ұстанымдарын жалпылама түрде берді.

Алайда жаңа әлеуметтік-экономикалық құрылыстың ғылыми талдауы жоқ болды. Социализмнің аяқталған және жүйеленген теориясы жазылған еңбектер болған жоқ. К. Маркс пен Ф. Энгельстің социализмге сипаттама беруі, негізінен, капитализмді социалистік сынау түрінде, яғни социализмді сипаттау капиталистік жүйенің

қарама-қайшылықтарын талдауға алып келді. Егер нарықтық экономиканың негізін жекеменшік өнеркәсіп өнімдері мен құралдар құраса, онда жоспарлы экономиканың негізі – қоғамдық меншік. Егер нарықтық экономикада әрбір адам өзінің жеке мүддесін көздесе, тек өз бас пайдасын ойласа, жоспарлы экономика тікелей қоғамның барлық мүшелерінің тұрмыстық жағдайының өсуі мақсатына бағындырылған.

Бұл ұстанымдарды В.И. Ленин социализмнің теориялық базасына айналдырып, дамытып іс жүзінде жүзеге асырды.

Шындығында жоспарлы экономиканың ғылыми теориясының негізін марксистдер емес, В. Парето, Э. Бароне, Фридрих фон Визер қалады. Бұл теорияны олар «қосалқы өнім» ретінде жалпы экономикалық теңдік теориясы ретінде жасады.

В.И. Ленин 1917 жылғы еңбектерінде Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде (мемлекеттік-монополистік капитализм) өнеркәсіпті шоғырландыру процесі жоспарлы экономикаға революциялық өтудің тікелей шарттарын туғызды деген қорытындыға келді.

Әскери коммунизм кезінде большевиктер мемлекеттік жоспарлау бағдарламасын құрды.

Бұл есеп жүргізудің жалпымемлекеттік көлемінде өнеркәсіпті басқару және өнімдерді бөлу, мемлекеттік ғылыми-өндірістік институттар, ақшасыз қатынастар аясын кеңейту шараларын жүргізу, барлық еңбекке қабілетті халықтың барлығын жаппай жұмылдыратын орталық деп түсіндірілетін жоспарлы экономика құруды талап етуді енгізді.

КСРО-ның жоспарлы экономикасы бас кезінен индустрияландыруды қарқындату және жеке шаруашылық элементтерін (кулактарды, ЖЭС-шілерді, түрлі дін иелерін, ұсақ шаруашылықтарды) ығыстыру үшін құрылған жүйе болды.

Жоспарлы экономика (оның көрсеткіштеріне объективті баға беру қиын болса да, ал оның бірде-бір жоспары іс жүзінде орындалған жоқ) КСРО-ға 1930–1950 жылдары экономикалық жағынан өсудің жоғарғы қарқынын, Ұлы Отан соғысында жеңіске жетуде барлық ресурстарды жаппай жұмылдыруды, ядролық қаруға АҚШ монополиясын жоюды, сондай-ақ космонавтикада алғашқы болуды қамтамасыз етті. Осы және басқа да жетістіктер көптеген батыс экономистері мен саясаткерлерін жоспарлы экономиканы өміршең, баламалы экономикалық жүйе ретінде мойындауға мәжбүр етті. Кеңестік тәжірибе және экономика үлгісінің дамуы әсерімен, экономикалық дамудың индикативті жоспарлары жасалып, шығарыла бастады. «Шығыс блокта» пайда болған елдердегі Коммунистік партия (Моңғолия, 1940–1950 жылдардың қарсаңындағы Шығыс Еуропа, 1953 жылы Қытай) кеңестік үлгі бойынша директивті бесжылдық жоспарды енгізе бастады. Алғашында бұл Батыс елдерімен

(Жапониядан басқа) салыстырғанда ішкі өнімнің өсу қарқынын қамтамасыз етті.

Алайда 1960 жылдары жоспарлы экономикалы елдердің Батыс Еуропамен, өсіресе ЕЭО мүшелерімен салыстырғанда экономикалық даму көрсеткіштері едәуір төмен болды, ал 1970 жылдары одан да баяулады. Жоспарлы экономиканың Қытайлық үлгісі демографиялық жарылысты және Мао Цзэдунның саясатын (1958–1960 жж. «үлкен секіріс»; ауылшаруашылығын «халық коммуналарына» казармалық қауымдастыру; 1966–1976 жж. «мәдени революция») есептегенде ҚХР ядролық және космостық ірі мемлекетке айналуына мүмкіндік туғызды, бірақ жан басына шаққанда кіріс деңгейі жоғары болмады.

Жоспарлы экономика ауылшаруашылығын интенсификациялауға, сәнді жасанды затты және ұзақ уақыт пайдаланылатын тұрмыстық техниканы шығарумен, ресурсты сақтау, микроэлектроника және информатикамен байланысты жаңа технологиялардың артынан ілесе алмады.

1960 жылдың ортасында КСРО-да кәсіпорындарды өз алдына (1965 жылдың Косыгин реформасы) кеңейту есебінен жоспарлы экономика «шаруашылық тетігін жетілдіруге» ұмтылыс жасалды.

Директивтіктен индикативті жоспарлау бағытында «шаруашылық тетігін жетілдіру» Венгрияда (ВХР) жүзеге асты. 1966 жылы кәсіпорындарға өнімді жеткізіп тұрушы мен тапсырыс берушіні таңдап алу құқығы берілді, сыртқы сауда монополиясы жеңілдетілді. Алайда батысеуропалық стандарттарына сай тұтынуға әкелген алғашқы жетістіктер экономикалық дамудың неғұрлым жоғары қарқыны, сыртқы қарыздардың өсуі ішкі өнімнің өсуін жедел төмендетіп жіберді.

1980 жылдардың соңында М.С. Горбачевтің қайта құруы арқылы жоспарлы экономиканың динамикасын жақсартуға бағытталған сәтсіз талпынысынан кейін шаруашылықтың бірте-бірте құлдылау үрдісі басталып, КСРО-дағы жоспарлы экономиканың жойылуына әкелді.

ҚХР «Халықтық коммуналарды» таратудан және ауылшаруашылық мекемелерін мемлекеттік жер иелігін ұзақ мерзімді арендаға ауыстырумен басталған Қытайдың жоспарлы экономикасын қайта құру 1992 жылы ҚКП ҚХР шаруашылық жүйесін «социалистік нарықтық экономика» деп жариялады; сақталған мемлекеттік бесжылдық жоспарлар индикативті сипат алды.

Өкімшілік-командалық жүйедегі елдерде жалпыэкономикалық мәселелерді шешудің өзіне тән ерекшеліктері бар. Үстем болып отырған идеологиялық ұстанымдарға сай

Өкімшілік-командалық жүйедегі КСРО

өнімнің көлемі мен құрылымын анықтау міндеті оның шешімдерін тікелей өндірушілерге, колхоздар мен совхоздарға беру үшін өте жауапкершілікті және салмақты болып есептелген. Сондықтан қоғамдық қажеттіліктер құрылымы тікелей орталық жоспарлау органдарымен анықталған.

Материалдық игіліктерді, еңбек және қаржы ресурстарын орталықтан бөлу тікелей өндірушілер мен тұтынушылардың қатысуынсыз «қоғамдық» алдын ала таңдап алынған мақсаттар мен белгілер арқылы орталықтандырылған жоспарлау негізінде жүзеге асады. Ресурстардың қомақты бөлігі үстемдік құрып отырған идеологиялық ұстанымдарға байланысты өскери өнеркәсіп кешенінің дамуына беріледі.

Өндіруге қатысқандар арасында шығарылған өнімді бөлу тарифтік жүйені қолдана отырып, сондай-ақ жалақы ресурсына жіберілетін орталықтан бекітілген нормативті құралдар орталық органдар арқылы қатаң реттеліп отырған. Бұл еңбекке ақы төлеу де теңгерушіліктің басымдығына алып келеді.

Бұл жүйенің өміршең еместігі, ГТР жетістіктерін енгізуге қатысты оның енжарлығы және икемсіздігі, экономикалық дамудың интенсивті түріне өтуді қамтамасыз етуге қабілетсіздігі барлық бұрынғы социалистік елдердегі әлеуметтік-экономикалық қайта құрулардың болуына себеп болды. Бүгінгі күні бұл елдердегі экономикалық реформалар стратегиясы әлемдік өркениет дамуы бағытымен анықталса да, әр мемлекеттің ішкі мүмкіншіліктеріне толығымен тәуелді.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Жоспарлы экономика деген не?
2. Жоспарлы экономиканың сипаттық белгілері.
3. Пайда болған Шығыс блок елдеріндегі Коммунистік партия туралы не ойлайсыңдар?
4. К. Маркс пен Ф. Энгельстің социализмге берген сипаттамасы нені көрсетеді?
5. Халықшаруашылығының Бас жоспарының негізгі ұстанымдары.
6. Қосымша деректерін пайдалана отырып, Қытай жоспарлы экономикасының қалыптасуы туралы өңгімелеңдер?

• Тапсырма

1. К. Макуильямс өз сөзінде орталықтандырылған экономика мәселесін көтереді. Автор, жоспарлы экономика, тұтастай алғанда, экономиканың дамуына жақсы әсер ете алмайды. К. Макуильямс жоспарлы экономика мемлекеттің экономикалық жүйесінің дамуын тежейді, сондықтан автордың айтқанына толықтай келісетінін айтады. Орталықтандырылған экономика монополияландыратын мемлекеттік меншіктің басымдылығына, бәсекелестіктің болмауына, шектеулі ресурстарды жоспарлы түрде бөлуге және мемлекеттің қатаң бақылауына негізделген. Мұндай әдістер экономиканың өзімен-өзі болған жеке субъектілерді шектейді, елдің экономикалық жүйесінің дамуына оларды араластыру үшін ынталандырмайды. Бәсекелестіктің болмауы экономика механизмінің жұмысына кедергі жасайды. Аталған жүйедегі экономиканың негізгі мәселелері келесі жолмен шешіледі: «Не шығару керек?» – саясаты көшбасшылар

бағыттап отырған кәсіби мамандар тобымен («жоспарлаушылар») анықталады, «Қалай шығару керек? – «жоспарлаушылар» шешеді. Осылайша, командалық экономика – капитал мен жер, басқа да барлық экономикалық ресурс мемлекет меншігінде болатын экономикалық өмірді ұйымдастыру әдісі. Мемлекет монополиясы аталған жағдайда экономиканың дамуын тежейді.

К. Макуильямстің айтқаны туралы не ойлайсындар?

2. «10 жыл бұрынғыға қарағанда қазір Италияға саяхат жасау арзанырақ», – дейді досың. «10 жыл бұрын 1 долларға 1000 лира сатып алуға болатын еді, ал қазір – 1500». Досыңның пікірі дұрыс па, бұрыс па? Осы кезеңде Құрама Штаттарда инфляция 25%, ал Италияда – 100% құрағанын ескерсек, Италияға саяхат жасау арзандады ма, өлде қымбаттады ма? Өз жауаптарыңды нақты мысал келтіре отырып айтыңдар. Мысалы, бір шыныаяқ америкалық кофе мен италиялық капучиноның бағасын салыстырындар – бұл досыңды сендіреді.

§5–6. ЭКОНОМИКАНЫҢ АРАЛАС ТҮРІ

Джон Мейнард Кейнс (1883–1946) — экономикалық теорияны зерттеген ағылшын зерттеушісі. Ол XX ғасырдың 30-жылдарына қарай, мемлекеттік тапсырыстарды жеке коммерциялық кәсіпорындарға беру нәтижелері мен шарттарын бір жүйеге келтіріп, аралас экономиканың теориялық негізін жасаған.

XX ғасырдың 60-жылдарында американдық экономист Пол Энтони Самуэльсон Д. Кейнстің еңбектеріне сүйене отырып, өзінің теориялық зерттеулерінде «аралас экономика» ұғымын енгізді.

Аралас (гибридті) экономика:

- қаржы, өнім, өндіріс құралдарының болуын;
- еркін сауда немесе қызмет көрсетуді, жұмысшыларды жалдау немесе жұмыстан босатуды;
- жекеменшік нысандар мен өндіріс құралдарын мемлекеттік және жеке компаниялардың немесе олардың аралас түрлерімен басқаруды көздейді.

Бұл нарық әлеміндегі барлық қатысушыларға тең құқылы мүмкіндік береді.

Екінші дүниежүзілік соғысы аяқталған соң, батыс герман экономисі Людвиг Эрхард, ГФР экономика министрі қызметінде болғанда, әлеуметтік-нарықтық шаруашылық құруда табысқа жету үшін аралас (гибридтік) экономика теориясын пайдаланды.

Бүгінгі сабақта:

- экономиканың аралас түріне тән ерекшеліктер туралы білеміз;
- экономиканың аралас түріне тән белгілерді анықтай отырып, оған көшудің себептерін зерттейміз;
- экономиканың аралас түрінің даму ерекшеліктерін анықтаймыз.

Кілт сөздер:

аралас экономика, гибриді экономика, мемлекет, еркін сауда, қызмет көрсету

Л. Эрхард

Назар аударыңдар!

Аралас (гибридті) экономика – мемлекеттік және жеке коммерцияның еркін және теңқұқықты болуын сипаттайтын экономикалық жүйе.

Аралас экономикадағы мемлекеттің міндеті. Аралас экономикада мемлекет бірқатар міндеттерді атқарады. Оның негізгілеріне келесі мәселелер жатады:

- қаржылық, акциздік және салық саясатын реттеу;
- монополияға қарсы реттеу;
- дотациялар мен жәрдемақыларды құру;
- заңнамалық негізді қалыптастыру;
- мемлекеттік меншікті пайдалану және ұстап тұру;
- сыртқы сауда саласын бақылау;
- кірістерді бөлу.

Мемлекет аралас экономиканың бір бөлігі болып табылатын тұтынушылық, ғылыми-зерттеу, банк, әлеуметтік-қоғамдық, кедендік, еңбек және басқа салаларды реттеуді жүзеге асырады.

Аралас экономикадағы жеке сектор. Аралас экономика жүйесіндегі жеке сектор өкілдері – нарықтың толыққанды қатысушылары. Олар жеке-дара ретінде және мемлекеттік-жекеменшіктік серіктестік түрінде тауар шығару мен қызмет көрсетуге де қатысады.

Аралас экономика түріне өтудің себептері. Социалистік мемлекеттер экономикасын, оның ішінде Қазақстанды да қамтыған терең дағдарыс, басқа экономикалық жүйе – нарықтық (аралас) экономикаға көшуді талап етті.

1992 жылдан Қазақстанда түбегейлі экономикалық реформалар басталды, бұл мемлекет тарихында жаңа кезеңнің – өтпелі кезеңнің басы болды, осы арқылы өміршіл-өкімшілік жүйеге өзгеріс еніп, нарықтық экономиканың алғышарттары қалыптасты.

Өзгерістің басталуына мемлекеттегі саяси құрылымдардың өзгеруі – коммунистік партияның билікті уысынан шығаруы, бұрынғы заң шығарушы органдар мен атқарушы биліктің қызметтерінің тоқтауы себеп болды. Билікке коммунистік емес саяси күштердің келуіне орай мемлекетте әлеуметтік-экономикалық қайта құрылымдану басталды, оның негізгі мақсаты елдің экономикалық жағдайында мемлекеттік меншікті азайтып, либерализациялау болды.

Осы мақсаттарға жету үшін және жоспарлы экономика орнына тиімді нарықтық экономиканы қалыптастыру үшін мына мәселелерді шешу қажет болды:

– жекешелендіру, шаруашылық саласындағы мемлекеттік реттеуді қысқарту, шаруашылықтың жоспарлы-бөлу жүйесін тоқтату;

– либерализацияны жүзеге асыру – өндірістік және коммерциялық қызметтерге қатысты шектеу мен тыйымды алып тастау; кәсіпорындарға өз беттерінше баға қоюға, өздеріне серіктестер іздеуге, нарықтық келісімдерді еркін жасауға, сыртқы сауда айналымын өз беттерінше жүзеге асыруға т.б. нарық түріндегі шаруашылық байланыстарын орнатуға рұқсат беру;

– нарықтық инфрақұрылымдарды қалыптастыру (банк жүйесі, биржа, көтерме сауда кәсіпорындары, сақтандыру компаниялары, жарнамалық, ақпараттық агенттіктер мен т.б.);

– макроэкономикалық тұрақтылықты іске асыру (тауар дефицитін алмастыратын бағаларға либерализация жасаған соң, ілесе келетін инфляция көлемін азайту, мемлекет шығындарын азайту, бюджет дефицитін төмендету және т.б.);

– экономикаға демонополизация жүргізу, өндірістің тиімділік шарттарын арттыратын бәсекелес орта қалыптастыру;

– құрылымдық қайта құруды іске асыру;

– мемлекет тарапынан азаматтарды әлеуметтік кепілдікпен қамтамасыз ету және еңбекке қабілетсіздер мен қоғамдағы әлеуметтік көмекке мұқтаж жандарды қолдау;

– біртіндеп ұлттық экономиканы микрошаруашылық байланыстар жүйесімен сабақтастыру. Әлемдік шаруашылықпен интеграцияланудың қажеттілігі кеңес экономикасының әлемдік нарықтан оқшаулануы, шетелдермен бәсекенің болмауы, отандық өнімнің техникалық тұрғыдан артта қалуына, сапасының түсуіне, көптеген өндіріс орындардың тиімсіздігіне себеп болды.

Бұл міндеттердің шешімі – нарықтық механизмдердің шарттары мен алғышарттарын қалыптастыру, өндіріс тиімділігін арттыру, экономиканың әлеуметтік бейімділігін күшейту.

Алайда жоспарлы экономиканы қайта құрылымдау барысында объективті және субъективті себептерге орай бірқатар жағымсыз құбылыстар пайда болады, олардың қатарындағы ең ауырлары:

– шаруашылықтың барлық саласын ауыр дағдарысқа ұшырататын инфляция;

– құрылымдық өзгерістерге байланысты (өскери саладағы, ауыр өнеркәсіптегі өндіріс көлемінің қысқаруы), өндірістің төмендеуі және бағаның көтерілуіне орай сұраныстың шектелуі;

– жұмыссыздықтың (өндірістің қысқаруына байланысты) пайда болуы;

– жинақ көлемінің және инвестициялық белсенділіктің төмендеуі;

– шаруашылық өмірін реттеуде мемлекет мүмкіндіктерінің әлсіреуі (ескі механизмдер бұзылған, жаңалары әлі қалыптаспаған немесе толық күшіне енбеген);

– табыстың дифференциациялануы, әлеуметтік жіктелу.

Осылайша өтпелі экономикада шаруашылықты жоспарлы жүргізу салдарынан болған зардаптарға жаңа жағымсыз өсерлер қосылып, экономиканың жағдайын күрделендіріп, өтпелі кезеңдегі қоғамның шешетін міндеттерін ауырлатады.

Өтпелі экономика үшін мына ерекшеліктер тән: трансформациялық құлдырау; бұл кезеңде бұрынғы институттар мен шаруашылық қызметтер механизмі өз белсенділіктерін тоқтатқан, ал жаңа нарықтық жүйеге лайықтылары енді ғана қалыптаса бастауда. **Трансформациялық құлдыраудың өзіндік сипаттары:**

– тауар тапшылығынан ақша тапшылығына өту және сұраныстың азаюы;

– шаруашылық әрекеттерінің қақтығысы;

– мемлекеттің инвестициялық қызметінің қысқаруы;

– меншік құқығының айқындалмауы;

– кәсіпорындардың жаппай төлем қабілетсіздігі;

– қаржы институттарының әлсіздігі болып табылады.

Түрлі посткеңестік елдердің өтпелі экономикаға өту тәжірибелерін сараптай отырып, өтпелі кезеңді: **дағдарыстық даму, тұрақтылық және экономикалық өсімнің қалыптасуы деп үшке бөлуге болады.**

Бүгінгі таңдағы аралалас түрдегі заманауи нарықтық экономика – бұрын-соңды болған жүйелердің ішіндегі ең үздігі болып табылады. Оның негізгі ерекшелігі болып онда түрлі экономикалық жүйелердің сәтті үйлесім табуы саналады: таза капиталистік және өміршіл-өкімшілік экономика, бірақ таза капитализмнің негіздері басымдыққа ие. Ол әлдеқайда өміршең, сыртқы және ішкі жағдайларға бейім, қолайлы болып келеді. **Аралас экономиканың жетістігі болып ресурстарды тиімді пайдалану мен өндірушілердің экономикалық еркіндігі саналады.** Аралас экономика ресурстарды анағұрлым тиімді пайдалануды талап етіп, заманауи жаңа технологияларды енгізуге ықпал етеді. Аралас экономиканың пайдасына экономикалық емес маңызды аргумент болып оның жеке еркіндігі саналады. Кәсіпкерлер мен жұмысшылар саладан салаға басқарушылардың шешімімен емес, өз еріктерімен ауыса береді. Атап өтерлігі, экономикалық мәселелердің бірауыздан қабылданған ортақ шешімі ешқашан болған емес. Түрлі тарихи және мәдени мұралары мен алуан түрлі салт-дәстүрлері бар қоғам өздерінің жеке ресурстарын пайдалануда өзіндік бағыттары мен жолдарды таңдайды.

Аралас экономиканың көптүрлі нұсқадағы үлгілері жұмыс істеді. Олардың алуантүрлілігі тек өртүрлі концептуалдылық жағынан келуде және олардың өртүрлілігінде (олардың жүйе құрайтын мөлшерінің үйлесімділігі мен жиынтығы) ғана емес, сонымен қатар елдердің ұлттық

ерекшеліктерімен және олардың даму аясының уақыттық межесіне де байланысты болды. Сондықтан аралас экономиканы кейде белгілі бір уақытта қандай да бір параметр басым болатын «доминантты құрылым» ретінде анықтайды.

Соғыстан кейінгі жылдары (1950–1980) ең қарапайым түрде аралас экономиканың *неоэкономистік* (Франция, Ұлыбритания, Италия, Жапония) нұсқасы, *неолибералды* (АҚШ, ГФР) нұсқасы және де орталықтандырылған келісім (Швеция, Нидерланды, Австрия, Бельгия) модельдері жасалынды (1-кесте).

1-кесте

Соғыстан кейінгі жылдардағы Батыс елдеріндегі аралас экономиканың модельдері

	Модельдері		
	Неоэкономистік	Неолибералды	Орталықтандырылған келісім
Мемлекеттерде іс жүзінде жүзеге асу	Франция, Ұлыбритания, Италия, Жапония	АҚШ, ГФР	Швеция, Нидерландия, Австрия, Бельгия
Жалпы басымдылықтар	Нарықтық экономика параметрлерінің түрлі модификациядағы үйлесімі		
Мемлекеттердегі ерекшеліктер	Мемлекеттік басқарудың және орталықтан жоспарлаудың көптігі	Іс-әрекет еркіндігі және мемлекеттік жоспарлаудың аздығы	Түрлі әлеуметтік бағыттағы өкілдердің келісімі

Неоэкономистік модель кейінгі тұжырымдамаға негізделгенмен оның параметрлері мен үйлесімділігі әр елде өртүрлі болды. Бірақ мемлекеттік реттеу мен орталықтанған жоспарлау әрқашан сақталды.

Франциядағы аралас экономиканың негізгі басымдылықтары неоэкономистік үлгі көшбасшылары экономиканың басты салаларын мемлекет меншігіне беруді қолдау және мемлекеттік жоспарлауды қолдағандығында болды. Мемлекет меншігіне алу нәтижесінде жалпы-өндірістік күш, экономиканың 1/5-і мемлекеттік сектордың қолына көшті. Энергия ресурстарын өндіру, ірі депозиттік банктер, қаржы салалары және бірнеше ірі компаниялар (мысалы, «Рено», «Берлие» және т.б.) мемлекет қолына өтті. Алайда кәсіпорындардың көпшілігі автономды болып қалды, ал олардың директоры өз қызметтерін сақтап қалды. Француздық жоспарлау жүйесінің ең басты кемшілігі экономиканың тұтынушылар игілігін дамытуға нұқсан келтіретін «тар аясын» алғаны болды.

Ұлыбританиядағы неоэкономистік модель, ең алдымен, толықтай жұмыспен қамтуға және қоғамдық игіліктерге негізделді. Осыған

байланысты лейбористер үкіметі монетаризм және қатаң бюджет саясатын жүргізді. Сонымен қатар ұлттық кірісті әділ түрде бөлуге талпыныс жасалды.

Италиядағы неостатистік модельге ұзақ мерзімді жоспарлау стратегиясына талпыныс, мемлекеттік жоспарлауға кіріскен экономика дамуының өңірлік бағдарламаларын жасау, Орталық банкінің мемлекеттік холдингтер көмек көрсетіп қана қоймай, қысқа мерзімді несиелерді пайдалануға бақылау жасау, мемлекеттік ұйымдар жағынан ұзақ мерзімді даму жоспарын қаржыландыру төн болды.

Жапониядағы неостатистік модель және соғыстан кейінгі қайта жөндеу мен одақтық ірі мемлекеттердің Жоғарғы Кеңесі ықпалында болды. Осының нәтижесінде оның негізгі басымдылықтары тиімді жоспарлау, құрылымдық бағыттау және кейнсиандық түрдегі қарсы циклдік саясат, картелдер жасақтау мен компанияларды біріктіруді көздеген «көлемді экономика» құру болды.

Неолибералды модель “өрекет ету еркіндігіне” негізделген және онда мемлекеттік реттеу төменгі деңгейде жүзеге асырылады.

Бұл АҚШ-та халықтық экономиканы мемлекеттік реттеуге сенімсіздік танытып, оны тек ерекше жағдайларда (соғыс т. б.) ғана мойындаумен байланысты болды. Қоғам қызметінің қалыпты жағдайында мемлекеттің белсенді қызметі тым артық саналды. Сондықтан экономикалық саясатта таңдау нарық механизміне берілді.

Орталықтандырылған келісім моделін ұстаған Швеция экономика дамуының келесі басымдылықтарын көздеді:

– кейнсиан рухындағы конъюктуралы саясат. Оның маңызды құралы инвестицияға арнайы салық салу болды.

– жалақы мен қосымша табыстардың (ұлттық және салалық аспектілерді қосқанда) еңбек өнімділігі деңгейі мен капиталға тәуелділігін шамалаған құрылымдық саясаттың әлеуметтік-бағыттық сипаты; әлеуметтік жоспарлау жүйесінің үйлесімді жұмыс істеуі мен жалпы еңбек конвенциясына негізделген кәсіпорын өкімшілігі мен кәсіподақтар арасындағы келісім; кең ауқымды әлеуметтік шараларды жүзеге асыру.

– құрылымдық саясаттағы белсенді мемлекеттік реттеу монополиялардың жұмысына қатаң шектеу қоюға, экспортты қолдау және бәсекелестік рухына қолдау көрсетуге бағытталды.

Нидерландыда орталықтандырылған келісім үлгісін жүзеге асыру басқаша жүрді. Ерекшелігі – соғыстан кейінгі алғашқы жылдары құрылымдық саясат жалақының төменгі деңгейіне бағытталды. Алайда мұндай саясат қоғамның өртүрлі әлеуметтік жақтарының келісіміне және үкімет бақылауымен ұжымдық еңбек келісімдерін бекітуге негізделді.

Австрия мен Бельгияда жоспарлау саласында және басқа салаларда жұмысшыларға белгіленген табыстарды анықтау мақсатында бақылауды күшейте отырып, басымдылық алған орталықтандырылған келісім үлгісі жүзеге асты. Өртүрлі өлеуметтік жақтардың келісіміне байланысты туындайтын шиеленістерді жоюға апаратын, табысы үнемі өсіп отыратын жүйе жұмысшылардың көңілінен шықты. Олардың болмауы іскер кәсіпкерлерге өздерінің қаржы салымдық жобаларын жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Үкімет, оны да мұны да пайдалана отырып, инфляция қаупін жою үшін жағдай жасап отырды. Өлеуметтік өлем, тұтастай алғанда, қоғамның гүлденуін қамтамасыз етті.

Мемлекеттің реттеушілік рөлі мен міндеттеріне байланысты дамыған елдердегі аралас экономиканың бірнеше үлгілерін бөліп көрсетуге болады:

Либералды (америкалық) модель. Оған жекеменшіктің рөлінің басымдылығы төн. Үкімет тарапынан заңдар, салықтық және ақшанесие саясаты экономиканы арқылы реттеп отырады.

Өлеуметтік-нарықтық (германдық модель) реттеліп отырмайтын капитализмдегі қиыншылық көріп отырғандарға үнемі қолдау көрсетуді қарастырады.

Жапондық модель. Реттеліп отыратын корпоративті капитализм үлгісін көрсетеді.

Шведтік модель. Оның негізіне шведтік үлгінің экономикалық базисін құрайтын мемлекеттік реттеуді белсенді пайдалана отырып, бәсекелестік бастауындағы нарықтық қатынастар жатады.

Экономикалық дамудың қазақстандық моделі. КСРО ыдырағаннан кейін Қазақстан аса өткір өлеуметтік-экономикалық дағдарысты басынан өткізе отырып, аймақта алғашқылардың бірі болып нарықтық қағидаттар негізінде ұлттық экономикалық модельді қалыптастыра бастады.

Дүниежүзілік нарық талап ететін шикізат, отын, металл мен жартылай дайын өнімдерге бағдарлану, экономикаға шетелдік капиталды белсенді түрде тарту өсудің жоғары қарқындарын (дүниежүзілік дағдарыс қарсаңында 10 % -дейін) қамтамасыз етті, бұл «қазақстандық керемет» туралы айтыла бастауына себеп болды. Алайда бұл факторлар бұдан кейінгі жылдары (2011–2013 жылдар) өсу қарқындарының баяулауына әкелді.

Солай болғанның өзінде де, Қазақстан дүниежүзінің неғұрлым дамушы елдерінің ондығына кірді. Дағдарыс кезеңінде және дағдарыстан кейінгі жылдары шағын және орта кәсіпкерлікке мемлекеттік қолдау көрсету бойынша қабылданған іс-шаралар ел экономикасын тұрақтандыруда неғұрлым тиімді болып шықты және Қазақстанның кәсіпкерлікті жүргізуіндегі дүниежүзілік рейтингін арттырды.

Қазақстан сыртқы байланыстарда көпвекторлылық қағидатын ұстанады, Еуропа, Азия мен Америка мемлекеттерімен екіжақты

байланыстарды дамыта отырып, аймақтық және аймақтық қосымша экономикалық ұйымдар мен жобаларға қатысады.

Осылайша, экономиканы дамытудың Қазақстандық моделі мынадай қағидаттарға негізделген (2-кесте).

2-кесте

Экономиканы дамытудың Қазақстандық моделі				
Елдің экономикалық өлеуетін анықтайтын дамыған секторларды (мұнай-газ, металлургия) индустрияландыру	Ішкі резервтерге және шетелдік инвестицияларға бағдарлану	Ішкі нарыққа ғана емес, сондай-ақ экспортқа да бағдарлану	Қазақстандықтардың білімдік және кәсіптік деңгейін сапалы арттыру және неғұрлым тиімді пайдалану	Шағын және орта кәсіпорындар секторының серпінді дамуы
Жаңа-индустриялық кластерлерді (машина жасауда, химия және мұнай-химия өнеркәсібінде, құрылыс индустриясы мен жеңіл өнеркәсіпте) қалыптастыру	Елеулі табиғи ресурстар	Қаржылық, телекоммуникациялық, көліктік, сауда және ақпараттық қызметтер көрсету. Орталық Азия, Батыс Қытай, РФ-ның Сібір, Орал, Еділ жағалауы аймақтық нарықтарына шығу және сонда орнығу		Монополиясыздандыру, меншіктің барлық нысандарындағы кәсіпорындар үшін теңдей жағдайларды қамтамасыз ету Салауатты бәсекелестікті дамыту
Ауылшаруашылық өнімдерін қайта өңдеу және аграрлық-индустриялық кластерлерді қалыптастыру		Аймақтың жоғары технологиялық тауарлар өндірісі мен жақын жатқан жылдам дамушы экономикаға қызмет көрсетулерге бағдарланған сервистік-технологиялық орталығына айналу		Жаңа технологияларды өзірлеу мен енгізуді ынталандыруға бағдарлану, амортизация саясатын өлшемдеу арқылы тозған негізгі қорларды жаңарту, сапаның халықаралық стандарттары мен экологиялық менеджмент жүйелерін енгізу
Ғарыштық қызмет саласындағы олқылықты жоюды қамтамасыз ету				

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Аралас экономиканы қалай түсінесіңдер?
2. Аралас экономика ұғымының бастауы.
3. Аралас экономикадағы мемлекеттің рөлі.
4. Аралас экономикадағы жеке сектор туралы не білесіңдер?
5. Кестені толтырыңдар.

Аралас экономика

Экономикалық жүйе түрлері	Тән ерекшеліктері
Либералды (американдық) модель	
Әлеуметтік нарықтық (германдық) модель	
Жапондық модель	
Швед моделі	

6. Әлемнің саяси картасынан өзінің даму жолында экономиканың неонатикалық нұсқасын таңдаған мемлекеттерді көрсетіңдер.

♦ Тапсырма

1. Аралас экономиканың қалыптасуы туралы авторлардың жеке теориялары туралы үзінді оқып, аралас экономика туралы өз көзқарастарыңды беріңдер.

Аралас экономиканың қалыптасуы теориясын авторлар мына ережеден шығарады. «Дамыған елдерде классикалық капитализмнен ерекше аралас өркеннет қалыптасады». Берілген пікірлермен келісуге болар еді, бірақ «аралас экономика» ұғымы бүгінгі күннің туындысы ғана емес. Аралас экономика туралы 100 жыл бұрын А. Шеффле мен А. Вагнер жазған. Олар үшін аралас экономиканың қалыптасуы туралы айтылғандарға жеке кәсіпкерлік қызметке мемлекеттің араласуының белгіленген тәжірибесі негіз болды. Ал бүгінгі аралас экономика теориясы авторлары үшін «экономикалық мүдделер жүйесінің көпкүрделілігі мен жоғары технологиялық базада оны жүзеге асырудың салыстырмалы нұсқалары болуы, илгіштік, плюрализм және өндірістің үнемі өртараптандырылуы және өндірістің дербестігі негіз болады.

2. Не себепті аса нақты экономикалық болжам саяси қайраткерлердің экономиканы тұрақтандыру мәселесін жеңілдетер еді? Солардың көмегімен экономистер экономика дамуын болжауға талпыныс жасайтын екі әдісті сипаттаңдар.

§7. ТАБИҒИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРҒА ҚАРАЙ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ШАРУАШЫЛЫҚ МАМАНДАНДЫРЫЛУЫ

Бүгінгі сабақта:

• табиғи-географиялық фактордың елдер мен еңірлердегі шаруашылық мамандандырылуының қалыптасуындағы рөлі туралы білеміз.

Кілт сөздер:

табиғи-географиялық орта; табиғи-климаттық жағдайлар; ресурс базасы; халықтың орналасу тығыздығы; кеңістіктік фактор; аумақ ХЕБ

Шаруашылық жүйе сан алуан факторлар мен жағдайлар әсерімен қалыптасады. Олардың ең маңыздылары:

- табиғи-географиялық орта;
- табиғи-климаттық жағдайлар;
- ресурс базасы;
- халықтың орналасу тығыздығы;
- кеңістік факторы.

Табиғи-географиялық орта деген адамзат қоғамының өмір сүруі мен өндірістік қызметіне қажетті жағдайлар туғызатын табиғи жағдай. Ол қоғамның өмір сүру ауданы, ресурс көзі болып, адамдардың рухани әлеміне, денсаулығы мен көңіл күйіне, сонымен қатар қалыптасуы мен әлемдік шаруашылық жүйесінің дамуына әсер етеді.

Адамзат өркениетінің алғашқы сатыларында дамудың жоғары жетістіктеріне аса ыңғайлы климаттық жағдайы бар елдер жеткен. Ал

кейінірек өндіргіш күштер пайда болып, қатал табиғи-климаттық жағдайдағы аудандарды бірте-бірте игеру арқылы жоғары даму деңгейіне жеткен жаңа орталықтар қалыптаса бастады.

Табиғат адам өмір сүруі үшін жағдай туғызды, бірақ бұл үрдісте шешуші фактор еңбек болып келеді. Табиғаттың объективті заңдылықтарын тани отырып, оған арнайы жасалған құралдар мен еңбек құралдарының көмегімен өрекет жасап, адамзат қоғамы материалдық игіліктерді алу үшін адам табиғат берген энергия мен заттарды пайдаланады.

Нәтижесінде қарама-қайшылық пайда болады. Бір жағынан, табиғи фактор шаруашылық жүйесінің маңызды шарты болып танылады, екінші жағынан, қоршаған ортаның экономикалық қатынастарға әсер

ету қабілеті мойындалмайды. Осы қарама-қайшылықтарды шешу табиғи ортаның жеке элементтерінің шаруашылық жүйесінің дамуына және деңгейін зерттеуге алып келеді.

Табиғи-климаттық фактор көбінесе елдің шаруашылық жүйесін анықтайды. Халықтың экономикалық жағдайына табиғи-климаттық жағдайлардың алуантүрлілігі әсер етеді.

Температураның төмендеуі қандай да бір тауар өндірісінің шығынының артуына алып келеді. Нәтижесінде елде шығарылған барлық тауарлар тура сол технологиямен басқа елдерде шығарылған өніммен салыстырғанда бәсекеге түсе алмайды. Осылайша Англияға қарағанда, кейбір елдерде құрылыс қымбатырақ және де Малайзияға қарағанда едәуір қымбат. Мысалы, Англияда, қабырғаның қалыңдығы 1 кірпіш болса, Малайзияда шілде айындағы орташа температура +28 С. Қабырғалар тек желден сақтану үшін ғана керек. Сол сияқты іргетасына, төбесіне, инженерлік құрылымдарға қажетті қаражат көлемі түрліше.

Солтүстік елдерде энергия неғұрлым көбірек қолданылады.

Ресурс факторы. Шаруашылық жүйесінің қалыптасуына ресурс әлеуеті біршама әсер етеді. Табиғи ресурстары капиталдың басқа түрі пайда болатын — *табиғи капитал*. Осы өзекті маңыздылығына байланысты оларды үнемді басқару қажет. Дамыған елдің үкіметі қысқамерзімді табыс табу ғана емес, елдің ұзақ мерзімді экономикалық дамуына ресурстардың үлесін қамтамасыз ететін саясатты енгізуде негізгі рөл атқарады. Табиғи ресурстардың мұнай, газ, минералды шикізат және отын түрлеріне бай елдердің ағымдағы кірісі жоғары.

Халықтың тығыздығы шаруашылық жүйесінің қалыптасуы мен даму факторы ретінде сандық, сапалық, әлеуметтік және психологиялық

Өзен жағалауындағы Ежелгі Қытай өркениеті

өлшемдермен сипатталады. Сандық өлшемдерге халықтың саны мен тығыздығы жатады. Халықтың көптігі мен оның динамикасы (азаюу немесе көбеюі) шаруашылық өмірдің негізгі ресурсы болып табылады. Білім деңгейін, жыныстық және жас құрамын қосқанда халықтың сапалық құрылымы шаруашылық жүйесінің еңбек әлеуетін анықтайды. Әлеуметтік-таптық өлшемдер қоғамның экономикалық құрылысының қалыптасуына әсер етеді. Тарихи дәстүрлер, дүниетаным, діни қағидалар шаруашылық жүргізудің ерекшелігіне ықпалын тигізеді.

Бұдан, халық экономиканың күрделі де көп түрлі субъективті әлемі деп айтуға болады. Шаруашылық жүйені құруда кәсіпкерлік мәдениетті, халықтың жетістіктері мен кемшіліктерінің сипатын, діни құрамы мен діни деңгейін ескеру қажет.

Кеңістіктік фактор. Экономикалық кеңістік адамның өмір сүруі жүзеге асатын игерілген аумақ ретінде көрінеді. Бұл жағдайларда аумақ абстрактілі кеңістік ретінде емес, өзінің тарихымен, тұрмыс-салтының ерекшелігімен, өз дәстүрлерімен және өмір сүру жағдайларына байланысты нақтылы бір мекенжай ретінде қарастырылады. Экономикалық кеңістіктің сипатты белгісі – біртұтас экономикалық кеңістік түріндегі аумақтық тұтастық. Оның қалыптасу белгілері мен көрсеткіштері ретінде шаруашылық салаларының өзара байланысының тығыздығы; кеңістікті қамтуы; аумақтық құрылымдардың бағыныстығы алынады.

Бірыңғай экономикалық кеңістік жалпы шаруашылық-құқықтық жүйе ретінде бірыңғай өндірістік-шаруашылық заңнаманы пайдалану жолымен; кәсіпкерлік қызмет саласында және акционерлік мекемелердің құрылуында; өндірістік-экономикалық өзара байланыс орнатуда саяси келісім жүргізу арқылы қалыптасады.

Халықаралық еңбек бөлінісі (ХЕБ) – әлемнің барлық елдерінің арасында олардың экономикалық дамуы мен қоғамдық құрылысының сипатына қарамастан халықаралық тауар айырбасының, қызмет аясының, білімнің, өнеркәсіптің, ғылыми-техникалық, сауда және ынтымақтастықтың объективті негізі. ХЕБ-тің мәні – өндірістік шығынды төмендету және тұтынушылардың сұранысын жоғары деңгейде қанағаттандыру. Осы ХЕБ бүкіл ғаламшар көлемінде мемлекетаралық экономикалық өзара әрекеттестігінің жемісті болуының маңызды материалды алғышарты болып табылады. ХЕБ – әлемдік шаруашылықтың дамуының алға басуына мүмкіндік беретін, әлемдік шаруашылықтың өмір сүруі туралы айтуға негіз болатын жалпы экономикалық (өмбебап) заңдардың толықтай көрініс табуына алғышарттар жасайтын негіз.

Халықаралық еңбек бөлінісін жекелеген елдердің өнімнің қандай да бір түрін өндіруге мамандануына экономикалық жағынан тиімділігіне және олардың арасындағы өзара айырбас нәтижелерінің белгілі бір сандық және сапалық қатынастарының елдер арасындағы қоғамдық аумақтық еңбек бөлінісі дамуының маңызды сатысы деп анықтауға болады. ХЕБ әлем елдеріндегі кеңейтілген өндіріс үрдісін жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады, осы үрдістердің өзара байланысын қамтамасыз етеді, аумақтық-елдік және салалық аспектілердегі талапқа сай халықаралық үйлесімділікті қалыптастырады. ХЕБ жалпы еңбек бөлінісі сияқты қоғамдық өндірісті интернационализациялауда маңызды орын алатын айырбассыз өмір сүре алмайды.

Қазіргі әлем соншалықты күрделі және қайшылықты болса да, экономикалық жағынан алғанда дамудың ең жоғарғы деңгейінің жетістіктеріне қарағанда, халықаралық жалпыландырылған өндіріспен біріктірілген белгілі бір мақсатты жүйе. ХЕБ – жеке элементтерден бүкіләлемдік экономикалық жүйе – әлемдік шаруашылық құрған «интегратор». Өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастар дамуының қызметін орындай отырып, ХЕБ барлық елдердің ұдайы өндірістік үрдісінің өзара байланысы мен өзара тәуелділігінің өсіп отыруына объективті жағдайлар жасап, интернационализациялау шегін жалпы-әлемдікке дейін жеткізіп отыр. Бүкіләлемдік көлем және бүкіләлемдік сипат беріп отырған экономикалық қатынастар қауымдастығы барлық елдердің тереңдетілген экономикалық мүдделерінің және өзара экономикалық қарым-қатынасының объективті талаптарының үйлесуінен тұрады. Сәйкестік олардың мүдделерін білдіріп тұратын қарым-қатынасының саяси-экономикалық біріккендігі сияқты олардың біртектілігін білдірмейді.

Табиғи-географиялық факторларға қарай мемлекеттердің шаруашылық мамандандырылуы (Парсы шығанағындағы елдер, Канада, Түркия, Бразилия). Табиғи ресурстар Парсы шығанағындағы мұнай экспорттаушы Араб елдерінің әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды

негізі болып табылады. Бұл ресурстардың аса маңызды мұнай өндіруші тобы сұйық көмірсутек пен газдың көлемді ресурсы бар бөлігінде алты араб елдеріне ғасырлық арттақалушылықты жеңіп, Араб түбегін түбегейлі өзгерткен «араб ғажайыбын» жасауға көмектесті. Осылайша мұнай араб монархиясының жақсы өмір сүруі мен гүлденуінің негізін қалады.

Канаданың жоғары дамыған өңдеуші өнеркәсібі бар, сонымен қатар никель, уран, асбест, алюминий сияқты шикізаттың көптеген түрлерін өндіруші ретінде әлем бойынша жетекші орын алады. Бұл елде дәстүрлі түрде өндіріс қарқынының және қаржы салымдарының өсуі бойынша көшбасшы болып қор салалары корпорациялары – мұнай және газ өндірісінің, өндірістік кешен, қара және түсті металлургия орын алады.

Түркия – ауылшаруашылығы өнімдері мен өндіруші өнеркәсіп өнімдерін экспорттаушы дамушы елдер қатарына жатады. Елде мақта мата, тері, азық-түлік, химия, фармацевтика салалары, энергетика, металлургия, кеме жасау, көлік жасау және электр тұрмыстық заттар шығару, сондай-ақ жедел туризм дамыған.

Бразилия — әлемдегі ірі кофе және қант құрағын шығарушы, ірі ауылшаруашылығы өнімдерін экспорттаушылардың бірі. Ел кофе, қант қамысын өсіруге маманданған және әлем бойынша 1-орында тұр. Бразилияда негізгі қажетті ауылшаруашылық дақылдары жүгері, күріш және бидай. Сонымен қатар какао бұршағы, мақта және соя өсіріледі. Бразилияның ауылшаруашылығында елдің Орталық-Батыс өңірінде аса дамыған малшаруашылығы маңызды орын алады.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Табиғи-географиялық факторлар деген не?
2. Шаруашылық жүйе қандай факторлардың әсерімен қалыптасады?
3. Аумақтық құрылымдар қандай бөліктерге бөлінеді?
4. Елдің шаруашылық жүйесіне кеңістік факторы қандай әсер етеді?

• Тапсырма

1. Табиғи-географиялық фактор Орта Азия елдерінің экономикасына қалай әсер етті:

- Орта Азиядағы екі елді алып салыстырыңдар.
- осы елдердің экономикасын талдаңдар.
- қорытынды жасаңдар.

2. Өздерің тұратын аймақта өсірілетін ауылшаруашылық дақылдары және оларға табиғи-географиялық факторлардың әсері туралы қысқаша эссе жазыңдар.

§8–9. МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ТАБИҒИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ШЕКТЕУШІ ФАКТОРЛАРҒА ТӨТЕП БЕРУДІҢ ТАРИХИ МЫСАЛДАРЫ

Экономиканы дамыту үшін табиғи-географиялық факторларды игерудің әдістері. Адамның тұрмыс-тіршілігі мен өлеуметтік-экономикалық дамуы көбінесе табиғи жағдайларға, табиғи ресурстарға және оларды тиімді пайдалануға байланысты болады. Табиғи-географиялық фактор адамның тіршілік ететін мекенін айқындап, тұрмысына ықпал етеді, өмір сапасын қалыптастырады. Адам өзі тұрғылықты табиғатымен үйлесім тауып, сол жердің қажетті шикізаттарын тұрмысына пайдаланады, өмірінің негізін содан алады.

Табиғи-географиялық артықшылықтар қатарына бай табиғи ресурстар, қолайлы географиялық орналасу (теңіз және өзен суларындағы сауда жолдарына жақын болу және жан-жақты дамуға ыңғайлы жайлы да қолайлы климат) және дамыған мемлекет пен қоғамдағы артықшылықтар (агломерациялық тиімділік, жоғары адам капиталы, үздік институциялық орта) жатады.

Назар аударыңдар!

Агломерациялық тиімділік қалалар мен агломерациялардағы (елді мекендердің жинақтала орналасуы) экономикалық нысандар мен өндірістердің аумақтық тұрғыдан тиімді орналасуы, осының нәтижесінде жүктерді тасымалдау қашықтығы қысқарып, маманданған, орталықтанған өндіріс қалыптасады; технополис-қалалардағы ақпарат алмасу жеңілдейді, жаппай ғылыми-техникалық шығармашылыққа жол ашылады (мысалы, АҚШ-тағы Силикон аңғары секілді).

Алайда қандай да бір мемлекетте табиғи ресурстар болмаса, онда олар кедейлікте дамымай қалады дегенді білдірмейді, өйткені өрбір елдің экономикалық ресурстары шикізаттың көлемімен өлшенбейді. Ең басты қажеттілік – адам ресурсы мен мемлекетте капиталдың болуы. Бұған дамудың биік сатысына жеткен «жаңа индустриялық мемлекеттер» мысалы, Жапонияның табиғи-шикізат ресурстары шектеулі болса да, жоғары экономикалық нәтижелерге қол жеткізуі дәлел.

Бүгінгі сабақта:

- экономиканың дамуындағы табиғи-географиялық шектеуші факторларға төтеп берудің әртүрлі амалдарын зерттейміз;
- табиғи ресурстардың мәні мен жіктелуін анықтаймыз;
- қазіргі заман тарихында шектеуші табиғи-географиялық факторлар жағдайындағы мемлекеттердің сәтті экономикалық дамуының мысалдарын тұжырымдаймыз.

Кілт сөздер:

табиғи-географиялық жағдай, агломерация

Қазіргі уақытта халықаралық туризм сыртқы экономикалық бағыттағы ең қарқынды дамып отырған сала болуда

Әлемдік экономикада қандай да бір аймақтың экономикалық дамуына ықпал ететін табиғи-географиялық факторларды зерттеп, кешенді түрде олардың алдын алу үшін мынадай әдістерді қолданады:

Мемлекеттік аймақтық саясат ішкі және сыртқы саясаттағы (сауда-экономикалық өзара байланыстағы) стратегиялық мәселелерді шешуде салалық және аумақтық әдіспен тығыз байланысты. Экономикадағы мемлекеттік реттеу, көбінесе өндірістегі тиімді бағыттарды дәл табу мен аймақтық саясатқа байланысты болады. Өндіріс саласы нашар дамыған, қолайсыз климаттық жағдайда орналасқан, шаруашылықтың негізгі көпсалалы, қажетті өмір сүру деңгейін қамтамасыз ететін қаржылық-экономикалық негізгі жоқ аудандар, мемлекеттің инвестициясы мен әлеуметтік көмегін талап ететін аймақтар болып табылады.

Мысалы, Қазақстанның өртүрлі табиғи-климаттық белдеуде орналасқан аймақтарының дамуы сан қилы, экологиясы бір-бірінен өзгеше, сондықтан да олардың әлеуметтік-экономикалық дамуында да айырмашылықтар бар. Осыған орай ҚР үкіметі аймақтарды дамыту үшін мынадай бағыттарды анықтады:

- республикалық және аймақтық нарықта агломерацияларды экономикалық орналастыру;
- агломерациялар мен олардың орналасқан аймақтарындағы инфрақұрылымдық дамуды үйлестіру.

– қала құрылысымен агломерациялардың дамуының институционалды саясатын жетілдіру.

Агломерацияны дамытудың негізгі тетігі – мемлекеттік жобалар, АЭА (арнайы экономикалық аймақ) пен МЖӘ (мемлекеттік жеке өріптестік) аясындағы жобалар және агломерацияны полюс ретінде өркендетуге арналған мемлекеттік өрі салалық бағдарламалар, бұл елдегі экономикалық және еңбек мүмкіндігін, тиімділік көлемін, шағын құрылымды тиімділікті бақылауға мүмкіндік береді.

Туризмді дамыту. Бүгінгі таңда халықаралық туризм экономика саласындағы ең қарқынды дамып отырған бағыттың біріне айналды. Туризмнің үздіксіз дамуы әлемдік экономикаға да, жекелеген елдер мен аймақтардың экономикасына да маңызды серпін беріп, тұрақты дамытуда. Туризм шикізат ресурстары тапшы қандай да бір мемлекеттер үшін ең басты бағытқа өрі тұрақты табыс әкелетін пайдалы салаға айналууда.

Ғылыми-техникалық мүмкіндікті дамыту. Ғылыми-техникалық мүмкіндік – бұл ең күрделі, сонымен қатар болашағы зор бағыт. Ол мемлекеттердің экономикалық дамуын қамтамасыз етеді өрі экономикаға өз ықпалын тигізетін табиғи-географиялық факторлардың алдын алады. Ғылыми-техникалық мүмкіндіктердің басты ресурсы өрі негізгі элементі ғылыми зерттеулер мен жобаларды жүзеге асыратын мекемелер мен ұйымдар; тәжірибелік-кәсіпорын өндірістері; ғылыми мамандар мен оларды дайындайтын орталықтар; ғылымға бөлінетін қаржылар; ғылыми жобалар мен өңдеулер, олардың нәтижелері; технологиялық инновациялар, олардың қатары мен көлемі және тағы басқа да ғылыми жұмыстар. Ғылыми инновациялық зерттеулер мен олардың нәтижелері мынадай маңызды мәселелерді шешуге негізделген:

Ауылшаруашылығы жұмыстарына тиімді өрі табиғи мол мүмкіндік беретін жаңа ауылшаруашылық технологияларын өндіру, табиғи экожүйенің (су, ауа, топырақ және т.б.) басымдылығын азайту;

Баламалы қуат көздерін пайдаға асыру, Күн мен желдің қуатын электр энергиясы мен су жылытуда пайдалану, жердің геотермалды жылуын – ғимаратты жылыту және салқындату үшін қолдану. Соңғы уақытта көптеген мемлекеттерде жел энергиясын пайдалану өсіресе Батыс Еуропа (Дания, ГФР, Ұлыбритания, Нидерланды) мемлекеттерінде жүйелі жолға қойылған.

Табиғи ресурстардың жіктелуі және экономикалық мәні. Табиғи ресурстардың өзіне тән бір ғана ерекшелігі бар: олардың қоғамға пайда әкелуі (тікелей немесе жанама) адам әрекетінің өсерімен өзгереді. Осыған байланысты барлық табиғи ресурстар екі үлкен топқа бөлінеді: сарқыллатын және сарқылмайтын.

Сарқылмайтын табиғи ресурстар: климаттық жағдайлар, Күн энергиясы (жарық пен жылу), жел энергиясы, толысу мен қайту

құбылыстары, жауын-шашын, ғаламдық сарқылмайтын ауа мен су, бірақ белгілі бір жағдайларда нақты бір жерде жетіспеуі мүмкін. Аталған табиғи ресурстар қалпына келеді. Алайда мұндай ауа және су сияқты ресурстар адамның шаруашылық әрекеті әсерінен елеулі өзгерістерге ұшырап отыр.

Олардың әртүрлі өндірістік және тұтынушылық қалдықтармен ластануының өсуі индустриалды жағынан дамыған өңірлерде сапалық жағынан нашарлауына және ресурстардың осы түрлерінің азаюына, жетіспеушілікке алып келеді.

Сарқылатын ресурстар өз кезегінде *қалпына келетін және қалпына келмейтін* болып бөлінеді.

Қалпына келетін табиғи ресурстарға – топырақ, өсімдік, жануарлар дүниесі жатады.

Қалпына келмейтін ресурстарға жер қойнауындағы байлық, негізінен, қазба байлықтар. Миллиондаған жылдар бұрын пайда болған ресурстарды пайдалану, оның азаюына алып келеді. Олардың орнын толтыру мүлдем мүмкін емес. Мысалы, қандай да бір кен орнындағы көмір қазып алынып пайдаланылса, ол табиғи ресурс ретінде аталған кен орнының қалпына келмейтінін білдіреді.

Жер ресурстары. Олардың қоғамда алатын рөлін бағалау қиын, себебі, топырақ шаруашылықтың негізгі көзі болып табылады. Ол ғаламшар халқы үшін азық-түлік қорының 97% құрайды. Адамзат өзінің барлық игіліктері үшін, ең алдымен, Жерге қарыздар. Өлемдік өркениеттің дамуына егіншілікпен айналысқан халықтардың үлесі мол екеніне тарих куә.

Ғаламшарда пайдаланатын табиғат ресурстары және энергияның балама көзі

Су – тіршілік көзі

Жер ресурстары ғаламшардағы (10–12 млрд-тан астам) халықты азық-түлікпен қамтамасыз ете алады.

Ғаламшар халқының санының өсуіне және жердің өнеркәсіп пен азаматтық құрылысқа берілуіне байланысты жан басына шаққанда егістік жер саны қысқарып кетті.

Су ресурсы. География пәнінен таныс су астындағы ресурстар — өртүрлі түрдегі (сұйық, қатты, газ түріндегі) ғаламшар суларын пайдалану үшін жарамды жиынтық. Яғни, бұл суды пайдалану үшін жарамды Жер: өзен және көл, жерасты сулары теңіз, мұздықтар және атмосфера булары және т.б.

Күнделікті өмірде адам үшін су ресурстарының орны ерекше. Адам ежелден су көздеріне, яғни өзен, көл, тоған, теңіз жағалауларына жақын қоныстанды. Ежелгі ұлы өркениеттердің барлығы дерлік ірі өзендердің бойында пайда болды. Ертеректе халық су көздеріне құдайдай сиынып, оларды өулиелердің атымен атады.

Барлық географиялық ашылулар теңіз саяхатшыларына тән, ал конти-

Соғыс уақытында Жапонияның экономикасы аса ауыр зардапқа ұшырады, тұрғын үйлер мен ғимараттар қирады, мемлекеттің дамуы ондаған жылдарға кері кетті

Екінші дүниежүзілік соғыстан жеңіліс талқан Жапония тез арада экономикасын қалыпқа келтіріп, өркендеді. Мемлекеттің жылдам өрі қарқынмен дамуы, бірден өзінің оң нәтижесін берді. Тіпті ерекше дамып, экономикалық қуаты жағынан Франция, Италия, Канада, Ұлыбритания, ГФР, КСРО секілді мемлекеттерді басып озып, әлемде тек АҚШ-қа ғана жол берді.

оның экономикалық әлеуетін анықтайды. Олар – қазіргі кездегі көлік, өндіріс, энергетика дамуының басты көзі. Соңғы кездері минералды-шикізаттық ресурстар мәселесін шешуге БҰҰ арнайы комиссиясы қарайтын халықаралық шиеленістер мен таластардың себебі болып отырғаны жиі кездеседі.

Жапония, Израиль, Сингапур, Малайзия және басқа да мемлекеттердің экономикалық дамуындағы шектеуші табиғи-географиялық факторлардың әсерін жеңудің тарихи мысалдары.

Жеке кен орындары ресурстарының аз болуына байланысты Жапония ірі шикізат импорттаушы болып отыр. Алайда өзінің дамыған және күшті ғылыми-өндірістік кешені арқасында Жапония кеме, көлік, трактор, тұрмыстық электртехника, робот және т.б. шығарушылардың алдыңғы қатарлы елдер санына кіреді.

Мұның алдында айтылғандай, Жапония экономикасы құрылымының басты даму факторы білім мен ғылым болды, сондықтан да осы салаға басым бағыт беріледі. Физика саласындағы қатты денелерді зерттеп, оларды өңдейтін атом энергетикасын, физикалық плазманы, жаңа конструктивті материалдарды, ғарыштық жұмыстарды зерттейтін ірі ғылыми орталықтар құрылды. Қазіргі таңда «Тойота Моторс», «Мацусита Электрик», «Сони корпорейшин», «Хонда Моторс», «Тошиба», «Фудзицу» секілді аса ірі жапондық компаниялар әлемдік экономиканың көшбасшылары болып саналады. Елдегі көлемі шағын ғана ауылшаруашылығы саласына мемлекеттен қаржы бөлінеді және қорғалады, сондықтан да Жапонияда жоғары сапалы мол өнім жиналады. Мемлекет өзін күрішпен толықтай қамтамасыз еткен,

ненттерді игеру мен қоныстану, белгілі болғандай, негізінен, су жолдары арқылы жасалды.

Су – адамзат қоғамының экономикалық және жекебасының жағдайы үшін бірден-бір таптырмайтын ресурс.

Минералды-шикізаттық ресурс – бұл қоғамның өртүрлі салаларындағы адамның өмір сүруі мен қызметінде табиғи немесе өңделгеннен кейін пайдаланылып жүрген Дүниежүзілік мұхит пен құрлықтың пайдалы қазбаларының барлық түрлерінің жиынтығы.

Минералды-шикізаттық ресурстар әр елдің ұлттық байлығы болып табылады және белгілі бір мөлшерде

Сингапурдың теңіз порты әлемдегі ең ірі әрі ауқымды порттардың бірі болып саналады: оған бір мезетте мыңдаған теңіз кемелері кіре алады, осындай көлеміне қарамастан ол Азиядағы экологиялық тұрғыдан ең таза порттардың бірі болып саналады.

елге шеттен келетін азық-түлік көлемі 60% -ды құрайды (тұтынатын каллориямен бағалағанда). Жапонияның балықшаруашылығы аса ірі құрылым болып саналады, олар әлемде ауланатын балықтың 15% -ын аулайды. Үкіметтің өндірушілермен ынтымақтасуы, еңбек этикасы, жоғарғы технологияларды пайдалану және қорғанысқа мейлінше аз қаржы жұмсау Жапонияны әлемдегі ең өркениетті, дамыған елдердің қатарына жеткізді.

Назар аударыңдар!

«Жапонияның экономикалық ғажайыбының» ерекшелік белгілері:

- ресурстарды жеткізушілердің, өнім өндірушілердің және банккерлердің өзара тығыз байланысып, кәйрәцу атты топқа – яғни ірі корпоративті конгломераттар мен холдингтерге бірігуі;
- кәсіпкерлердің үкіметпен өзара тиімді қарым-қатынасы;
- үлкен корпорациялардың өмірлік қызметтеріне кепілдік;
- кәсіподақтардың белсенді әрекеттері.

Израиль – дамыған индустриалды аграрлы, технологиялық жағынан дамыған нарықтық экономикасы бар ел. Ол мұнай, дәнді дақылдар, шикізат және әскери техника импорттауға тәуелді. Табиғи қоры шектеулі болғанына қарамастан Израиль соңғы 20 жылда ауылшаруашылығы мен өнеркәсіптің қарқынды дамуында елеулі жетістіктерге қол жеткізді.

Израиль бидайды сыртқа тасымалдайды, алайда ауылшаруашылығының басқа түрлерімен өзін-өзі қамтамасыз етіп отыр. Сонымен бірге елде авиа және кеме жасау, фармацевтикалық өнеркәсіп, микроэлектроника, оның ішінде әскери өнеркәсіп үшін компьютерлер мен роботтарды жасауды қосқанда металлургия мен машина жасау дамыған. Ауылшаруашылығы жақсы дамыған, өнеркәсіптің елеулі бөлігі экспортқа кетеді. Мемлекет кірісінің негізгі көзі алымдар, салықтар (ЖІӨ 25%-ға жуығы) және шетелдік туризмге жатады.

Сингапур Республикасы – Сингапур атты аралға және оның айналасындағы ондаған ұсақ аралдарға орналасқан мемлекет-қала, ол жарты ғасыр ішінде ғана кедей мемлекеттен әлемдегі ең дамыған елге айналды. Сингапур феномені Азиядағы экономикалық ғажайыптардың бірі болып саналады.

Сингапурды экономиканың дамыған елдер деңгейіне жедел секіріс жасағаны үшін «Шығыс Азия жолбарыстары» қатарына жатқызады. Мемлекетте электроника шығару, кеме жасау және қаржылық қызмет көрсету дамыған.

Сингапурды жаңғыртуды қамтамасыз еткен төрт негізгі бағыт

<p>Бизнес үшін қарапайым және ыңғайлы айқын жағдайлар</p>	<p>Үкімет қаржы нарығын дамыту мен өндірістегі жоғарғы технологиялық саланы өркендету үшін шетелдік инвесторларды көптеп тартуға мүдделі болды. Бизнесі тіркеу мен бақылаудың қарапайым және ашық шаралары қабылданды.</p>
<p>Жемқорлықпен күрес: “қамшы және төтті”</p>	<p>Бүгінде Сингапур – жемқорлықтың алдын алған әлемдегі мемлекеттердің бірі болып табылады. Елде жемқорлықпен күресетін арнайы Бюро құрылған, ол Премьер-Министрге тікелей бағынады. Бюроның қызметкерлері үлкен өкілеттілікке ие, олар жемқорлық күдігіне ілінгендерді тұтқындауға немесе тінтуге, олардың туыстары мен кепілге алынғандарға қатысты іс жүргізуге, жемқорлық істерін жасырған қандай да бір заңбұзушылықтарды тергеуге құқылы. Жемқорлыққа қарсы қолға алынған тағы бір маңызды қадамның бірі оны бақылауды жеңілдету және мемлекеттік қызметтің беделін көтеру болды. Шенеуніктердің өкілеттілігі толықтай жүйеленді, олардың қызметтеріндегі шектеулер мен тыйымдар белгіленді, мемлекет қабылдайтын шешімдер қарапайым әрі ашық түрде жүзеге асты. Соттар мен мемлекеттік қызметкерлерге жоғарғы жалақылар тағайындалды.</p>
<p>Бизнес үшін қарапайым және ыңғайлы айқын жағдайлар</p>	<p>Үкімет қаржылық нарық пен өндірістегі жоғарғы технологиялық бағыттарды дамыту үшін шетелдік инвесторларды көптеп тартуға мүдделі болды.</p>

	<p>Сингапурде бизнесті тіркеу мен оны жүргізу үшін қарапайым өрі ашық шаралар қабылданды. Қала-мемлекет шетелдік корпорацияларға қолайлы жағдай жасаған Азиядағы ең алғашқы мемлекеттердің бірі болды өрі шетелдік компаниялар елде тұрақты түрде қызмет атқаратын филиалдарын ашты. Ашық өрі қарапайым үлгідегі төмен салықтық көрсеткіштері бар салық жүйелері құрылды.</p>
Өлеуметтік модернизация. Ана капиталы	<p>Білім жүйесіне жасалған реформа маңызды орын алды. Барлық мектептер үшін міндетті түрде берілетін төменгі білім қағидалары мемлекетті жаңғыртуда 1960–1970 жылдары енгізілді. Сонымен қатар ағылшын тілін білу міндетті болды және бірқатар пәндер тек осы тілде жүргізілді.</p> <p>Тағы бір маңызды шара – сәтті жүзеге асқан тұрғын үй-коммуналдық реформасы болды.</p> <p>Мемлекет азаматтардың жалдамалы пәтерде тұруына емес, өздерінің меншігіндегі баспаналары болуына жағдай жасады</p>
	<p>Тәуелсіздіктің қырық жылдығы ішінде Сингапур халқының 90%-дан астамы мемлекеттің тікелей қолдауы арқылы салынған баспаналарға ие болды. Ал 80%-дан астам отбасылар осы баспаналарды өз меншіктеріне сатып алды. Қала-мемлекет үкіметі 2030 жылы халық санын 30%-ға арттыру мақсатын қойды. Baby Bonus (бала бонусы) бағдарламасы бойынша көпбалалы отбасылар үшін қаржылай көмек беріледі.</p>

Малайзия – Оңтүстік-Шығыс Азиядағы ерекше елдердің бірі, мемлекетті сұлтан басқарады. Бұл мемлекет бұрын Британияның отары болатын, өз тәуелсіздіктерін алған соң, Малайзия жарты ғасырдың ішінде ғана «Азия жолбарысына» айналды. Малайзия мұнай, газ, қалайы кендері мен сирек кездесетін металдарға бай мемлекет болса да, экономикалық өркендеуге табиғи ресурстары арқылы көтерілген жоқ. Олар өз уақытында жоғарғы технологиялық өнімдерге, әсіресе электроникаға басым бағыт берді. Сонымен қатар елдің экономикалық тұрғыдан тез дамуына шетелден келетін миллиардтаған несиелерді тиімді пайдалану да оң әсер етті.

Қазіргі уақытта Малайзия – өз секторында какао, бұрыш, ананас және темекі, отын және ағаш материалдарымен қатар, табиғи каучук пен пальма майын жетекші экспорттаушылардың бірі. Малайзиядағы негізгі өнеркәсіптік салалар – электрқұралдар, электроника және компьютерлер шығару. Тұрмыстық кондиционерлер мен микросұлбалар өндіру саласында көшбасшы орында тұр.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Экономиканың дамуына табиғи-географиялық факторлардың әсері туралы не білесіңдер?
2. Сарқылатын және сарқылмайтын табиғат ресурстарына не жатады?
3. Ғаламшар халқының өсуіне байланысты егістік жерлер қалай өзгереді?
4. Экономиканың дамуына минералды ресурстардың рөлі қандай?
5. «Жапон экономикалық ғажабының» мәні неде?
6. Израиль және Малайзия экономикасының дамуы туралы өңгімелеңдер.

• Тапсырма

1. SWOT құрыңдар – Қазақстан Республикасы бойынша табиғи-географиялық ресурстар жөнінде талдау жасаңдар.

SWOT-анализ – бұл өндірістің мықты және әлсіз тұстарын, сонымен қатар оның айналасында (сыртқы ортада) пайда болатын мүмкіндіктер мен қатерлердің анықтамасы.

Мықты жақтары (Strengths) – өндірістің артықшылығы;

Әлсіздігі (Weaknesses) – өндірістің жетіспеушілігі;

Мүмкіндіктер (Opportunities) – сыртқы ортаның факторларын пайдалану, нарықта өндіріске артықшылық береді;

Қатерлер (Threats) – өндірістің нарықтағы жағдайын мейлінше төмендететін факторлар.

SWOT-анализды қолдану сізге барлық ақпаратты жүйелеуге және «ұрыс алаңындағы» нақты көріністерді көруге, кәсіпкерлікті дамытуға қатысты батыл шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

Strength (күшті жақтары)	Weaknesses (әлсіз жақтары)
Opportunities (мүмкіншіліктер)	Threats (қауіп-қатерлер)

2. Кестені толтырыңдар.

Экологиялық проблемалар	Проблемаларды шешу жолдары

3. Microsoft PowerPoint бағдарламасында ҚР өңірлері бойынша ресурстардың орналасуының дөңгелек диаграммасын (көмір, темір кені, орман, жер, гидроэнергетикалық) жасаңдар.

4. Кестені дәптерлеріңе толтырыңдар.

Ресурстардың түрлері

Қалпына келетін	Қалпына келмейтін

§ 10. МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ДЕҢГЕЙІ БОЙЫНША ЖІКТЕЛУІ

Бүгінгі сабақта:

- мемлекеттер мен аймақтардың әркелкі экономикалық дамуының тарихи алғышарттарын анықтаймыз;
- әртүрлі алғышарттардың негізінде мемлекеттерді экономикалық даму деңгейі бойынша жіктейміз.

Кілт сөздер:

жіктелу, даму, құлдырау, кедейшілік, ресурстар, адам дамуы көрсеткіші, жаңа индустриалды елдер

Елдердің экономикалық дамуының әркелкілігі. Тарихқа көз салсақ, Ежелгі дүние дәуірінде, Орта ғасырларда, Жаңа заманда да жаңа мемлекеттер пайда болып, өркендеп, жойылып отырған. Олардың орнына басқалары пайда болып отырды. Осы процесте мемлекеттің біркелкі дамымайтындығына себеп болатын экономикалық фактор маңызды рөл атқарды. Әлемдік шаруашылықты экономика саласындағы қызметтерге бөлу және негізгі экономикалық қарым-қатынастарды талдау жеке мемлекеттердің даму тенденцияларын ғана емес, өзара экономикалық даму деңгейін салыстыруға мүмкіндік береді.

Табысы төмен елдер әлемнің 40,8% -ын құрайтын, әлемдік алаңның 25% -ын ғана ала отырып, тек дүниежүзілік жалпы ішкі өнімнің 3,4% -ын ғана құрайды.

Табысы жоғары дамыған елдер дүниежүзілік 15,6% халқымен, әлемдік алаңның 24% -ын ғана ала отырып, әлемдік жалпы ішкі өнімнің 80% -ын құрайды; табыс деңгейі төмен елдердің көрсеткішіне қарағанда, жоғары дамыған елдердің жан басына шаққанда ЖҰӨ (жалпы ұлттық өнім) 62 есе артық.

Назар аударыңдар!

Адам дамуының көрсеткіші (АДК) индексі – адамның тұрмыс жағдайының маңызды аспектілерін – денсаулық, білім, материалдық жағдайын сипаттайтын мәліметтер негізінде есептелетін статистикалық көрсеткіш.

Даму үстіндегі елдер тәуелсіз топтардың белгіленуі оның ішінде бұрынғы отар және жартылай отар елдер, олардың тарихи жолындағы кейбір ерекшеліктері салдарынан басқа елдерден әлеуметтік-эконо-

микалық дамуы жағынан артта қалған, капитализмге дейінгі қатынастарды сақтап қалған және т.б.

Жаңа индустриалды елдер (ЖИЕ) – азиялық елдер, қысқа мерзім ішінде экономикасы артта қалған, даму үстіндегі елдерге төн, жоғары дамыған елдер қатарына секіріс жасаған бұрынғы отарлар немесе жартылай отарлар.

Өнеркәсібі дамыған елдердің жалпы сипаттамасы. Батыстың өнеркәсібі дамыған елдері әлемдік шаруашылықтағы барлық жүйесі ішіндегі экономикалық даму деңгейінің өте жоғарылығымен ерекшеленеді.

Буржуазиялық революциялар батыс елдерінің барлық саласын қайта құрды. Қоғамның әлеуметтік құрылымында бұрын соңды болмаған өзгерістер болды. Көптеген топтар мен түрлі деңгейдегі адамдардың экономикалық және әлеуметтік жағдайы үздіксіз өзгеріп отырды. Бұл таптық бөліністің айқын көрінісін жасырғанмен, таптық қатынастар қоғам құрылымын іріктей бастады.

XVI—XVIII ғасырларда Батыс елдерінде қоғамдық даму барысында барлық қоғамға және оның ірі құрамдас бөліктеріне таралған әлеуметтік ұйым түрінде азаматтық қоғам құрылды. Ол барлық қоғамды тігінен байланыстыратын өздігінен құрылған ұйымдардың жиынтығын білдірді.

Бірінші әлем елдері нарығының сипатты белгілері:

- барлық халықтың тауарлы өндіріспен қанағаттандырылуы;
- өндіріс пен тұтыну саласының тығыз өзара байланысы.

Экономикалық қызметтің барлық параметрі бойынша әлемдік шаруашылықтағы басымдылық жағдайы. Олар әлемдік ресурстың негізгі бөлігін пайдалана отырып, әлемдік ішкі өнімнің 2/3-сін өндіреді. Батыстық жүйе әлемге жан-жақты әсер етеді, бірақ бүгінгі күнге дейін, негізінен, өзін жергілікті жерде ғана көрсетеді. Бұл әлемдік шаруашылықта қарама-қайшылықтар мен шиеленістер туындатады.

Экономиканың ашықтығы. Әлемдік шаруашылық бөлімшесінің жиынтықталған ЖІӨ-нің 1/5 бөлігіне жуығы шетелдерде іске асады және шамамен ЖІӨ осындай бөлігі сырттан әкелінген тауар есебінен қамтамасыз етіледі.

Қазіргі кездегі халықаралық экономикалық қатынастардың дамуы, экономикалардың ашықтығы қарама-қайшылықты үдерістердің әсерімен анықталады. Бір жағынан, шаруашылық өмірді интернационализациялау, ал екінші жағынан – жекелеген мемлекеттердің әлемдік шаруашылықта аса пайдалы орынға ие болуға талпынуы күшейеді.

Сыртқы экономикалық байланыстар сегментінде басқа түрлердің дамуын анықтайтын капиталдың қозғалысы орын алады. Индустриалды елдер кәсіпкерлік пен несиелік капитал қосымшаларын құрайтын негізгі субъектілері мен объектілері ретінде көрінеді.

Даму үстіндегі елдердің жалпы сипаттамасы. 70-жылдардың аяғына қарай дамушы елдер экономикалық деңгейі, салалық және технологиялық құрылымы, халықаралық еңбек бөлінісіне қатысу бағыты, ұдайы өндіру үрдісінің сыртқы және ішкі жағдайлары бойынша ерекшеленетін үш топқа бөлінді.

Бірінші топқа құрылымдық параметрлері мен жан басына шаққандағы ЖІӨ көлемі бойынша дамыған елдердің төменгі шегіне жақындаған немесе одан да жоғары болған елдер кірді. Бұл, ең алдымен, «жаңа индустриалды елдер». Жеткілікті дамыған елдердің осы тобына Таяу Шығыста орналасқан мұнай экспорттаушы және басқа да энергия тасымалдаушы елдер жатады.

Дамушы елдердің екінші тобына әдеттегідей, орташа табысы бар елдер жатады. Бұл біркелкі емес, көптеген топтар. Мұнда Үндістан, Пәкістан, Түркия, Египет, ОАР сияқты ірі мемлекеттер, мұнай өндіруші елдер – Иран, Алжир, Венесуэла, Ливия, Габон, Нигерия, Азия, Африка және Латын Америкасындағы аграрлы-шикізаттық елдер жатады.

Үшінші топқа даму деңгейі төмен елдер Африка, Азия, Кариб бассейні және Таяу Шығыстың 48 мемлекеті кіретін, соның ішінде халқы тығыз орналасқан Бангладеш, Конго Республикасы (бұрынғы Заир) Мьянма, Танзания, Судан және Эфиопия кіреді.

XX ғасыр соңындағы дамушы елдер экономикасындағы негізгі тенденциялар.

– дамушы елдерге шетел капиталының келуі. Тікелей шетелдік қаржы салымдарының жоғары динамикасы көбінесе еңбекті көп қажет ететін, ресурсты және энергияны көп қажет ететін дамыған елдерден дамушы елдерге қоршаған ортаға зиянды өндірістің келуінің жоғарылау динамикасы:

– дамушы елдердің шиеленісті мәселесі сыртқы қарыздар болып қалып отыр. Ұлттық табыстың сыртқы қарызы пайыздық үстеме түрінде кетіп жатуы экономикалық өсім қарқынының төмендеуіне, құнсыздану үрдістерінің дамуына және кезегінше қарыз ауыртпалығының тереңдеуіне, халықтың елеулі бөлігінің өмір сүру деңгейінің төмендеуіне және саяси тұрақсыздыққа алып келеді. Сыртқы қарыз мәселесі дамушы мемлекеттердің сыртқы саясатындағы қателіктерді тереңдетеді.

– бірқатар елдердегі саяси тұрақсыздық олардан ұлттық капиталдың шығып кетуіне алып келеді, нәтижесінде сыртқы қарыздардың қомақты бөлігі бұл елдерден шығып кеткен ұлттық капиталдың орнын толтыруға және де билеуші режимнің амбициялық жобасын жүзеге асыруына алып келеді.

– мыңжылдықтар межесінде дамушы елдердегі елеулі шиеленістер әлемнің көптеген өңірлеріндегі саяси тұрақсыздықтың себебі ғана емес, сонымен қатар Жер шарының барлық халқы үшін экологиялық және эпидемиологиялық қауіп туғызатын табиғи ортаның бұзылуының бастауы болған бақылаусыз қалған үрдісіне ие болды.

– ұлттық тәуелсіздікке ие болу нәтижесінде шартты түрде жаппай аштықты жеңу және тамақтануды жақсартумен дамушы елдердегі демографиялық жарылыс бұл елдерде халық санының күрт өсуіне алып келді.

– Дамыған елдерден дамушы елдерге экологиялық қауіпті өндірістердің ауыстырылуы топырақтың, судың және ауаның ластануына әкеледі.

Өлемдік шаруашылық жүйесінде даму деңгейі төмен елдер. Өлемдік қауымдастықтағы даму деңгейі төмен елдердің әлеуметтік-экономикалық жағдайы аса қауіп туғызып отыр. Бұл елдердегі орташа есеп бойынша жан басына шаққандағы табыс 950 долл., өмір сүру жасының ұзақтығы – 50,6 жыл. Бұл топқа үздіксіз сыртқы және ішкі қарулы қақтығыстар болып отырған елдер де кіреді. 90-жылдары соғыстар мен азаматтық бейберекетсіздіктер осы даму деңгейі төмен елдерде болды, нәтижесінде өзі де қиын жағдайда тұрған экономикалық инфрақұрылым дағдарысқа ұшырап, тіпті өмір сүрудің негізгі көзі – ауылшаруашылығы да шетте қалды.

Адами капиталдың төменгі сапасы, халық санының күрт өсуі, қарабайыр техника (әсіресе ауылшаруашылығында), даму деңгейі төмен елдерде шетелдік салымдарды тиімді пайдалануына қолайлы жағдай туғызады. Осының бәрі ойластырылмаған экономикалық саясат пен қарулы қақтығыстар арқылы тереңдей түсті. Мемлекет шығындарының халықаралық қаржылық ұйымдардың құрылымдық бағдарламаларына сәйкес қысқартылуы әлеуметтік саланың кедейшілік жағдайын одан да тереңдете түсті. Халықтың 50% -ға жуығы – тек жекебасының өмір сүруіне ғана жететін табысы барлар. Тіпті қалаларда да кедейшілікте өмір сүріп отырған халықтың 42% -ын құрайды (оған қарсы 28% барлық дамушы елдерде).

Қазіргі кезде даму деңгейі төмен елдер қатарына:

Ангола, Ауғанстан, Бангладеш, Бенин, Буркина-Фасо, Бурунди, Бутан, Вануату, Гаити, Гамбия, Гвинея, Гвинея-Бисау, Конго Демократиялық Республикасы, Джибути, Замбия, Йемен, Кабо-Верде, Камбоджа, Кирибати, Комор аралдары, Лаос Халық Демократиялық Республикасы, Лесото, Либерия, Мавритания, Мадагаскар, Малави, Мали, Мальдив аралдары, Мозамбик, Мьянма, Непал, Нигер, Танзания Біріккен Республикасы, Тимор-Леште, Руанда, Самоа, Сан-Томе мен Принсипи, Сенегал, Соломон аралдары, Сомали, Судан, Сьерра-Леоне, Того, Тувалу, Уганда, Орталық Африка Республикасы, Чад, Экваторлық Гвинея, Эритрея және Эфиопия кіреді.

Жаңа индустриалды елдер (ЖИЕ) – қысқа мерзім ішінде экономикасы дамушы елдерге тән артта қалған, бұрынғы отар немесе жартылай отар Азия елдері және Латынамерика, жоғары дамыған елдер қатарына секіріс жасады. ЖИЕ экономикасын қайта құруда негізгі күш: сыртқы

нарыққа бағытталған жаңа ғылыми-техникалық жетістіктер негізінде индустрияландыруға; ел ішінде білім берудің жоғары деңгейіне және жалпыға қол жетімді болуына; шетел капиталын толығымен пайдалануға салынды.

Әдетте, ЖИЕ 4 буынға бөлінеді: бірінші буынды – Корея Республикасы, Тайвань, Сингапур, Гонконг, Аргентина, Бразилия, Мексика; екінші буынды – Малайзия, Таиланд, Үндістан, Чили; үшінші буынды – Кипр, Тунис, Түркия, Индонезия және төртінші буынды – Филиппиндер, Қытайдың оңтүстік аймақтары және т.б. елдер құрайды.

- ЖИЕ мәртебесін ел БҰҰ әдісі бойынша келесі белгілер арқылы иемденеді;
- жан басына шаққандағы ЖІӨ мөлшері;
- оның орташа жылдық қарқыны;
- ЖІӨ қайта өңдеу өнеркәсібінің үлес салмағы (ол 20% -дан аспауы тиіс);
- өнеркәсіп өнімдерін экспорттау көлемі және олардың жалпы сыртқа шығарудағы үлесі;
- шетелдердегі тікелей қаржы салымдары көлемі.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Елдердің әлемдік экономикадағы экономикалық дамуының біркелкі еместігінің мәні неде?
2. Әлемдік экономика құрылымындағы өнеркәсіптік дамыған елдер (ӨДЕ) туралы не білесіңдер?
3. Дамушы елдер және олардың халықаралық еңбек бөлінісінде алатын орны.
4. Әлемдік экономика құрылымындағы жаңа индустриалды елдер, олардың белгілері.
5. Орта деңгейлі дамудағы дамушы елдердің ерекшелігі туралы не білесіңдер?
6. Даму деңгейі төмен елдер және қазіргі әлемдік шаруашылықтағы «периферия» ұғымы.
7. Өтпелі экономикасы бар елдердің экономикалық даму ерекшеліктері неде?

• Тапсырма

1. Қосымша дереккөздерін пайдалана отырып, берілген кестеге мемлекеттердің маманданған экономикалық ерекшелігін қысқаша жазыңдар.

Мемлекет	Маманданған экономикалық ерекшелігі
Германия	
Франция	
Ұлыбритания	
АҚШ	
Жапония	

2. Әлемнің саяси картасында әлемдік шаруашылық жүйесіндегі нашар дамыған елдерді көрсетіңдер.

3. Халықаралық валюталық қордың өдісі бойынша елдерді жіктеу негізінде әлемдік экономикадағы Қазақстан Республикасының рөлін анықтаңдар.

4. ҚР жұмыс істейтін халықты бөлу динамикасында қандай үдерістер байқалады? ҚР және басқа елдердегі шаруашылықтың негізгі салалары бойынша жұмысбастылық құрылымын салыстырыңдар. Өзгерістердің себептерін анықтаңдар.

§ 11. ЖЕКЕЛЕГЕН МЕМЛЕКЕТТЕР МЕН АЙМАҚТАРДЫҢ КЕДЕЙШІЛІККЕ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АРТТАҚАЛУШЫЛЫҚҚА ТӨТЕП БЕРУ ЖОЛДАРЫ

Кедейшілік мәселесінің пайда болу себептері – ұлттық және де халықаралық сипат алатын күрделі де, көпжоспарлы мәселе. Кедейшілік ежелгі ғасырлардан бері келе жатқан және де қоғам дамуының алғашқы кездері халықтың көпшілігіне тән әдеттегі жағдай болып саналды. Азиялық, антикалық және феодалдық қоғамдарда бай, кедей деп бөлу адамның жеке қабілетіне байланысты болмады: қажеттіліктер деңгейі мен оны қанағаттандыру мүмкіндіктері жекетілғаның таптық-заңдық мәртебесіне байланысты болды. Өртүрлі әлеуметтік топтардың өмір сүру жағдайы бірдей емес, сондықтан төменгі сословие үшін жоғарғы таптың беделді өміріне қол жеткізу мүмкін еместігі әдеттегі өмір ережесі ретінде қабылданды.

Қазіргі кезде бұл мәселені ғаламдық деңгейде шешу қиын болып отыр. Бұл мәселеде бәрінен бұрын кедейшілікпен күреске бағытталған және ұлттық деңгейде қабылданатын шараларға қолдау көрсетуге халықаралық күш салу және кедейшілік деңгейін төмендетуге қабілетті жағдай туғызуға нақтылы елдердің бағдарламалары маңызды орын алады. Жоқшылық пен аштықты түбірімен жою, кірісті әділетті түрде бөлуді қамтамасыз ету және адами ресурсты дамыту адамзат алдында тұрған негізгі жаһандық міндеттер болып табылады. Барлық елдер жоқшылықпен күрес жүргізу шараларын қабылдау үшін бірігіп жауап беруге міндетті.

Бүгінгі сабақта:

- мемлекеттердің кедейшілік мәселесін шешуге бағытталған іс-әрекетін зерттеп, оның тиімділігін анықтаймыз;
- мемлекеттер мен аймақтардың кедейшілік пен экономикалық арттақалушылыққа төтеп берудегі халықаралық ұйымдардың рөлін бағалаймыз;
- дамушы елдердің әлеуметтік-экономикалық арттақалушылыққа төтеп берудің ықтимал жолдарын болжаймыз.

Кілт сөздер:

кедейшілік шегі, кедейшілік мәселесі, ең төменгі күнкөріс деңгейі

Назар аударыңдар!

Кедейшілік – қажеттілік жағдайы, жекетілғаның немесе отбасының күнделікті қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік бермейтін жетіспеушілік жағдайы. Кедейшіліктің екі түрі

бар: абсолютті кедейшілік, адам азық-түлік, киім, жылылық, яғни өмірге қажетті нәрселер мен қарапайым қажеттіліктерді қанағаттандыра алмайды; салыстырмалы кедейшілік – адам қалыпты өмір сүруі үшін бәрі бар, бірақ қоғамда қабылданған стандартты ұстап тұруға (мысалы, көпшіліктің қолында жүрген мобильді телефон немесе ноутбук сатып ала алмайды) қаражаты жоқ.

Кедейшілік себептеріне келесі факторлар жатады:

- экономикалық (жұмыссыздық, экономикалық теңсіздік, оның ішінде төмен жалақы, еңбек өнімділігінің төмен болуы, саланың бәсекеге қабілетсіздігі);
- әлеуметтік-медициналық (мүгедектік, көрлік, науқастық деңгейінің жоғарылығы),
- демографиялық (толық емес отбасылар, отбасындағы асырауындағы адамдардың көп болуы, халықтың көптігі);
- білімділік-біліктілігі (білім деңгейінің төмен болуы, кәсіби дайындығының жеткіліксіздігі);
- саяси (әскери шиеленістер, мәжбүрлі көші-қон);
- өңірлік-географиялық (өңірлердің біркелкі дамымауы);
- діни-философиялық және психологиялық (өмір сүру үлгісі).

Кедейшілікті төмендету үшін қабылданатын мемлекеттік шаралар:

- жаңа жұмыс орындарын ашу;
- заңды түрде салықтан босатылған төменгі жалақы тағайындау;
- жағдайы төмен азаматтарға жәрдемақы беру;
- мемлекет түсімін мемлекеттің жағдайы төмен таптары пайдасына бөліп беру;
- өндіріс пен экономикалық өсімді қолдау.

Кедейшілік деңгейін төмендету жөніндегі Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік іс-шаралар. Өтпелі экономикасы бар көптеген басқа мемлекеттер сияқты, Қазақстан да соңғы онжылдық ішінде әлеуметтік көмек жүйесіндегі дағдарысты басынан өткізді. Бұл проблеманы шешу шеңберінде тиісті заңнамалық актілер мен бағдарламалар қабылданды.

2001 жылы 17 шілдеде Қазақстанда “Мемлекеттік арнаулы әлеуметтік көмек туралы” Заң қабылданып, ол 2002 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енді. Бұл заңға және кейініректе Үкімет қабылдаған

Африканың кедей тұрғындарына гуманитарлық көмек

басқа да нормативтік актілерге сәйкес, арнаулы әлеуметтік көмек (АӘК) жан басына шаққанда орташа табысы кедейшілік шегінен аспайтын тұлғаларға беріледі. Арнаулы әлеуметтік көмекті нақты кімдердің алуға құқықты екендігін немесе құқылы еместігін айқындау түсіндірілді. Мақсатты топтардың құрамына: жұмыссыздар, қарт азаматтар, мүгедектер, мүгедектерге күтім жасайтын адамдар және оқудағы жастар кірді.

Сондай-ақ “Қазақстан Республикасында кедейшілікті төмендету бойынша 2003–2005 жылдарға арналған Бағдарламалар” жобасы әзірленді, онда кедейшіліктің негізгі экономикалық және әлеуметтік себептері: жұмыссыздық; төмен жалақы, зейнетақылар мен әлеуметтік жәрдемақылардың төмендігі; нәтижесінде елдің шалғай аудандарында тұратын халықтың табысы аз топтарының әлеуметтік шеттетілуі болған инфрақұрылым жай-күйінің нашарлауы; денсаулық сақтаудың тегін көрсетілетін қызметтеріне қолжетімділіктің қысқаруы; ауылдық аудандардағы жалпы білім беретін мектептер мен кәсіптік-техникалық училищелер санының азаюы және мемлекеттік арнаулы әлеуметтік көмек тиімділігінің төмендігі анықталды.

Кедейшілікпен күрес – БҰҰ, Бүкілдүниежүзілік Банк, Экономикалық ынтымақтастық пен дамуды ұйымдастыру, Еуропа кеңесі, Халықаралық Еңбекті Ұйымдастыру сияқты тағы басқа беделді халықаралық ұйымдар қызметінің басым мәселелерінің бірі болып отыр.

БҰҰ даму бағдарламасы әлемнің көптеген елдерінде кедейшілікпен күресу шараларын жүзеге асыру және ұсыныстар беру, зерттеуге үлкен үлес қосып отыр. БҰҰ жариялаған адам дамуы туралы – ұлттық, елдер топтарын, бүкіл әлемді қамтыған баяндамалар – кедейшілік туралы ақпарат көздерінің аса көрнекті деректері болып отыр. Кедейшілікті жеңу мәселелері, оның ішінде жұмыспен қамту, көптеген конвенциялар мен Халықаралық еңбекті ұйымдастыру ұсыныстарында көрініс тапты:

- «Тең марапаттау» конвенциясы;
- «Еңбек пен жұмыс істеу саласындағы кемсітушілік» конвенциясы;
- «Еңбекпен қамту саласындағы саясат» конвенциясы;
- «Әлеуметтік саясаттың басты мақсаттары мен ережелері» конвенциясы;
- «Төменгі жалақы қою» конвенциясы;
- «Жалақыны қорғау» конвенциясы;
- «Төменгі жалақы қою процедурасы» конвенциясы;
- «Кәсіпкердің төлемақы беруге қабілетсіздігі жағдайындағы талаптарын қорғау жөніндегі» конвенция және басқалар.

Конвенцияларда төменгі жалақы деңгейін белгілегенде басқалармен бірге, келесі критерийлерді назарда ұстау қажет:

- еңбекшілер мен олардың отбасыларының қажеттіліктері;
- елдегі жалақының жалпы деңгейін;
- өмір сүру бағасы және ондағы болып жатқан өзгерістерді;
- әлеуметтік қамсыздандыру жәрдемақысын;
- басқа әлеуметтік топтардың салыстырмалы өмір сүру деңгейін;
- экономикалық даму талаптарын қосқандағы экономикалық факторларды, еңбек өнімділігі деңгейін және жұмыспен қамтудың жоғарғы деңгейіне қол жеткізу және оны ұстап тұру.

Кедейшілікпен күресу бойынша ХЕҰ жеке амалы аса жалпыланған түрде келесі құрамдас бөліктерден тұрады:

– еңбекшілердің кедей тобының өз түсімдерін жоғарылатуға қабілеттілігін арттыру;

– әлеуметтік қорғаудың сәйкестендірілген тетіктерін жасау;

– халықтың аса осал топтарының мамандандырылған қажеттіліктерін қанағаттандыру;

– кедейшілік өлшемдері мен мониторингін жүргізу, кедейшіліктің белгілі бір аспектілері бойынша зерттеулер жүргізу және әлеуметтік саясат саласында ұсыныстар жасау.

ТАСИС-тің бірқатар жобалары кедейшілік мәселелерімен тығыз байланысты (ТАСИС бағдарламасы Еуропалық одақ бастамасымен жасалып, мемлекеттерге орталықтандырылған жоспарлау жүйесінен нарықтық экономикаға өту мен демократияны нығайтуға көмектесу үшін жасалған) Мысалы, бұл «ТМД-дағы жекешелендіру мен экономикалық қайта құрулардың әлеуметтік салдарлары» жобасы, «Халықтың табысының төмендеуін жеңілдету және инфляциялық үрдістер» жобасы, осы бағдарламалар аясында әлеуметтік сұрақ-жауап жүргізілді.

Еуропалық кеңестің кедейшілікпен күресу бойынша бағдарламалары барлық мемлекеттік және халықаралық сипаттағы қажетті құралдар көмегімен өз саясатының мақсаты ретінде 31 құқық пен ұстанымдарды тиімді жүзеге асыруды қамтамасыз ететін жағдай туғызу деп есептейді. Олардың ішінен кедейшілік мәселелеріне тікелей қатынасы бар 9 құқық мен ұстанымдар:

– әрбір адам өз еркімен таңдаған мамандығы бойынша өзінің өмір сүруіне қажетті қаражат табуы тиіс;

– барлық еңбекшілер өздері мен өздерінің отбастарының қалыпты өмір сүру деңгейін ұстап тұру үшін өділетті сыйақыға құқылы;

– әрбір адам кәсіби бағыт алуы үшін оның жеке мүдделері мен қабілеттілігіне сәйкес мамандық таңдауда көмек көрсету мақсатында мүмкіншілік алуына құқығы бар;

– әрбір адам кәсіби дайындықтан өтуі үшін қажетті мүмкіндіктерге құқылы;

– материалдық жағдайы төмен әрбір адам әлеуметтік және медициналық көмек алуға құқылы;

– барлық еңбекшілер жұмыспен қамту саласында жынысына қарай кемсітушіліксіз теңдей мүмкіншіліктерге құқылы;

– барлық еңбекшілер жұмыстан шеттетілген жағдайда қорғалуға құқысы бар;

– олардың жұмыс берушілері төлемақы бере алмайтын жағдайда барлық еңбекшілердің өтініштерін қорғауға құқылы;

– әрбір адам кедейшіліктен және әлеуметтік шеттетілуден қорғалуға құқылы.

40 шақты мемлекет пен аумақты бірқатар белгілері бойынша БҰҰ ресми түрде нашар дамығандар қатарына жатқызады. Бұл Сахарадан оңтүстікке қарай Африка елдері, Ауғанстан, Бангладеш, Лаос, Гаити және т.б. Олардың арттақалушылығы заманауи қайта өңдеу өнеркәсібінің мүлдем жоқ болуынан, жан басына шаққандағы

табысының өте төмен болуы және жедел өсіп келе жатқан халықтың күнделікті қажеттіліктерін қамтамасыз етуге қабілетсіздігінен (білім беру, денсаулық сақтау) көрінеді. Бұл топтағы мемлекеттер барлық негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер бойынша дамыған әлемнен артта қалып отыр.

Осылайша дамушы елдердің экономикалық жағдайының нашарлауы барлық әлемдік қауымдастыққа әсерін тигізіп отырғаны күмән туғызбайды: әртүрлі елдердің өмір сүру деңгейіндегі айырмашылықтар бар жерде ғаламдық тұрақтылық болуы мүмкін емес. Даму үстіндегі елдердің әлеуметтік-экономикалық жағынан артта қалуы мәселелерінің маңыздылығы осыдан көрінеді. Апаттық жағдайдың мүмкін болуы Халықаралық бірлік, біртұтас адамзат қауымдастығында болу сезімі ғаламдық мәселелердің күрделі кешенін зерттеу мен шешудің ғылыми және практикалық жолдарын іздестіруге мәжбүр етеді.

Елдердің арттақалушылығы мен кедейшілік мәселелерін шешу жолдары:

- дамушы елдерде ішкі экономикалық ресурстарға сүйенетін дамудың тиімді ұлттық стратегияларын жасау;
- шаруашылық өмірді ырықтандыру;
- аграрлық қатынастарды қайта құру;
- білім беру саласында реформа жасау;
- денсаулық сақтау жүйесін жақсарту;
- теңсіздікті жұмсарту;
- ұтқыр демографиялық саясат жүргізу;
- жұмыспен қамту мәселелерін шешуге қолдау көрсету.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Қоғамдағы кедейшіліктің себебі неде деп ойлайсыңдар?
2. Халықаралық ұйымдардың сарапшыларының пікірі бойынша кедейшілік пен әлеуметтік теңсіздіктің өсуінің себептері неде?
3. Кедейшілікті анықтаудың негізгі тұжырымдарын атаңдар.
4. Кедейшілікті азайтудың мемлекет жүргізіп отырған іс-шаралары туралы не білесіңдер?
5. Кедейшілікті жеңудегі халықаралық ұйымдардың ролі.
6. Дамушы елдердің әлеуметтік-экономикалық арттақалушылығын жоюдың жолдары.

♦ Тапсырма

1. «Дамушы елдердің әлеуметтік-экономикалық арттақалушылығын жоюдың жолдары» тақырыбына эссе жазыңдар.

2. Қосымша деректерді пайдалана отырып, диаграмма түрінде ҚР 2017–2018 жылдардағы жұмыссыздық динамикасын Microsoft PowerPoint бағдарламасында көрсетіп қорытынды жасаңдар.

3. Қосымша деректерді пайдалана отырып, диаграмма түрінде 2017–2018 жылдары АҚШ, Ресей, Жапония, Қытай сияқты елдердің ЖІӨ динамикасын көрсетіңдер.

4. “Мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек” Заңының өз аймағында орындалуы жөнінде шағын хабарлама жазыңдар.

І БӨЛІМ БОЙЫНША ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл өркениет: даму ерекшеліктері бөлімін оқыту барысында:

– экономикалық жүйелердің тарихи түрлерін (дестүрлі, нарықтық, жоспарлы және аралас) олардың негізгі белгілері мен ерекшеліктерін анықтай отырып, жіктеп көрсеткен;

– табиғи-географиялық фактордың мемлекеттердің экономикалық дамуына әсері, оның елдер мен өңірлердің шаруашылық мамандануын қалыптастырудағы рөлі, олардың экономикалық дамуын шектейтін табиғи-географиялық факторларды жеңу жолдары көрсетілген;

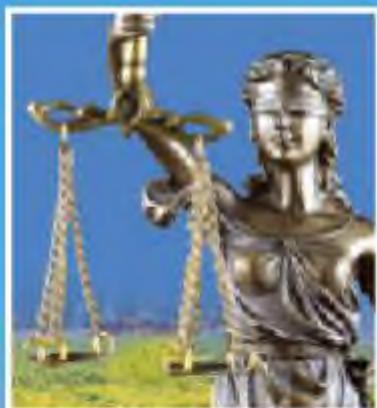
– экономикалық даму деңгейі бойынша әлем мемлекеттерінің саралануы ұсынылған;

– кедейшілікті және әлемнің бірқатар елдері мен өңірлерінің экономикалық артта қалуын еңсеру жолдары қарастырылды.

БӨЛІМ

**САЯСИ-
ҚҰҚЫҚТЫҚ
ПРОЦЕСТЕР**

§ 12–13. ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ТҮСІНІГІ, ҚАЛЫПТАСУЫ, ҰСТАНЫМДАРЫ МЕН ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Бүгінгі сабақта:

- құқықтық мемлекет қалыптасу түсінігі, ұстанымдары мен тарихи алғышарттарын қарастырамыз;
- билікті бөлісу ұстанымдары, заңның үстемдігіне баса назар аударамыз; адам құқығы мен бостандығы кепілдерін қарастырамыз;
- құқықтық мемлекеттегі субъектілер негіздерін анықтаймыз.

Кілт сөздер:

Рим құқығы, құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам, билікті бөлісу, қарама-қарсылықпен тоқтату жүйесі, заңның үстемдігі; еркіндік пен бостандық кепілдіктері

Құқықтық мемлекеттердің қалыптасуының алғышарттары. Ең алдымен, мемлекет қоғамды басқарушы саяси институт екенін еске түсірейік. Мемлекет жекеменшік, қажеттіліктер, өртүрлі мүдделер пайда болған жерде құрылады. Қоғам өртүрлі таптарға, топтарға бөлінеді. Мұнда қоғамдық қатынастар күрделенеді, бұл үшін түрлі қатынастарды басқаратын арнайы күш, ұйым қажет. Осы күш мемлекет болып табылады. Мемлекетпен бірге жалпы міндеттер, заңдар түрінде құқық пайда болды. Бұл заңдарды жоғарғы мемлекеттік органдар қабылдап, жазбаша түрде рәсімделеді және мемлекет аумағында тұратын барлық адамдар үшін міндетті болады. Жер бетінде алғашқы мемлекеттер б.з.б. 5–4-мыңжылдықтарда пайда болды.

Жер бетінде пайда болған алғашқы мемлекеттер, негізінен, күшке сүйенді. Мемлекет билігі өртүрлі ежелгі дүние жағдайында, құқық бір-біріне ұқсамайтын тайпалар мекендеген кең-байтақ аумақты сақтап қалудың бірден бір жолы болды. Сондықтан көптеген мемлекеттер жемісті дамуы үшін өзіндік ерекшелігі бар, тек нақты бір бағыныштылық пен міндеттерді орындауды талап ететін,

бірақ жергілікті істерге араласпайтын саяси ұйымдар ретінде пайда болды. Көбіне мемлекет билігі нақты болмады, сол себепті алғашқы мемлекеттер тұрақсыз болды.

Бастилияны алу, 1789 жыл 14 шілде

Назар аударыңдар!

Мемлекет белгілері:

- аумағы мен халқының болуы;
- заңының болуы;
- көпшілік-саяси биліктің болуы. Оларға мемлекеттік органдар: заңгерлік, атқарушылық сот жатады;
- мемлекет егемендігінің болуы;
- салық және салық жүйесінің болуы.

Осылайша, құқықтық мемлекет идеясы ежелгі заманның өзінде-ақ дүниеге келгендігін атап өткен жөн. Алайда оларда: мемлекеттің заңға бағынуы, адам құқықтарының басымдығы, билікті асыра пайдаланудан сақтандыру жүйесі, азаматтардың дамыған құқықтық санасы мен заңды құрметтеуі, барлығының заң мен сот алдындағы теңдігі көрліс тапқан бұл идеяны іске асыру үшін жағдайлар тек Жаңа заманда ғана пайда болды.

Жаңа заманның басты тарихи оқиғаларының бірі 1789 жылғы Ұлы Француз революциясы болды. Бұл оқиға Францияның өлеуметтік және саяси жүйесін толықтай түбегейлі өзгертті, елде абсолютті монархияның жойылуына және Бірінші француз республикасын (1792 жылғы қыркүйек), заң жүзінде азаматтардың бостандығы мен теңдігін жариялауға әкелді. Ұраны «Бостандық, теңдік, туысқандық», «Бейбітшілік — лашықтарға, соғыс — сарайларға» болды.

Революцияның басталуы 1789 жылы 14 шілдеде Бастилияны алу болды, ал аяқталуын тарихшылар 1799 жылы 9 қараша (Наполеон Бонапарттың 18 брюмер төңкерісі) деп есептейді. Нақ осы кезеңде құқықтық мемлекет негіздерінің қалыптасуы басталды.

Ұлы Француз революциясының адамды азат ету, бостандық, барлық адамдардың теңдігі, демократия мен мемлекеттің қоғам алдындағы жауапкершілігі туралы идеялары барлық құрылымдарға таралды. Олар 200 жылдың ішінде дамытылды, еуропалық қоғамға енгізілді.

Сондай-ақ тәуелсіз мемлекет – Америка Құрама Штаттарының пайда болуы да Жаңа заманның маңызды оқиғасына айналды, ол өз конституциясында құқықтық мемлекет идеяларын жариялады. Бұл құжат 1787 жылғы 17 қыркүйек күні Филадельфияда, Конституциялық Конвентте қабылданды және Іле-шала сол кезде өмір сүрген он үш америкалық штаттың бәрінде де заңды күшіне енгізілді. Конституция жеті баптан құралды және оған өзінің қолданылу уақыты ішінде жиырма жеті түзету енгізілді, олар Конституцияның ажырамас бөлігі болып табылады. АҚШ Конституциясының негізінде билікті заң шығарушы (конгресс), атқарушы (президент) және сот (жоғарығы сот пен төмен тұрған соттар) тармақтарының арасында бөлу қағидаты жатыр. АҚШ штаттарына заңнама саласында кең құқықтар беріледі. АҚШ Конституциясына енгізілген алғашқы он түзету құқықтар туралы Билльді қамтиды. Бұл жерде адамның негізгі жеке құқықтары бекітілген.

АҚШ Конституциясы дүниежүзіндегі бірінші конституция болды және өз уақыты үшін аса көрнекті құжат болып табылды. АҚШ Конституциясы (құқықтар туралы Билльмен бірге) өз заманындағы бағдарламалық құжаттар: 1789 жылғы адам және азамат құқықтарының француз Декларациясы мен 1791 жылғы поляк Конституциясына үлкен ықпал етті.

Латын Америкасы мемлекеттерінің конституциялары да АҚШ Конституциясына негізделді, одан жалпы қағидаттар ғана емес, сондай-ақ мемлекеттік құрылыс (билік органдарының құрылымы, кейбір елдерде – федеративтік құрылыс) та алынды. Латын Америкасының барлық елдері президенттік республикалар болып табылады.

Осылайша, құқықтық мемлекеттің басты алғышарты дамыған азаматтық қоғамның орын алуы болып табылатындығын атап өту керек. Бұл қоғамдық қатынастар жүйесі, оған мемлекеттің өкімшілік әдістермен араласуға құқығы жоқ. Азаматтық қоғам саяси емес қоғамдық ұйымдарды, БАҚ-н, жергілікті өзін-өзі басқару органдарын, қоғамның экономикалық құрылысын қалыптастырады. Сондай-ақ жекеменшік институты қажет болады. Азаматтық қоғамға плюрализм, жариялылық пен әлеуметтік белсенділік тән.

Консулдар инаугурациясы (Генерал Бонапарт бірінші консул). Огюст Кудер

Құқықтық мемлекеттің келесі алғышарты және мұнымен бір мезгілде қағидаты қоғамдық өмірдің барлық салаларында заңның үстемдік етуі болып табылады. Заңдарда көпшілік халықтың еркі білдірілген болуы тиіс, өйткені олар қоғамдық өмірдің неғұрлым маңызды жақтарын реттейді, жекетұлға бостандығының өлшемін белгілейді, қоғамның өнегелілік құндылықтарын қорғайды. Барлық басқа нормативтік актілер заңдармен сәйкес келулері тиіс. Заңға бағынышты актілер заң ережелерін тек жан-жақты етіп, толықтырады.

Құқықтық мемлекет қалыптасуының басқа алғышарттарына биліктерді бөлу, халықтық егемендікті, экономикалық саладағы ырықтандыруды жатқызуға болады.

Қазіргі кездегі мемлекеттер өткен замандағы мемлекеттерден едәуір өзгеше. Қазіргі кезде мемлекеттің басты міндеті қоғамды басқару, қоғамдағы тәртіпті қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтары мен бостандығын қорғау болып табылатын көпшілік-саяси билік аппараты ретінде түсіндіріледі.

Қоғам мен мемлекеттің арақатынасы: мемлекет тікелей қоғамға тәуелді; қоғамдағы болып жатқан қандай да бір өзгерістер мемлекеттен,

оның құрылымынан, мемлекеттік билік жүргізуді ұйымдастыру түрлері мен әдістерінен көрінеді.

Мемлекет қалауын мемлекеттік органдар жүзеге асырады. Бұл органдарда мемлекеттік қызметкерлер, лауазымды тұлғалар жұмыс істейді. Құқық қорғау органдары аса маңызды орын алады. Дәл осы құқық қорғау органдарының қолында мәжбүрлеуші құралдар жинақталған. Олар қоғамға ықпал етудің өктемшіл-билеушілік әдістерін пайдаланады. Сондықтан асыра пайдалану болмау үшін мемлекеттік билікті қалай шектеуге болады деген сұрақ туындайды. Мемлекет пен қоғамның өзара ықпалдастық түрлері қандай? Қоғам қандай жолдар мен әдістер арқылы мемлекет билігін бақылай алады? Жаңа кезеңде ойшылдар мемлекеттің жаңа құрылымын – құқықтық мемлекетті ұсынды.

Құқықтық мемлекет – келесі ұстанымдарға сүйене отырып, қоғам мен жекетұлғаның құқықтық қорғалуын өзінің негізгі мақсаты етіп қоятын мемлекет:

а) құқық басымдылығы. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында құқықтық мемлекеттің басты құндылықтары адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандығы деп бекітілген. Құқықтық мемлекет басты міндетін орындауға тиіс – әрбір азаматқа жекетұлғаның жан-жақты дамуына кепілдік беру. Адам мен азаматтың құқығы ең бірінші және табиғи болуы. Сәйкесінше мемлекеттік билік адам құқықтарын жүзеге асыруды қамтамасыз етуі және қорғауы тиіс;

ә) адам мен азаматтың құқықтық қорғалуы. Яғни, бастысы мемлекетте адам құқығын бұзуға жол бермеуге арнайы құқық қорғау органдарының болуы;

б) мемлекеттік биліктің дербес: заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлінуі. Мұнда билікті бір қолда немесе бір органға ғана ұстап тұруға жол бермеуді мақсат етіп қоятын «тежежелі өрі тепе-теңдік» жүйесі жұмыс істейді. Бұл зорлық-зомбылық, шексіз және бақылаусыз өз бетімен билеуді сақтауға кепіл болуға қызмет етуі тиіс;

в) заңның үстемдігі. Бұл заңдар жоғары заңнамалық күшке ие екендігін көрсетеді. Мемлекеттік билік органдары шығарған барлық құқықтық актілер заңға сәйкес келуі керек. Заңдар қоғамның аса маңызды салаларын реттеп отырады. Құқықтық мемлекеттің басты заңы – Конституция;

г) мемлекет пен тұлғаның өзара жауапкершілігі. Саяси билікті жүргізуші мемлекет пен оның қалыптасуы, жүзеге асырушысы ретінде азаматтар арасындағы қатынас теңқұқықтық пен әділеттілік бастауымен құрылуы тиіс. Заңдарда жекетұлғаның бостандығын анықтай отырып, мемлекет сол шегарада өз шешімдері мен әрекеттерін нақтылайды;

ғ) азаматтық қоғамның болуы. Бұл мемлекетке тәуелсіз, бірақ өзара әрекеттестікте болатын қоғамның дамыған экономикалық, мәдени, құқықтық және саяси қатынастарын білдіреді;

д) қоғам мен жекетұлғаның құқықтанушылық деңгейі мен жоғары құқықтық мәдениеті. Бұл құқықты білу, құқықтың қоғам өміріндегі маңызын білу және сыйлау, сондай-ақ субъектілердің заңға сыйымды құқықтық әрекеттерін анықтайды;

е) соттардың тәуелсіздігі. Соттар Конституция мен басқа да заңдар негізінде өзінің ішкі түйсігі арқылы істерді қарап, шешім қабылдауы тиіс. Мұнда сот оған сыртқы қысым көрсету, қандай да бір ықпал етуден құтылады. Тек осындай жағдайда ғана әділетті шешім қабылдауда сот билігі шынайы бола алады.

Субъектілер қызметінің ұстанымдарын қарастырайық. Құқықтық мемлекетте барлық субъектілердің қызметі өзара жауапкершілікте және құқықтық теңдікте құрылуы тиіс. Сондықтан құқықтық мемлекетте субъектілер қызметінің келесі ұстанымдары бар:

а) «тек заңда тікелей көрсетілгендерге ғана рұқсат етіледі» ұстанымы. Бұл мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғаларға тиесілі. Мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың билік өкілеттілігі көлемі мен құзыреттілігін қалыптастыруды білдіреді. Құқық ережелерінде құқық субъектісін пайдалануға болады, яғни оның өкілеттілігінің толық тізбесі беріледі және де ол заңда көрсетілгеннен басқа ештеңе істей алмайтыны анық көрсетілген;

ә) «заңмен тікелей тыйым салынбағанның бәрін істеуге болады» ұстанымы. Қалған құқық субъектілеріне арналған, жекелей алғанда, азаматтар, заңдық тұлғалар және шаруашылықтың басқа субъектілері үшін маңызды. Яғни, жекетұлға заңда тікелей қарастырылған жағдайда ғана мемлекет алдында жауап береді. Азаматтар мемлекеттің заңға негізделген талаптарын ғана орындауға міндетті.

Құқықтық мемлекеттің мақсаты – адам мен азаматтың құқықтары мен еркіндіктерін толықтай қамтамасыз ету үшін жағдай туғызу, сондай-ақ биліктің асырасілтеушілігіне, оның диктатураға, күш-көрсетушілікке айналмауына жол бермеу мақсатында *мемлекеттік билік құқығы* көмегімен реттеу.

Құқықтық мемлекетте биліктің басты міндеті заңдарды орындау және сәйкесінше онда айтылған қоғамдық мүдделерді қорғаушы құқыққа қызмет көрсетуші күш ретінде қарастырылады.

Құқықтық мемлекеттің негізгі ұстанымы озбырлыққа, үстемдікке, күш көрсетушілікке жол бермеу мақсатында билікті бөлісу болып табылады.

Мемлекеттік билік *заң шығарушы* (заң қабылдау жолымен халық сайлаған және қоғам дамуы стратегиясын жасауға ұмтылған), *атқарушы* (биліктің құзыретті органы тағайындаған және аталған заңдарды жүзеге асырумен және шаруашылық қызметпен айналысатын) және *сот* (бұзылған құқықты қалпына келтіруші, айыптыларды әділетті

жазалаушы ретінде) болып бөлінеді. Оның үстіне, дербес және өзара бір-бірін ұстап тұратын биліктің осы әрбір тармағы өз міндетін органдардың ерекше жүйесі арқылы және «тежемелік әрі тепе-теңдік» жүйе түріндегі арнайы сипатта жүзеге асыруы тиіс.

Осылайша билікті бөлісудің басты мақсаты – адамның құқықтары мен еркіндігін басуға, қаталдыққа алып келетін бір ұйым немесе ведомство шеңберінде билікті узурпациялау (заңсыз үкімет билігін басып алу немесе басқаның құқығын иемдену), монополиялауға жол бермеу. Заңнамалық, атқарушы, соттық органдар дербес, бір-біріне тәуелсіз; шенеунік бір мезгілде бір-бірін өзара бақылап, ұстап отыратын биліктің өртүрлі тармағында лауазымды орынға отыруға құқығы жоқ; билік тармағының біреуі екіншісінің құзыреттілігіне араласуына жол берілмейді. Сонымен бірге биліктің осы үш тармағының теңгерімде болуы және өзара бақылау жүйесі жалпы міндеттер мен мәселелерді шешуде өзара әрекеттестікті, ықпалдастықты жоққа шығармайды.

«Тежемелі әрі тепе-теңдік» жүйесі – нақты бір мемлекеттік биліктің; заң шығарушы, атқарушы, сот билігінің Конституцияда бекітілген құқықтық қатынастар жиынтығы.

Мысал келтірейік. Қазақстан Республикасы Конституциясының 3-бап, 4-тармағына сәйкес республикада мемлекеттік билік біртұтас, Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың «тежемелі әрі тепе-теңдік» жүйесін пайдалану арқылы өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 2-бап, 1-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасы – президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет. ҚР Конституциясының 40-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының Президенті – мемлекеттің басшысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан өкілдік ететін, ең жоғары лауазымды тұлға, Конституцияның мызғымастығының, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны, әрі кепілі. Конституцияның 40-бабының, 3-тармағына сәйкес, Республика Президенті мемлекеттік биліктің барлық тармағының келісіп атқарылуын және үкімет органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді.

Заң шығарушы билікке байланысты тепе-теңдік жүйесінде заң шығарушының асығыс шешімдеріне тыйым салуда президенттің рөлі зор; атқарушы билікке байланысты тоқтатушы президент билігі мерзімі, импичмент, үкіметке сенімсіздік вотумы; парламент жағынан атқарушы орган қызметкерлеріне заң шығарушы құрылымға сайлануға, коммерциялық жұмыспен айналысуына тыйым салуға; сот билігі үшін конституцияда, процессуалды заңнамада айтылған құқық

шектеуші құралдар: кінәсіздік презумпциясы, қорғауға құқылы; заң мен сот алдында азаматтар теңдігі, процестің ашықтығы мен таластығы, соттардың бас тартуы және т.б.

Veto – (лат. *veto* – тыйым саламын) мемлекет басшысының заң шығарушы орган қабылдаған заңды тоқтату немесе іске асыруға тыйым салу.

Ветоньң екі түрін айқындайды:

- абсолюттік (немесе резолютивтік-қарар түрінде) парламент қабылдаған заңды түпкілікті қайтару құқығына ие болу, тыйым салу;
- салыстырмалы (күдікті) мемлекет басшысының заңды бекітуден бас тартуы оның күшіне енуін тоқтата тұруы ғана болғанда, парламент оның екінші рет дауыс беру арқылы қабылдау құқығы берілгенде тыйым салу.

Votum (лат. *votum* – ерік, қалау) дауыс беру арқылы туындаған пікір. Бірқатар мемлекеттерде сенімсіздік вотумын шығарарда үкімет әдеттегідей отставкаға кетеді немесе парламентті (төменгі палата) мемлекет басшысы таратады және кезексіз парламент сайлауы өтеді.

Импичмент (ағылш. *impeachment* – сенімсіздік) жоғары лауазымды тұлғаға сенімсіздік білдіру, оны қызметінен алып тастау, заң алдында жауапқа тарту. Осылайша ҚР Конституциясының 47-бабының, 4-тармағында ҚР Президентіне импичмент (немесе қызметінен кетіру) тек қана мемлекетке опасыздық жасаған жағдайда Парламент қана жариялай алады деп бекітілген. Импичментке негіз болатын өртүрлі жағдайлар бар, бірақ бұл мемлекет заңдарында нақты бекітілуі керек.

Конституциялық құқықтар мен бостандықтардың шектеулері мен кепілдіктерін қарастырайық.

Негізгі құқықтар мен бостандықтардың кепілі – оны жүзеге асыруды қамтамасыз ететін құралдар мен жағдайлар. Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттік кепілдеу демократиялық құқықтық мемлекетте ғана мүмкін болады. Конституцияға сәйкес құқықтар мен бостандықтарды тану ұстанымы – адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттің кепілдеуінің маңызды алғышарты.

Құқықтар мен бостандықтарды қорғау – адам құқықтары мен бостандықтарын ұйымдық және құқықтық әдістер мен құралдар арқылы бұзуға жол бермеу немесе бұзылғанды қалпына келтіру. Құқықтар мен бостандықтардың маңызды заңды кепілі әрбір адамға кепіл болатын сот қорғауы.

ҚР азаматтары мемлекеттік органдарға және жергілікті басқару органдарына өзі жекебасы, сондай-ақ жеке және ұжымдық үндеулер жіберуіне болады. Үндеулердің бір түрі олардың құқықтары мен бостандықтарына қысым көрсетуге байланысты азаматтардың шағымы мен өтініші болып табылады.

Қазақстанда әр адам білікті заңгерлік көмек алуға кепіл беріледі. Заңмен қарастырылған жағдайда заңгерлік көмек тегін беріледі.

Құқықтық мемлекетте адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектеу бар. Адам құқықтары мен бостандықтарын абсолютті деп қарастыруға болмайды – адам қоғамда өмір сүріп, қоғамдық өзара байланыстар жүйесінде әрекет жасайды. ҚР Конституциясы мұндай шектеулер қатаң қалыптасқан жағдайларда мүмкін болды және де, ең алдымен, елдің конституциялық құрылымын сақтау үшін енгізілді. Адам құқықтары мен бостандықтары адамгершілік және халықтың денсаулығы мүдделерімен шектеледі, сондықтан, мысалы, нәсілдік немесе ұлттық жеккөрушілікке бағытталған көзқарастарды таратуға тыйым салынады. Заң құқықтар мен бостандықтарға, мысалы, халықтың денсаулығына қауіп төндіретін жағдайда елдің нақты бір ауданына кіру немесе сонда тұруға ерекше шектеулер қоя алады.

Заң жекетілгеннің өз құқықтары мен оны асыра пайдалану арасындағы шегараны анықтап жүргізе отырып, адамдардың құқықтары мен мүдделеріне басқа адамдардың қолсұғушылығынан ерекше қорғайды. Құқықтар мен бостандықтар мемлекеттің қауіпсіздігі мен елді қорғау мүддесімен шектеледі. Мемлекет қауіпсіздігі мен қорғануға, қысым көрсетуге қабілетті мәліметтерді таратуға тыйым салынады. Мемлекеттік құпияны білетін адамдардың белгілі бір категориясы үшін заң мемлекеттік қауіпсіздікті сақтау мақсатында шетелге шығып кету құқығын шектеуді қарастырады.

Азаматтардың кейбір құқықтары мен бостандықтарын шектеу тек елде төтенше жағдай енгізілгенде мүмкін болады.

Осылайша құқықтық мемлекет – билігі құқықпен шектелген мемлекет. Мұнда негізгі құндылық – адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Сондай-ақ адам құқығы мемлекет қорғауында болады.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Біліктерді бөлу ұстанымының басты мақсаты мен мәні неде?
2. «Тежемелі өрі тепе-теңдік» жүйесін сипаттаңдар.
3. *Вето* деген не? Абсолюттік пен салыстырмалылықтың айырмашылығы неде?
4. *Импичмент* деген не? Президентке импичмент жариялаудың негіздері қандай?

• Тапсырма

1. Қосымша дереккөздерін пайдалана отырып, Азия, Еуропа және Америка мемлекеттерінде Азия, Еуропа және Америка мемлекеттерінде президентке импичмент жарияланған деректерден қысқаша баяндама дайындаңдар.

2. Келесі пікірді талқылаңдар: «Құқықтық мемлекет – қоғамға есеп беретін ашық мемлекет». Берілген сөйлемді қалай түсіндіңдер? Келесі фактілерді пайдаланыңдар. Қазақстанда «Үкімет азаматтар үшін» мемлекеттік корпорация құрылды. Әрбір азамат ХҚО барып әртүрлі мемлекеттік қызметтерді пайдалануына болады. Қазақстанда халықтың ақпаратқа қол жеткізуі кеңейтілді ме?

§ 14. ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ПРИНЦИПТЕРІНІҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫНЫҢ ТАРИХИ ТӘЖІРИБЕСІ

Ежелгі ойшылдардың құқықтық мемлекет туралы идеялары мен көзқарастары.

Құқықтық мемлекет теориясының қалыптасуы тереңде жатыр. Антикалық ойшылдар (Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон және т.б.) құқық пен мемлекеттік билік арасындағы байланысты зерттеді. Олар азаматтар үшін де, мемлекет үшін де заң міндетті болатын адамдардың жалпы қоғамы дұрыс және әділетті деп санады.

Платон: «Күшіне енбеген және қандай да бір адамның билігіндегі заңы бар мемлекеттің құрдымға кететінін көріп отырмын. Ал заң – билеушілерге үстемдік жүргізген, ал олар – оның құлы болған жерде, мемлекет пен құдайлар мемлекетке сыйға тарта алған бүкіл игіліктердің құтқарылуын көремін» – деп жазды.

Аристотель құқықты мемлекетпен байланыстырып, бұл екі элемент бір-бірінесіз өмір сүре алмайды деп айтты. Құқық қоғам өмірін реттеп отыратын, оған тұрақтылық орнататын ережелерден тұрады.

Мемлекет – әділеттілікті қамтамасыз ететін мәжбүрлеуші күш. Мемлекет пен құқықтың мақсаты – жалпы игілік.

Аристотель: «Заң билігі жоқ жерде, мемлекеттік құрылым нысаны жоқ» – деген болатын.

Тарихта Цицеронның көзқарастары да кеңінен таралды. Цицерон есімі – бүгінгі күнге дейін жоғары білімділіктің, Римнің саяси және құқықтық мәдениетінің белгісі, өз Отанына – мемлекетке және азаматтық қоғамға қызмет ету үлгісі болып отыр. Ол мемлекетті «жалпықұқықтық тәртіп» ретінде, ал заңды азаматтық қоғамның «байланыстырушы буыны» ретінде анықтады. «Құқық биліктен биік тұруы керек. Әсіресе мемлекет басқару ісіндегі бірінші азаматтар мен адамдар жағынан ашкөздіктен асқан бейбастықтық жоқ. Мемлекетті пайда табу көзіне айналдыру тек масқара ғана емес, қылмыскерлік және әділетсіздік», – деді Цицерон.

Бүгінгі сабақта:

- құқықтық мемлекет қалыптастырудағы ойшылдардың идеяларымен танысып, әртүрлі мемлекеттердің мысалында құқықтық мемлекеттің қалыптасу жолдарын талдаймыз;
- құқықтық мемлекет принциптерінің жүзеге асу ерекшеліктерін салыстырамыз;
- адам құқықтарының Жалпы Декларациясының маңызын анықтаймыз.

Кілт сөздер:

Әбу Насыр әл-Фараби, Адам мен азаматтың құқықтары Декларациясы, адам құқықтарының жалпықоғамдық Декларациясы, Қазақстан Республикасының Конституциясы

Платон

Аристотель

Әбу Насыр әл-Фараби

Құқықтық мемлекет идеясы Шығыстың ортағасырлық ұлы ойшылы Әбу Насыр әл-Фараби еңбектерінде көп кездеседі.

Жан-жақты білімділік пен ғалымдық Әбу Насыр әл-Фарабиге «Әлемнің екінші ұстазы» (Аристотельден кейін) деген атақ алып келді. Оның «Қайырымды қала тұрғындары көзқарастары туралы» трактатында заңдарға, мемлекетке, билеушілерге қатысты ойлар берілген. Ойшылдың сөздерін келтірейік: «Адамдар бірлескен қала шынайы бақытқа бөленетін әр істе өзара көмек көрсетуді мақсат ететін қайырымды қала және адамдар бақытқа қол жеткізу мақсатында адамдар бір-біріне көмек беретін қайырымды қоғам». Бақытқа қол жеткізу мақсатында барлық қалаларда бір-біріне көмек көрсететін халық — қайырымды халық. Осылайша егер бақытқа қол жеткізу үшін адамдар бір-біріне көмектесетін болса, барлық жер қайырымды болады.

Әл-Фараби қала-мемлекеттердің екі негізгі түрін ажыратты: «қайырымды» және «қайырымсыз». Оның ойынша, тек бастапқысында ғана тұрғындар білім мен игілікке негізделген бақытқа ұмтылады. Тек мұнда ғана билеушілер қала мүддесі мен оның тұрғындарына қамқор болады. Басқа қалаларда биліктегілер тек өз бас пайдасын көру үшін ұмтылады.

Осылайша «қайырымды» қала-мемлекет – бұл ең жақсы және табиғи қарым-қатынастың, оның аясында адам аса жоғары игілік пен лайықты өмір сүруге қол жеткізу үлгісі. Мұндай қаланың «қайырымсыз» мемлекеттерден айыратын негізгі белгілері – оның тұрғындарының, ең алдымен, оның билеушілерінің жоғары адамгершілік қасиеттері мен тәртіп. Сондықтан «қайырымды қалада» басты рөл өзінің жекебасы қасиеттері бойынша қатаң талаптарды қанағаттандыруы тиіс білімді билеушіге беріледі.

Назар аударындар!

Әл-Фараби жақсы билеуші он екі талапқа сай болуы керек деді.

Билеуші физикалық жағынан жетілген болуы тиіс табиғатынан оған айтылғандарды жақсы

түсініп, байқай білуі; жадысы жақсы болуы; көреген және сұңғыла болуы тиіс өзінің ойын толықтай жеткізе алатын; оқу мен танымға сүйіспеншілігі болуы; тамаққа, сусын қабылдауда, әртүрлі рақаттарға нысапты; табиғатынан ойыннан аулақ болу; шындықты және ол үшін күресетіндерді жақсы көру; өтірік айтуды және оны айтатындарды жек көру; тақаппарлыққа ие және арын қадірлей білетін; дирхем, динар және басқа да жалған дүние қызықтарынан бас тарту; табиғатынан әділеттілікті және ол үшін күресушілерді жақсы көретін; әділетсіздікті және күшкөрсетушілікті және соны жасайтындарды жек көру; өз адамдарына және бөтен адамдарға қатысты әділетті болу, қайырымды және тамаша деп ойлағандарын бере отырып, әділетсіздік құрбандары шығынының орнын толтыруға және әділеттілікке шақыру; қиқар болмай әділетті болу, бірбеткейлік көрсетпеу және әділеттілік алдында қарыспау, бірақ әділетсіздік пен төмендетушілік алдында мүлдем қайтпау; өзі қажетті деп санаған нәрсені жасағанда табандылық көрсету және батыл, батыр, қорқыныш пен жасықтықты білмеуі тиіс.

Осының бәрі бір адамнан табылуы – өте қиын, осындай сыйға ие болған адамдар өте сирек кездеседі. Сондықтан егер қайырымды қаладан осындай адам табылса, дәл сол бұл қаланың басшысы болады.

Екінші басшы басқа алты шартты қанағаттандыратын адам бола алады:

- Бірінші – ақылды болу.
- Екінші – заңдарды, ережелер мен салттарды білетін және барлық өз әрекеттерінде осыны ұстанатын.
- Үшінші – одан бұрынғылардан сәйкес заңдардың сақталмауына қатыстылығында тапқырлық көрсету.
- Төртінші – кез келген уақытта күнделікті жағдай сияқты, сондай-ақ келешек оқиғаларды тануға мүмкіндік беретін көрегендік пен сезімталдыққа ие; осы әрекеттерінде ол қаланың тұрмыс жағдайын жақсартуды мақсат етіп қоюы.
- Бесінші – сөзімен адамдарды заңды орындауға бағыттап білу.
- Алтыншы – әскери істерді жүргізуге қажетті дене күші иесі болуы, сонымен бірге, қызметтік және басқарушылық өнерді меңгерген болу қажет.

Құқықтық мемлекет туралы қазіргі заманғы ұстанымдар. Құқықтық мемлекеттің қазіргі заманғы ұстанымдары негізіне шетелдік ойшылдардың идеялары жатады. Бұл Г. Гроций, Б. Спиноза, Т. Гоббс, Д. Локк, Ш. Монтескье, Д. Дидро және т.б. Буржуазиялық құрылыс дәуіріндегі құқықтық мемлекеттер идеясын классикалық айқындаушы XVII ғасырда ағылшын ойшылы Д. Локк болды. Д. Локк құқықтық заң ұғымын, оның мақсаттарын анықтады. Бұл – адам бостандығын сақтау және кеңейту, билікті асыра пайдаланушыларға қарсы кепіл ретінде билікті бөлу. Мұнымен бірге жекетілме еркіндігін заң тыйым салмаған барлық

Цицерон

Шарль Луи
Монтескье

жағдайда өз қалауына қарай және де басқа адамның белгісіз өзіндік қалауы мен тұрақсыз, екіұшты қалауына тәуелсіз болу ретінде сипаттады. Билікті тармақтарға бөлу теориясының негізін қалаушы деп XVIII ғасырда француз заңгері *Ш.Л. Монтескьені* айтуға болады.

Құқықтық мемлекет құруды ол азаматтық қоғамдағы саяси бостандықпен байланыстырды. Ол билікті тармақтарға бөлу озбырлықты болдырмайды және шынайы бостандықты қамтамасыз етуге қабілетті деп санады.

Құқықтық мемлекет теориясына неміс философтары *И. Кант* пен *Ф. Гегель* негіздеме жасады.

Кант мемлекетті құқықтық заңдарға бағынған көптеген адамдардың бірігуі деп санады. Құқықтық мемлекетте адам, жекетұлға басты орын алады. И. Канттың құқықтық мемлекет тұжырымдамасы бойынша: құқықтық және адамгершілік заңдарының бастауына практикалық сана немесе адамдардың еркін қалауы жатады. Егер адамзат тұтастай алғанда, өз жауапкершілігін түсінуге дейін көтерілсе, адам моральдық тұлға болып қалыптасады.

И. Кант

Гегель құқық – бұл нағыз бостандық, мемлекет осы бостандықты қамтамасыз ететін институт деп ойлайды. Гегельдің мемлекетке деген көзқарастарының құндылығы оның мәжбүрлеуші, күштеуші міндеті аса маңызды болмауында. Ең бастысы – мемлекеттік қызметтің айқын әлеуметтік және құқықтық бағыттылығы, оның терең адамгершілік мазмұны, естілігі, қоғам мен жекетұлға үшін пайдалылығы.

Осылайша құқықтық мемлекет негізін ажырамайтын, аластатылмайтын құқықтарға ие дербес тұлға идеясы құрайды. Құқықтық мемлекетте заң мен адам құқығы сақталып, билік шектеледі (3-кесте).

3-кесте

Алғаш рет құқықтық мемлекет идеяларын заңды түрде бекіту, нақтырақ айтқанда, адам құқықтары мен бостандық басымдылығы, билікті тармақтарға бөлу Америка Құрама Штаттары тәуелсіздігі Декларациясында (1776), содан кейін АҚШ Конституциясында (1787) және Франциядағы адам мен азамат құқықтары Декларациясында (1789) бекітілді.

Осы құжаттардың мазмұнына қысқаша тоқталайық. 1776 жылы 4 шілдеде Америка Құрама Штаттарының Тәуелсіздік Декларациясы қабылданды. Декларация жобасын жасау құзыреті Томас Джефферсонның қолына берілді.

Декларация жобасын талқылау шілде айының алғашқы күндерінде басталып, үш күнге созылды. Талқылау барысында оған өзгерістер енгізілді, жекелей алғанда, құлдық пен құлсатушылықты айыптаған бөлім алынып тасталды. Ол құлдарды алып келуді шектеуге ешқашан талпынбаған, керісінше, құлсатушылықты қолдаған Оңтүстік Каролина мен Джорджия пайдасы үшін сызып тасталды. Декларация 2 шілдеде мақұлданды. 4 шілде де кешке декларацияға конгресс президенті Хэнкок және хатшысы Томсон қол қойды. Көпшілігі тәуелсіздік декларациясы – соған сәйкес АҚШ тәуелсіз ел болуы үшін заңды құқыққа ие болған құжат деп қате санайды. Шын мәнінде бұл заңнамалық емес салтанатты құжат болды, АҚШ өз тәуелсіздігін соғыс нәтижесінде алды.

АҚШ Конституциясы 1787 жылы 17 қыркүйекте Филадельфияда Конституциялық Конвентте қабылданды. Кейіннен, сол кездегі он үш Америка штатымен бекітілді. Қазіргі түсінік бойынша өлемдегі ең алғашқы Конституция деп саналады. Жеті баптан тұрады, Конституция әрекет етіп тұрған уақытында оның бөлінбес бөлшегі болған жиырма жеті түзету енгізілді. АҚШ Конституциясын жасауда Джон Адамс, Бенджамин Франклин, Александр Гамильтон, Джон Джей, Томас Джефферсон, Джейм Мэдисон және Джордж Вашингтон қатысты. АҚШ Конституциясының негізін жасаған Джеймс Мэдисон (1751–1836). Оны «Конституцияның атасы» деп атайды.

Дж. Локк

Ф. Гегель

Т. Джефферсон

Филадельфиядағы конституциялық конвент: АҚШ Конституциясына қол қою

АҚШ Конституциясы негізінде заң шығарушы (конгресс), атқарушы (президент) және сот (жоғарғы сот және төменгі соттар) тармақтар арасында билікті бөлу ұстанымы жатты. АҚШ штаттарына заң шығару саласында кең құқықтар беріледі.

АҚШ-тағы құлдық 1861–1865 жылдары азамат соғысы мен 1865 жылы желтоқсандағы АҚШ Конституциясына он үшінші түзету қабылданғаннан кейін жойылды. Бұл түзетуді бекіткен 2013 жылы ең соңғы штат Миссисипи штаты болды.

XX ғасыр құқықтық мемлекет туралы идея 1948 жылы 10 желтоқсанда БҰҰ қабылдаған адам құқықтары мен бостандығы Жалпы декларациясында бекітілді.

Д. Мэдисон

1995 жылы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасы Конституциясында біздің еліміздің құқықтық мемлекет ретінде нығаюға талпынысы бекітілді. ҚР адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары жоғары құндылықтар болып табылады. Республикада мемлекеттік билік біртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады (ҚР Конституциясының 3-бабы).

Осылайша құқықтық мемлекетте билік басты міндеті заңдарды және сәйкесінше онда айқындалған қоғамдық мүдделерді орындау болатын құқыққа қызмет ететін күш ретінде қарастырылады. Құқықтық мемлекетке негіз болатын ұстаным – озбырлыққа, үстемдікке, күш-көрсетушілікке жол бермеу мақсатында билікті бөлу болып табылады.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Құқықтық мемлекет ұстанымдарын жүзеге асырудың тарихи тәжірибесін ашып көрсетіңдер.
2. Адам мен азаматтың құқықтары декларациясы, АҚШ тәуелсіздігі декларациясы. АҚШ-тағы құлдықты жою актісі мазмұнын ашыңдар.
3. Құқықтық мемлекет қалыптастыру үшін адам құқықтарының жалпы декларациясының мәнін анықтаңдар.
4. Қазақстан Республикасы Конституциясында бекітілген құқықтық мемлекет туралы идеяны ашыңдар (1–5 бб.)

♦ Тапсырма

1. Берілген кестені дәптерлеріңе сызып, толтырыңдар.

Құқықтық мемлекет туралы идеялар

Ойшылдар	Құқықтық мемлекет туралы пікірлері
Платон	
Аристотель	
Цицерон	
Әл-Фараби	
Дж. Локк	
Монтескье	
И. Кант	
Гегель	
Абай	

2. Жағдайды талқылаңдар.

Бірде биліктің бір өкілі құқық қорғау органдарының қызметкерлері жоқ шалғайдағы таулы қыстақта, қыстың күні, қыстақ әкімшілік орталықпен байланысыз қалған кезде, қылмысы үшін өлім жазасы кесілетін ауыр қылмыс жасалды. Қыстақ тұрғындарының жиналысы қылмыскерді айыптап, оны өлім жазасына кесті. Үкім орындалды.

Қыстақ тұрғындарының осы әрекеті құқықтық мемлекетте орын алады ма? Тұрғындар не істеуі керек еді?

3. Абай Құнанбаевтың берілген шығармасын оқыңдар. Мұнда құқықтық мемлекеттің қандай белгілері бар?

Байлар жүр жиған малын қорғалатып,
 Өз жүзін, онан беріп, алар сатып,
 Онан алып, тоқсаннан деме қылып,
 Бұл жұртты қойған жоқ па құдай атып?
 Барып келсе Ертістің суын татып,
 Беріп келсе бір арыз бұтып-шатып,
 Елді алып, Еділді алып есіреді,
 Ісіп-кеуіп, қабарып келе жатып.
 Өрі-бері айналса аты арықтап,
 Шығынға белшесінен өбден батып.
 Сүм-сүрқия, қу, білгіш атанбаққа
 Құдай құмар қылыпты қалжыратып.
 Қорғаласа, қорықты деп қоймаған соң,
 Шаптырады қалаға бай да аңдытып.
 Күшті жықпақ, бай жеңбек әуелбастан,
 Қолға түсер сілесі өбден қатып.
 Жаны аяулы жақсыға қосамын деп,
 Өркім бір ит сақтап жүр ырылдатып.

4. Әл-Фарабидің нақыл сөздерін оқыңдар. Осы сөздерді «құқықтық мемлекет» ұғымымен қалай байланыстыруға болады?

Әрбір зат, егер ол бақытқа қол жеткізу үшін пайдалы болса, игілік болады.

Адам ақыл-есі арқасында адам болды.

«Адам денесін емдейтін – дәрігер, ал жанды емдейтін – билеуші» деп атаған мемлекеттік қайраткер кім?

5. Аталған жағдайларды талқылаңдар.

1. Бірде Әбу Насыр әл-Фарабиге бір адам піскен алманы көрсетіп, оған: «Осы алмада қандай жақсы қасиет бар? Түсі, шырыны, дәмі немесе түрі?» – деп сұрақ қойды, сонда әл-Фараби: «Оның ең жақсы қасиеттері дөнінде. Себебі бұл алманың өзі содан өсіп шықты және де осы дөндерден тұтастай бақ өсті», – деп жауап берді.

2. Шығыс билеушілерінің бірі әл-Фарабиді шақырып алып: «О, екінші ұстаз, менің елімнің болашағы қандай? Сіздің болжамдарыңызды естігім келеді»: – деп сұрақ қойды. Сонда әл-Фараби: «Өз еліңнің болашағы туралы естігің келсе, өзіңнің жастарыңды көрсет, сонда мен сенің болашағыңды айтамын», – деп жауап беріпті.

§ 15-16. АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

Азаматтық қоғам ұғымы. Мемлекеттік емес қоғамдық бірлестіктер мен институттар жүйесін азаматтық қоғам деп атайды. Осы жүйе арқылы адам өзінің азаматтық құқығын жүзеге асырады, сондай-ақ өздерінің өртүрлі қажеттіліктері мен мүдделерін білдіріп, оны мемлекеттік билікке жеткізе алады.

Бүгінгі сабақта:

- азаматтық қоғам ұғымын қарастырамыз.
- азаматтық қоғамда әрекет етіп отырған ұйымдардың түрлері мен мәнін анықтаймыз.

Тарихтан! Азаматтық қоғам идеясы Ежелгі Грекия мен антикалық Римнен бастау алды. Алғаш рет «азаматтық қоғам» ұғымының философиялық анықтамасы Аристотельде кездеседі. «Мемлекеттің не

екенін анықтаудың алдында, мемлекетті азаматтар жиынтығы, азаматтық қоғам ретінде, азамат туралы ұғымды анықтап алу керек," – дейді философ. Антикалық сана бойынша азаматтық қоғам мен мемлекет бөлінбеген және бір-біріне қарсы қойылмаған, себебі грек полисінің әрбір еркін азаматы барлық саяси шешімдерді талқылау мен жүзеге асырудың дербес және толыққанды қатысушысы болды.

Кілт сөздер:

азаматтық қоғам, үкіметтік емес ұйымдар, қоғамдық қозғалыстар

Қазіргі заманғы түсінік бойынша, Жаңа кезеңде (XVII ғғ. бастап) Еуропа мемлекеттері қоғамының саяси, экономикалық, өлеуметтік және діни салаларындағы түбегейлі өзгерістер азаматтық қоғам қалыптасуының негізі болды. Азаматтық қоғам мәселелерін зерттеуге Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.Л. Монтескье маңызды үлес қосты.

Саяси салада өкілетті демократия институттары дамыды, парламенттер құрылды. Мемлекеттерде құқықтар жүйесі қалыптасты, адам құқықтары мен бостандығы мойындала бастады, осылайша қызметі құқықтық сипат алған мемлекет қоғамдық институт бола бастады. Мемлекеттік қана емес, муниципалды және меншіктің жеке түрі мойындалып, дами бастады, өмір сүрудің жоғары деңгейімен, мәдениеттің жоғары жалпы және құқықтық деңгейін сипаттайтын орта тап қалыптасты.

Қазіргі заманғы түсінік бойынша «Азаматтық қоғам» ұғымы өзінің нақты түсінігін XIX ғасырда неміс философы Гегельдің еңбектерінде тапты. Оның көзқарасының басқалардан ерекшелігі, Гегельдің азаматтық қоғам мен мемлекетті дербес институт деп қарастыруында. Гегельдің пікірі бойынша, мемлекетте азаматтардың жалпы еркі көрінген, ал азаматтық қоғам жекетұлғалардың ерекше, жеке мүдделерін жүзеге асыру саласы ретінде беріледі. Осы мәселе бойынша Гегельдің негізгі қорытындысы келесі жағдайда болды. Егер мемлекет заңды ұстап тұру үшін азаматтық қоғам аясына кірісетін болса немесе сот органдарының қызметіне араласса, ол азаматтық қоғамға қарсы шығатын сияқты болады. Гегельдің ойы бойынша азаматтық қоғам және мемлекет тек қана көптеген сословиелер негізінде және қоғамның дамыған құрылымы негізінде ғана өмір сүре алады.

Гегельдің пікірінше, азаматтық қоғам — қоғам дамуының нәтижесін және жекетұлғалар жиынтығын, қажеттіліктер жүйесі арқылы олардың арасындағы байланысты, еңбек бөлінісін, сот өділеттігін (заңгерлік мекемелер, құқық тәртібі) және сыртқы тәртіпті (полиция) қамти отырып, отбасынан мемлекетке дейінгі белгілі бір шежені көрсетеді.

К. Маркс кейбір жерлерін қысқартып, Гегельдің теориясын қолдады. К. Маркстің пікірі бойынша, қоғамның материалдық өмірін қамтитын

қоғамға байланыстының бәрі азаматтық қоғам болып табылады. Осылайша азаматтық қоғам түсінігінен ең маңызды компонент – жекетұлға, оның құқықтары мен бостандықтары алынып тасталады. Кейінірек, К. Маркс өзінің азаматтық қоғам туралы түсінігін өндірістік қатынастар жүйесіне алып келіп, осыған байланысты азаматтық қоғам ұғымы өзінің бет бейнесінен айырылып, марксистер оны зерттей алмады. Азаматтық қоғам қалыптасуының кезеңдерін қарастырайық (4-кесте).

Азаматтық қоғам белгілері:
Жекетұлғаның құқықтары мен бостандықтарын шынайы сақтау
Өзін-өзі басқарудың дамыған жүйесі
Бесекелес саяси күрестің болуы
Плюрализмнің жоғары деңгейі
Тәуелсіз БАҚ
Сайланатын мемлекеттік органдар
Жекеменшіктің дамыған институты
Құқықтық мемлекет
Мемлекеттің әлеуметтік бағыт алуы

Азаматтық қоғамның қазіргі заманғы тұжырымдары. XX ғасыр ағымында «азаматтық қоғам» ұғымы көптеген зерттеушілердің назарына түсті. Азаматтық қоғам мен оның мемлекеттік билікпен арақатынасын зерттеу өзектілігі қатардағы азаматтар мен олардың ерікті бірлестіктерінің адам қоғамының өміріндегі барлық салалардағы: экономикалық, саяси, әлеуметтік, рухани салаларындағы рөлінің өсуімен байланысты болды. Үш негізгі тұжырымдаманы бөліп көрсетуге болады: либералды-демократиялық, социал-демократиялық және міндеттерді бөлу тұжырымдамасы (5-кесте).

Азаматтық қоғамның қалыптасуы мемлекеттік емес қоғамдық құрылымдарды құрудан басталады. Бұл институттар ерікті негізде құрылады. Оларға қоғам өміріндегі әртүрлі салаларда құрылған бірлестіктер, ұйымдар, ассоциациялар, одақтар, орталықтар, клубтар

немесе ресурстар жатады. Барлық осы ұйымдар өзара және мемлекеттік құрылымдармен әртүрлі – экономикалық, саяси, әлеуметтік, рухани және діни қарым-қатынасқа түседі. Жиынтығында барлық осы қатынастар мен бірлестіктер азаматтық қоғамды құрайды. Азаматтық қоғам құрайтын барлық ұйымдардың өзгешелігі оларды мемлекет емес, адамдардың өзі құрып, әрекет етуші заңдар аясында қызмет істесе де, мемлекеттен тәуелсіз өмір сүреді.

4-кесте

Азаматтық қоғам қалыптасуының кезеңдері		
<p>Бірінші кезең – қоғамның азаматтық және мемлекеттік салаларының бөлінуі өтеді. Қазіргі заманғы демократиялық тетіктер арқылы азаматтық қоғам мен мемлекеттік билік аппаратының өзара әрекеттестігі басталады. Қоғамдық өмірдің жекеменшік саласы дамуы басым болады.</p>	<p>Екінші кезең – жекеменшік қана емес, өмірдің қоғамдық саласы да дами-ды. Мемлекет құқықтық және әлеуметтік болды. Капиталистер мен жалдамалы жұмысшылар арасындағы шиеленіс басыла бастайды, қоғам әртүрлі әлеуметтік топтар мүдделері арасында келісімге келуге ұмтылады. Орта тап негізгі орын алады, сондай ақ сервисті класс ұстанымы нығайды бұл менеджерлер, коммерсанттар, сарапшылар болып табылады.</p>	<p>Үшінші кезең – азаматтық қоғамның жаһандануымен плюрализациялануы жүреді. Таптық күрес жоққа шығады, қоғам қарама-қарсылығы (таптар арасындағы жауласу) жоғалады. Әртүрлі әлеуметтік топтар басқа топтармен жауласудан емес, өздерінің мәдени ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі мүдделерге ие. Азаматтық қоғам субъектілері жеке стратегиялары мен даму жолдарын жасайды, ал қоғамның өзінде әлеуметтік топтар, таптар, этникалық топтар және т.б. шоғырының бөріне тәзімділік, шыдамдылық танытады.</p>

5-кесте

Азаматтық қоғамның негізгі тұжырымдамалары

Либералды-демократиялық тұжырымдамасы	Социал-демократиялық тұжырымдамасы	Міндеттерді бөлу тұжырымдамасы
<p>Жекетілгеннің бостандығы басты құндылық болып табылады. Мемлекет жекетілгені қорғауды жүзеге асырады. Өз кезегінде азаматтық қоғам билікті мемлекет</p>	<p>Мұнда билік саясаттың өзегі азаматтық қоғам екенін мойындайды. Мемлекет азаматтық институттардың жұмыс істеп тұруын қамтамасыз етіп, олардың демократиялығына кепіл болу керек.</p>	<p>Мемлекет пен азаматтық қоғам әртүрлі мақсаттарды көздейді. Сондықтан олар бір-бірін қайталамауы керек. Азаматтардың немесе қоғамдық топтардың мүддесін көздеп отырған қо-</p>

жағынан және мүмкін болатын асыра-сілтеушіліктерден бақылап отырады.		ғамдық бірлестіктер олардың мәселелерін шешуі тиіс. Мемлекеттік басқару органдары қоғам мүдделерін тұтастай білдіріп, қорғайды.
--	--	---

Есте сақтаңдар

ҮЕҰ – Үкіметтік емес ұйымдар. Қазақстанда 22 мыңнан астам ҮЕҰ тіркелген.

Азаматтық қоғамның табысты қызметінің негізі оның өмір сүруі мен құқығының конституциялық кепілі болуында. Азаматтық қоғам құру үшін келесі шарттарды орындау қажет:

- елде заңды түрде бекітілген жекеменшіктің өртүрлі түрінің дамуы және оның кез келген түріне қатысуға әрбір қоғам мүшесінің құқығы болуы;
- қоғамда дамыған және сан алуан әлеуметтік құрылымның болуы;
- қоғамның әлеуметтік құрылымындағы барлық элементтер арасындағы қатынастарды ұйымдастыру мен реттеудің негізгі әдісі ретінде елде дамыған демократияның болуы;
- жекетұлғаның әлеуметтік, интеллектуалды және психологиялық дамуының жоғары деңгейі, оның ішкі еркіндігі мен толықтай өз бетімен әрекет етуге қабілеттілігі.

Соңғысына азаматтық, құқықтық және саяси мәдениеттің қалыптасуының ұзақ үрдісі нәтижесінде қол жетеді. Азаматтық қоғамның белсенді өмір сүруінің басты шарттары: әлеуметтік еркіндік, демократиялық мемлекеттік басқару, саяси қызмет пен саяси пікір-таластардың қоғамдық саласының болуы, ашықтық және азаматтардың жоғары деңгейдегі ақпараттандырылуы болып табылады. Оның негізін мемлекет пен қоғамның өзара әрекеттестігін жүзеге асыратын қоғамдық ұйымдар мен бұқаралық қозғалыстар құрайды.

Қазіргі заманғы түсінік бойынша азаматтық қоғам – өз мақсаттарын көздейтін, тәуелсіз жекетұлғалардың, бірлестіктердің, сонымен бірге осы негізде қалыптасатын саяси, құқықтық, әдептілік, діни және басқада рухани-мәдени және экономикалық қатынастардың жиынтығы.

«Азаматтық қоғам» және «мемлекет» категориялары бір-бірін толықтырып тұрады және бір-біріне тәуелді болып келеді. Жетілген азаматтық қоғамсыз құқықтық демократиялық мемлекет құру мүмкін емес, себебі саналы еркін азаматтар ғана адамдық қоғамдық тұрақтың тиімді түрін құруға қабілетті. Азаматтық қоғам мемлекетпен қарама-қайшылықты бірлікте өмір сүріп, әрекет етеді. Осылайша демократиялық саяси режимде ол мемлекетпен өзара әрекеттеседі,

ал демократияға қарсы режимде – мемлекетке енжар немесе белсенді оппозицияда болады.

Өзiнiң құқықтары мен бостандықтары, сондай-ақ оны жүзеге асыру кепiлдiгi бар жекетұлға қазiргi кезде азаматтық қоғамның өзегi болып отыр. Заманауи дамыған елдерде азаматтық қоғамның өзегiн өмiр сүру деңгейi, табысы жоғары, сонымен қатар жалпы және құқықтық танымның, жалпы және құқықтық мәдениеттiң деңгейi жоғары (барлық халықтың 70%-ын құрайтын) орта тап құрайды.

Заманауи азаматтық қоғам құрамына:

– мемлекеттiң дамуы жағдайына қарай қалыптасқан адамдардың алғашқы өзiн-өзi басқару қауымдастықтары: отбасын, мектеп, қоғамдық, дiни, этникалық, шығармашылық және басқа ұйымдар, денсаулық мекемелерi, жекеменшiк, өмiр сүрудi қамтамасыз ету жүйелерi тұтастай қоғамның және жекелей алғанда жекетұлғаның;

– ерiктi еңбек, жекебасының өмiрi, кәсiпкерлiк саласы және осы негiзде қалыптасқан саяси, экономикалық, рухани, құқықтық және басқа да байланыстар мен қарым-қатынастар;

– адамдардың мiнез-құлқын реттеп отыратын (адамгершiлiк, әдеп, салт-дәстүр ережелерi) әлеуметтiк нормалар;

– заңмен қорғалатын жергiлiктi өзiн-өзi басқарудың дербес жүйесi кiредi.

Өлемдiк дамудың қазiргi замандағы кезеңi күштi мемлекет пен саяси жүйенiң табысты жұмысының қажеттi шарты болатын тиiмдi жұмыс iстеп отырған, бiркелкiлiк және оны толықтырып отыратын азаматтық қоғамның үйлесуiне басымдылық бередi. Егер мемлекет уақытынан бұрын өз мiндеттерiн жүзеге асырудан бас тартатын болса, мұндай жағдайда ол өзiнiң әлсiздiгiн көрсетедi. Мұнда мемлекеттiң қоғамға шектен тыс тәуелсiздiгi, бақылаусыздығы – қоғамның әлсiздiгiнiң куәсi. Азаматтық қоғам бiрқатар мiндеттердi атқарады (6-кесте).

6-кесте

Азаматтық қоғам мiндеттерi

Мемлекет пен билiктiң қарым-қатынасы	Ұйымдастырушылық	Тәрбиелiк	Адам құқығын қорғау
Билiктiң, бизнестiң және қоғамдық институттардың қарым-қатынастарын үйлестiруге көмектесу, қоғамдық келiсiм мен әлеуметтiк ши-	Азаматтық бас-тамаларды қолдау, дамыту және марапаттау. Адам құқықтарын қорғау-мүдделерiнiң жақындығы мен белгiлi бiр	Жалпы мемлекеттiк және жергiлiктi мәселелердi шешуге қатысуын қамтамасыз ету, қоғамда жалпы адами ережелердi, құн-	Азаматтар құқығын қорғау: адам құқығын қорғау мен халықтың өртүрлi топтарының мүдделерiн жүзеге асыруға көмек көрсету; адамның тәуелсiз өмiр сүруiн қамтамасыз ететiн өнiмдi еңбек етуi

леністерді азайту, өлеуметтік және басқа шиеленістерді сындарлы сұхбат жолымен шешу. Мемлекеттік шешімдер қабылдау үрдісінде ашықтық пен тыныштықты сақтауға көмектесу	мақсаттарға қол жеткізуі негізінде адамдардың одақтарға, бірлестіктерге ерікті кірігуіне жағдай туғызуға қатысу;	дылықтар мен адамгершілік негіздерін нығайту	үшін жағдай туғызуға қатысу; өлеуметтік-еңбек қатынастарын реттеуде маңызды қоғамдық міндеттерді атқарушы кәсіподақ ұйымдарының жұмысына қолдау көрсету; сөз бостандығын қолдау, БАҚ тәуелсіздігін нығайту және ақпараттық кеңістіктің ашықтығын қамтамасыз ету
--	--	--	---

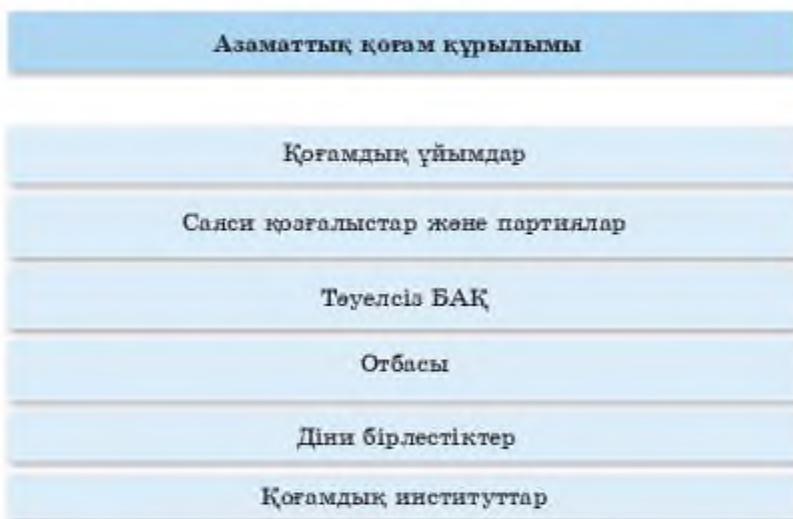
Азаматтық қоғам құрудың заманауи процесі.

Қоғам демократиялық дамудың белгілі бір сатысында ғана азаматтық болады және елдің экономикалық, саяси даму дәрежесі, тұрмыс жағдайының, мәдениетінің, халықтың сана-сезімінің өсуі арқылы қалыптасады. Азаматтық қоғамның қалыптасуы және елде демократияның дамуы тығыз байланыста: азаматтық қоғам жоғары дамыған сайын, мемлекет демократиялық бола береді. Жекеменшік түрінің саналуандығы және жекетұлғаның адамдық мәртебесінің өсуі, азаматтарда экономикалық дербестіктің пайда болуы азаматтық қоғам дамуының алғышарттары болып табылады. Жекетұлғаның барлық құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге қажетті, онда тұрақтылық, қауіпсіздік, әділеттілік және ынтымақтастық жағдайларын қалыптастыру мақсатында қоғамды дамытуда азаматтық қоғамның саяси іргетасы құқықтық мемлекет пен демократия болып табылады. Азаматтық қоғамның экономикалық негізін теңдей мойындау мен қорғаудың заңды кепілдіктерімен қамтамасыз етілген жекеменшік түрлерінің саналуандығы және жекеменшік иелерінің егемендігі құрайды. Азаматтық қоғам өмір сүруінің негіздерінің бірі тәуелсіз БАҚ арқылы қамтамасыз етілетін ашықтық болып келеді. Демократия жағдайында мемлекет пен азаматтық қоғам институттары жалпы жүйеде өртүрлі, бірақ өзара байланысты бөліктер ретінде қызмет етеді. Билік пен азаматтық қоғам арасындағы қатынастар көпшілік келісімі негізінде құрылады, ал өзара әрекеттері бітімгершілікке қол жеткізуге бағытталады.

Демократиялық мемлекет азаматтары жекебастың бостандығын пайдаланады, бірақ сонымен қатар олар басқа мемлекеттік институттармен бірге болашақты құру үшін жауапкершілікті бөліседі. Азаматтық қоғам билік пен азаматтық қоғам арасындағы қатынастар көпшілік келісімімен құрылған жерде, тек демократиялық саяси

жүйе жағдайында ғана дамудың жоғары деңгейіне жетеді. Азаматтық қоғамда демократиялық үрдістер билік қызметінің сапасын бағалауда көпшілік құқығына және қоғам мүддесі үшін билікке ықпал ету тетіктеріне негізделеді.

Азаматтық қоғам институттарына қоғамға қызмет көрсетуді жан-жақты жүзеге асыру аясын кең түрде жүзеге асырушы, қызмет көрсетудің әртүрлі түрлерін жүзеге асырушы, қоғамдық-пайдалы міндеттерді шешу мақсатында мемлекеттік емес ресурстар, коммерциялық емес мекемелер, одақтар (ассоциациялар), заңды тұлғалар, басқа ұйымдар мен бастамашы топтар түрінде құрылған саяси партиялар, жергілікті қауымдастықтар, кәсіподақтар, діни бірлестіктер, шығармашылық, қоғамдық және ғылыми одақтар мен бірлестіктер, бұқаралық ақпарат құралдары, сондай-ақ үкіметтік емес ұйымдар жатады.

Есте сақтаңдар

Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды дамыту мәселелерімен Ақпарат және қоғамдық даму Министрлігі айналысады. Бүгінгі күні республикада қоғам мүдделерін білдіріп, билік органдарымен барлық деңгейлерде өзара әрекеттестікте болып отырған 229 қоғамдық кеңес жұмыс істейді. Мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы сұхбатты нығайту аясында ҰЕҰ көмектесу жөніндегі Үйлестіру кеңесі құрылды. 2018 жылы қараша айында Азаматтық Форум өткізілді, үнемі мемлекеттік органдардың бірінші басшыларымен кездесу өткізіліп отырады, мемлекеттік органдар жанындағы коммерциялық ұйымдармен өзара әрекеттестік бойынша уәкіл етілген институттар жұмыс істейді.

Осылайша азаматтық қоғам өз бетімен құрылған және дамыған, мемлекет қолдауымен немесе оған қарамастан заңды негізде жұмыс істеп тұрған мемлекеттік емес құрылымдармен жұмыс істейтін жүйе болып отыр.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Қоғам және азаматтық қоғам ұғымдарының айырмашылығы неде? Кез келген қоғам азаматтық қоғам бола ма?
2. Азаматтық қоғам пайда болуы үшін қандай жағдайлар керек?
3. Құқықтық қоғам мен азаматтық қоғам өзара қалай әрекеттеседі?

◆ Тапсырма

1. Топтық талқылауға арналған тапсырмалар.

Берілген пікірлерді талқылаңдар. Оларды қалай түсінесіңдер?

а) Азаматтық қоғам қандай әдістермен мемлекетке ықпал ете алады? Мемлекет азаматтық қоғам істеріне араласа ала ма?

ә) Демократиялық, зайырлық, құқықтық және әлеуметтік мемлекеттердің міндеті табиғатынан әртүрлі болып келетін азаматтар мен заңды тұлғалардың бірлестіктері (партиялар, ҰЕҰ, БАҚ, одақтар, ассоциациялар, бастамашы топтар және басқалар) азаматтық қоғамның жан-жақты дамуына қажетті жағдайлар жасау, адам мен мемлекет арасындағы байланысты жүзеге асырады және мемлекетке билікті басып алуға жол бермейді.

б) Азаматтық қоғамның міндеті – мемлекет пен жекетұлға арасында бітістіруші болу.

в) Азаматтық қоғамның мақсаты қоғамның әрбір мүшесінің мүддесін қорғау, билік пен қоғам арасында оның мүдделерін қорғау, биліктің қызметіне қоғамдық бақылау жасау және бұл қоғамның сыртқы және ішкі саясатын қалыптастыру болып табылады.

2. Жеке тапсырма.

а) Өз отбасыңды суретте. Отбасы қандай міндеттер атқарады? Отбасыңдағы қарым-қатынастар қандай ережелермен реттеледі? Отбасы мемлекет үшін не істей алады?

ә) «Мықты отбасы – мықты мемлекет». Сенің ойыңша, отбасы мықты болуы үшін не істеу керек?

§ 17—18. МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕСІ ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Мемлекеттердің саяси-құқықтық жүйесі ұғымы. Кез келген жүйе өзара байланысты нақты бір элементтерден тұрады. Бұл элементтер белгілі бір тұтастықты, бірлікті құрайды және белгілі бір мақсатқа бағынады. Саяси-құқықтық жүйе мемлекеттік органдардан, қоғамдық ұйымдардан, саяси партиялардан тұрады. Сонымен бірге институттар ортақ мақсатқа не – саясат пен құқықтық нормаларда өз қалауын жүргізеді. «Билік» ұғымы – саяси институттар, мемлекет пен саясаттың өзін түсіну кілтін береді. Жан-жақты алып қарағанда *билік* сөзінің мәні өз қалауын жүзеге асыру қабілеттілігі мен мүмкіншілігі, адамдардың әрекетіне, мінез-құлқына қандай да бір тәсілдің – бедел, құқық, күш жұмсау көмегімен ықпал етуі.

Осы жағынан қарағанда билік экономикалық, саяси, мемлекеттік, отбасылық және т. б. болады. Мұндай қарастыру бір-бірімен шиеленісп жататын, бірақ бір-бірімен үйлеспейтін таптық, топтық және жеке билікті шектеуді талап етеді.

Биліктің аса маңызды түрі саяси билік. Саяси билік – аталған таптың, жекетілгеннің саясат пен құқықтық нормаларға өз қалауын жүргізу қабілеті. Саяси билік белгілі топқа әлеуметтік үстемдігімен жетекші рөлімен немесе басшылығымен, көбінесе осы белгілердің әртүрлі үйлесімімен сипатталады.

«Саяси билік» ұғымы «мемлекеттік билік» ұғымынан кеңірек екенін айта кету керек. Саяси билік мемлекет органдары арқылы ғана емес, сонымен қатар партиялар, әртүрлі қоғамдық бұйымдар арқылы жүзеге асырылады. Мемлекеттік билік – саяси биліктің ерекше өзегі. Ол мәжбүрлеудің арнайы аппаратына сүйеніп кез келген елдің барлық халқына таралады. Мемлекет барлық азаматтарға міндетті заңдар мен басқа да жарлықтар шығаруға жеке-дара құқыққа ие. Мемлекеттік билік бұл ұйымның мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыруды ұйымдастыру және жұмыс істеуді білдіреді.

Биліктің жалпыға танымал көзі – оның күші. Алайда күштің өзінің де белгілі бір көздері бар. Күш көздері – байлық, алатын орны, ақпаратқа ие болуы, білім, тәжірибе, ерекше дағдылар ұйымдастыру. Сондықтан, жалпы алғанда, билік көзі – басымдылық, үстемдік, билеушілікті құрайтын әлеуметтік факторлардың жиынтығы. Басқаша айтқанда, бұл – саяси биліктің экономикалық, әлеуметтік, психологиялық негіздері.

Мемлекеттік билік өз мақсатына әртүрлі жолдармен, оның ішінде идеологиялық жағынан әсер ету, сендіру, экономикалық ынталандыру және басқа да қосымша амалдар арқылы жетеді. Бірақ ол қоғамның арнайы аппарат көмегімен барлық мүшелеріне қатысты мәжбүрлеуге иелік етеді. Биліктің айқындалуының негізгі түріне үстемдік, басқарушылық, жетекшілік, ұйымдастырушылық, бақылау жатады.

Саяси билік белгілі бір мағынада билікті жүзеге асырудың түрі ретінде көрінетін саяси көшбасшылық пен беделге тығыз байланысты. «Саяси билік» пен «заңды» ұғымы бір-бірімен егіз. Заңды және заңсыз билік болады. «Заңды» термині, «заңмен келісілген, заңды, заңға сыйымды, міндетті, дұрыс» дегенді білдіретін латынның *legitimus* сөзінен шыққан. Саясатқа байланысты заңды мойындау, түсіндіру, ақтау дегенді білдіреді.

Бүгінгі сабақта:

- мемлекеттердің саяси-құқықтық жүйесі дамуының қазіргі тенденцияларын қарастырамыз;
- азаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуында үкіметтік емес ұйымдардың рөлін анықтаймыз.
- әртүрлі мемлекеттердегі үкіметтік емес ұйымдардың қызметін бағалаймыз.

Кілт сөздер:

билік, саясат, саяси-құқықтық жүйе, үкіметтік емес ұйымдар, биліктің заңдылығы

Саяси көріністің заңдылығы оның заңды түрде рәсімделген заңдылығын білдірмейтінін ескеру қажет. Заңды деп тану заңдылық міндеттеріне не емес және құқықтық үрдіс болып саналмайды.

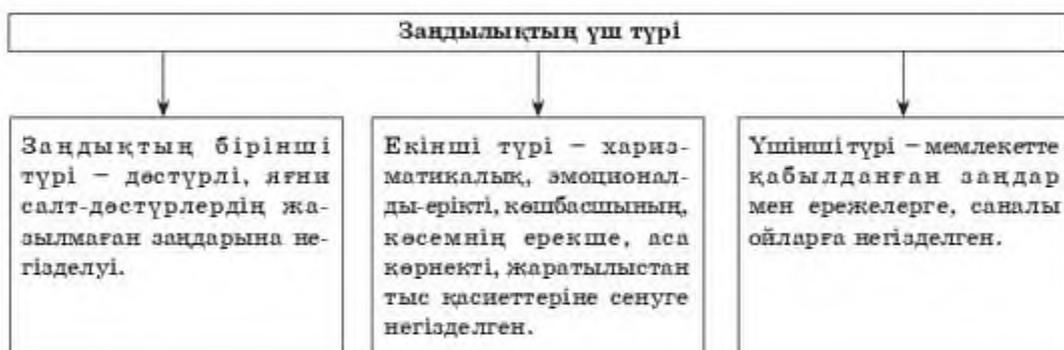
Назар аударыңдар!

Заңды билік (легитимная власть) – билік басындағылардың басқа тұлғаларға мінез-құлық ережелерін ұйғару құқығын тануға негізделген.

Осылайша заңды деп аталған саяси биліктің заңға сыйымдылығына сендіруге негізделеді. Бірақ осындай сендірудің өзі әртүрлі факторлармен шартталған. Сондықтан саясаттануда билік заңдылығын түрлерге бөлу бар.

Қазіргі заманғы заңдылықты түрге бөлу Макс Веберден бастау алады. Ол оның үш түрін ұсынды (7-кесте).

7-кесте

Макс Вебер атап айтқан бұл түрлер, саяси шындықта «таза күйінде» өмір сүрмейтін абстракциялар екені белгілі әрі мінсіз сипатқа ие. Нақтылы саяси жүйелерде біреуі басымдық алған кезде аталған үш түрі де дәстүрлі, харизматикалық немесе ұтқыр заңдылық деп сипаттауға мүмкіндік беретін өзара байланыста болады. Басқаша айтқанда, бұл жіктеу әрбір нақты саяси жүйеде биліктің заңдылығын сараптау құралы қызметін атқарады.

Мемлекеттердің саяси-құқықтық жүйесі дамуының қазіргі тенденциялары. Мемлекеттің саяси-құқықтық жүйесі дамуының келесі заманауи үрдістерін атап кетуге болады.

Біріншіден, бұл толқынды қозғалыс. Либералдану мемлекет рөлінің күшеюімен ауысады. Қазіргі заманғы мемлекетте болжаулар, жоспарлау кеңінен пайдаланылады, ғылыми негізделген ұсыныстар құрылады.

Екіншіден, қазіргі заманғы мемлекеттерде демократияландыру, әлеуметтендіру және ұжымдасу үрдістерінің дамуы байқалады. Жай ғана теңқұқылық туралы емес, әлеуметтік теңқұқылық, жай саяси ғана емес, әлеуметтік демократия туралы жиі өңгіме болады.

Экономиканың әлеуметтік бағытталуы (мемлекет тарапынан), әлеуметтік әділеттілік, адамның жақсы өмір сүруін қамтамасыз ету талаптары пайда болды. Ұжымдастыру ұғымы мемлекеттік органдар қызметінде, оның саясатын анықтауда тек саяси партиялар ғана емес, азаматтардың басқа да бірлестіктері маңызды орын алатынынан көрінеді. Мемлекеттік аппарат шешім қабылдаған кезде ұжымдастыру элементтері кеңінен пайдаланылады. Қазіргі заманғы мемлекет – мемлекеттің ұйымдастыруы мен қызметі заңда жазылған әріптермен ғана байлаулы емес, сонымен бірге жалпы адами құндылықтар негізінде оның мәнімен, жалпы ұстанымдарымен байлаулы екендігін білдіреді. Мұнда мемлекеттің, қоғамның, ұжымның және жекетілғаның өзара құқықтары мен міндеттері, өзара жауапкершілігі бар.

Үшіншіден, қазіргі заманғы мемлекеттерге бюрократтық пен технократия сияқты көріністер сипаты тән. Бұл үрдістер күресте, сонымен бірге демократиямен үндестікте дамиды. Үкімет, министрліктер, Парламент жанындағы әртүрлі кеңестерде шешуші сөз саясаткерлер емес, технократтарда қалатыны жиі кездеседі.

Төртіншіден, қазіргі заманғы мемлекеттерде оның қызметінің әртүрлі жақтарының арақатынасы өзгереді, мәжбүрлеу элементінің үлес салмағы азаяды, ұйымдастырушы-мемлекет рөлі, сондай-ақ саяси-әлеуметтік арбитр ретінде мемлекет рөлі артады. Қазіргі заманғы мемлекетте қоғамдағы саяси-әлеуметтік арбитр рөлі тән. Демократиялық қоғамда мемлекеттің реттеушілік рөлінің мәні осында.

Мемлекет – заңдастырылған және заңды түрде мәжбүрлеу органы. Заңды және заңдастыру деген, тұтастай алғанда, бір-ақ нәрсені білдіретінін айта кету керек. Айырмашылығы мағынасының кеңдігінен көрінеді. Осылайша заңдастыру деген қандай да бір қатынастарды нормативті-құқықтық актілерді қабылдау жолымен заңдастыруды білдіреді. Легитимдеу – ол да заңдастыру, бірақ кең мағынада, бұл өмір сүріп отырған мемлекеттік билікті халықтың мойындауы және де кезегінше, қажетті жағдайларда жүзеге асырылатын, негізделген, әділетті, мақсатты, қажетті мемлекеттік мәжбүрлеуді (күштеу) мойындауы. Құқық заңдастырылған ғана емес, заңдылықтың амалы бола алады.

Бесіншіден, қазіргі заманғы мемлекет үшін будандастырылған, аралас, өтпелі түрлерін құру үрдісі айқын болып отыр. Президенттік және парламенттік республикалар, федералдылық, автономиялық қалыптасқан жіктеу үлгілері бірте-бірте жартылай президенттік, жартылай парламенттік республикалармен ауыстырылды.

Осылайша мемлекет – билік пен бағыну әдістерімен әртүрлі мүдделерді реттеп отыратын жай ғана бірлестік емес, саяси бірлестік. Басқа да бірлестіктер сияқты мемлекетке ұйымға, еріктілік элементтері тән, бірақ мемлекет ең бастысы міндеттілік негізінде құрылады. Мемлекет

аумағында тұратын барлық тұлғалар, олар қаласа да қаламаса да осы ұйымның билігіне бағынуға, мемлекет заңдарын сақтауға тиіс. Заңды бұзғаны үшін барлық тұлғалар заң алдында жауапқа тартылады.

Мемлекет, біріншіден, аса күшті таптардың, мүдделі топтардың мүдделері үшін жұмыс істейтін, екіншіден, халықтың әлсіз, кедей топтарын қиыншылықтардан қорғайтын, үшіншіден, әлеуметтік қарсыластықтарды шегіне жеткізбеу, қоғамның құлдырауын және анархияның алдын алу, әлеуметтік бірліктің дәрежесін қамтамасыз ету үшін, тұтастай алғанда, бүкіл қоғам мүдделерінде бітістірушілікті жүзеге асыратын төреші.

Азаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуында үкіметтік емес ұйымдардың рөлі. Үкіметтік емес ұйымдар (ҮЕҰ) – ресми (үкіметтік) институттардың қатысуынсыз жеке тұлғалар немесе басқа да қоғамдық (коммерциялық емес, ҮЕҰ) ұйымдар құрған ұйымдар. ҮЕҰ өз қызметін Жарғы негізінде және өз қаражатына жүзеге асырады. Бұл қаражат оның мүшелерінің жарнасынан және тартылған (жеке және бірлескен қайырымдылық, жеке және бірлескен гранттар, ҮЕҰ құзыры саласындағы жұмыстарды орындау тапсырыстары және т.б.) қаржылардан жиналады. ҮЕҰ-ның құру мен қызметі ерікті түрде жүргізіледі. Олардың басты мақсаты – жасаған қызметінен табыс табу емес, өзін-өзі басқару негізінде жұмыс істейді.

ҮЕҰ: ассоциация, қайырымдылық қоры, ресурстар, коммерциялық емес бірлестіктер, қоғамдар мен сенімділік қоры сияқты өртүрлі атпен жұмыс істей береді.

ҮЕҰ-ға тән жалпы белгілері:

- мақсаты жасаған қызметінен табыс табу емес;
- мемлекеттік органдар құрылтайшы немесе қатысушы болмайды;
- ұйым ерікті негізде құрылған;
- біріккен белгілі бір мақсатқа, өзін-өзі басқаруға негізделген;
- ұйым билікке қол жеткізу мақсатында саясатқа тікелей араласпайды;
- ұйым бейресми түрде де, сондай-ақ заңды негізде бекітілген түрде жұмыс істей береді;
- ұйым күштеу әдістерін қолданбайды және насихаттамайды;
- ұйым ұлттық және қызметінің көлемі мен құрамына байланысты халықаралық бола алады.

ҮЕҰ түрлері:

- жұмыс істеу өңірі бойынша (халықаралық, еларалық, оқшауланған);
- ұйымдастыру түрі бойынша (қоғамдық ұйым, қоғамдық қор және т.б.);
- қоғамдық ұйымдардың негізгі белсенділігі бағытталған мақсаттық топтар, яғни халықтар сипаты бойынша;
- қоғамдық бірлестіктер қызметі саласы бойынша;
- қаржыландыру түрі бойынша: ішкі және сыртқы көздер.

Жіктеудің мұндай түрін Еуропалық Кеңес пен БҰҰ сияқты үкімет-аралық ұйымдар ұстанады.

Дүниежүзінде халықаралық үкіметтік емес ұйымдар ХҰЕҰ ең танымал болып отыр.

Қосымша мәлімет. Халықаралық құқық ассоциациясы – ғылыми бағыттағы ХҰЕҰ 1873 жылы құрылған, БҰҰ жанында кеңес беруші мәртебеге ие. Ассоциация халықаралық құқықтың жан-жақты дамуына көмектесуге, оны адал ниетпен қолдануға, бірізге салуға, заңдық қақтығыстарды жоюға, халықаралық өзара түсіністік пен өз еркіндігін нығайтуға қабілетті.

Шегарасыз дәрігерлер (ШД) – тәуелсіз халықаралық дәрігерлік гуманитарлық ұйым, қарулы қақтығыстар кезінде табиғи және техногенді апаттардан зардап шеккендерге көрсеткен көмегі мен гуманитарлық қызметі үшін 1999 жылы әлемдік Нобель сыйлығының лауреаты атанды. 1971 жылы Парижде Нигериядағы қақтығыс құрбандарына көмек көрсету мақсатында құрылған. Көптеген орындар нашақорлық пен СПИД-ке қарсы күрес бойынша ағартушылық және алдын алу жұмыстарын жүргізеді, қоғамды дағдарысты жағдайлармен және оның салдарларымен ақпараттандырады.

Қазіргі кезде 20 өңірлік өкілеттілігі бар, оның еріктілері (3 мыңнан аса) жыл сайын 80-нен астам елдерде жұмыс істейді. Ұйымның штаб-пәтері Брюссельде орналасқан. Қызметкерлерінің жалпы саны 2500 бірліктен асады, олардың көпшілігі – дәрігер және қызмет көрсетуші дәрігерлік қызметкерлер. Ұйым жеке қайырымдылықтар есебінен қаржыландырылады, оның 80%-ға жуығы 2 млн-нан бастап жеке донорлар. Аса белгілі халықаралық бағдарламалар: 1994 жылдан бастап – *Ұлы көлдер* ауданындағы этникалық және өңірлік қақтығыстар азаматтық құрбандарына көмек көрсету; 2002–2003 жылдары – Либериядағы азамат соғысы кезіндегі жұмысы; 1994 жылы – Руандадағы геноцид құрбандарына көмек; 2003 жылға дейін – Бағдаттағы Қызыл Ай өкілеттілігіне лаңкестік шабуыл жасалғаннан кейін қызметкерлер құрамын алып кеткеннен кейінгі Ирактағы қызметі; 1979–2004 жылдар – Ауғанстанның өзінде және ауған-пәкістан шегарасындағы қызметі. ШД белсенділігінің арқасында тәуелсіз гуманитарлық көмек көрсету мәселесі халықаралық саясаттың басымдылықтарының бірі болды.

Ұйым хартиясы оның халықаралық үкіметтік емес мәртебесін анықтайды. Қызмет істеу ұстанымдары: табиғи және техногенді апаттардан зардап шеккендерге және қарулы қақтығыстар құрбандарына, кемсітушіліксіз және олардың нәсілдік қатынастарына, дініне және саяси сенімдеріне тәуелсіз көмек көрсету; гуманитарлық көмекке жалпы танылған құқық пен жалпы танылған дәрігерлік әдепте бейтараптықты ұстану. ШД еріктілері мен штаттағы қызметкерлері ұйымның саяси, діни және экономикалық күштерден толықтай тәуелсіз болуын сақтауға міндеттенеді. ШД ұлттық үкіметтерден өз қызметін

ХҮЕҮ «Шегарасыз
дәрігерлер (ШД)»

жүзеге асыруда толық бостандықты талап етеді. Шегарасыз дәрігерлер мемлекеттік органдарға тікелей немесе жанама түрде, қоғамдық пікір мен ақпараттық компанияларды жұмылдыру арқылы бұзылған адам құқықтарын қорғауға шығады. Осылайша Бернар Кушнер (бүгінде – Франция СІМ басшысы), ұйымның бұрынғы

жетекшісі, НАТО мүше елдерінің атынан қашықтық ұстап отырып, 1999 жылы Косово дағдарысы кезіндегі босқындарға көмек ақпараттық компаниясын бастады. Сонда ШД НАТО мүше елдері үкіметі жағынан келген қайырымдылықтан және Альянс әскери басқаруының өз әрекеттерін үйлестіріп беруінен бас тартты. Билік органдарына қатысты арақашықтықты сақтап отыру мүмкін болмаған жерде ұйым өз қызметін тоқтатады. Оның тәуелсіз ұстанымы үшін кейбір мемлекеттік шенеуніктер оны сынға алып, тіпті тыңшылықпен де айыптайды.

Ресейдегі ШД Мәскеудегі баспанасыздарға Солтүстік Кавказдағы босқындарға, туберкулезбен ауыратындарға, жер сілкінісі мен су тасқынынан зардап шеккендерге дәрігерлік және әлеуметтік көмек көрсетеді, нашақорлар арасында АИВ (ВИЧ) және ЖИТС (СПИД) ауруларының алдын алумен айналысады.

Назар аударындар!

Инфекциялар түрлі жолдармен беріледі, солардың бірі – адамның иммундық тапшылық вирусы (АИВ). Бұл вирус адамның жүре пайда болған иммундық тапшылық синдромының (ЖИТС) қоздырушысы.

Есте сақтаңдар

Дүниежүзі денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша туберкулез 10 қатерлі дерттің тобына кіреді. Көбіне тұрмыс деңгейі нашар және кірсі төмен елдерде көп тараған. Туберкулезге қарсы арнайы егу (БЦЖ) жүргізіледі, ол саби дүниеге келгеннен 3–5 күннен кейін іске асырылады. Ауруды емдеудің терапиялық, хирургиялық т.б. әдістері табылып, күнделікті дәрігерлік жұмыста қолданылатын болды.

Гринпис – халықаралық үкіметтік емес құқық қорғау (табиғатты қорғау) ұйымы. 1971 жылы Ванкувер қаласында (Канада) құрылған. ХҮЕҮ негізгі мақсаты – жаһандық экологиялық мәселелерді шешуге

қол жеткізу. Билік пен қоғамның назарын өздеріне аудару үшін ұйым ұстанымдарының бірі куәландыру болып отырған: өздерінің әрекеттерімен белгілі болып отырған белсенділер экологиялық қылмыс болып жатқан жерге барып, БАҚ-қа тәуелсіз және шынайы ақпарат беру сияқты елеулі жұмыстар атқарып отыр.

GREENPEACE

ХҮЕҮ «Гринпис»

Шоғырланған (бірнеше мемлекетті біріктіретін) СЕЕ, Скандинавия, Жерорта теңізі, ЮВА, Аустралия мен Мұхит аралдары өңірлеріндегі өкілдіктер және Бельгия, Ұлыбритания, Германия, Грекия, Испания, Италия, Люксембург, Нидерланды, Португалия, Ресей, Румыния, Франция, Чехия, Швейцария, Үндістан, Қытай, Жапония, Конго, Сенегал, ОАР, Канада, Мексика, АҚШ, Аргентина, Бразилия, Чили, Жаңа Зеландиядағы ұлттық офистері бар.

Гринпис тек қана өз жақтастарының, яғни қолдаушыларының қайырымдылықтарымен жұмыс істеп отыр, мемлекеттік құрылымдар, саяси партиялар немесе кәсіпкерлерден қаржылық көмек алмайды. Аса белгілі кампаниялар: мұнай – пайдалану барысында ауа улы заттармен кең көлемде ластанатын болғандықтан мұнай өнімдерін қолдануға қарсы: белсенділер мұнай танкерлері мен платформаларға кіріп кетеді, олар 1995 жылы Shell компаниясының BrentСпар мұнай платформасын су басуына кедергі жасады; iPhone жасалатын материалдарды өндіруге қарсы болды; Сочи Олимпиадасының нысандары құрылысына байланысты 2007–2008 жылдары қарсы әрекеттері болды.

Гринпис қызметі ғылыми ортада сілкініс тудырды, себебі олардың бірқатар белсенділері гендік инженерия мен нанотехнологиялар саласында зерттеу жүргізуге толықтай тыйым салуға шақырады. Кәсіби экологтер оны ғылыми негізі болмағаны үшін сынады, Гринпис қызметі зерттеулер табиғатқа пайда әкелуден бұрын зиянын тигізеді деп санайды. Ұйымның кейбір әрекеттері мен мәлімдемелерінде келісім мен объективтіліктің болмауы күмән туғызады, себебі олар қарсы шыққан компаниялар мен саяси күштер ұтады.

Ресейде Гринписті үнемі 8 кампания: ормандық, ядролық қаруға қарсы (қоршаған ортаның радиациялық улануына қарсы); уытты заттарға қарсы (химиялық ластануға қарсы); Байкалдық (Байкал көлінің тазалығын сақтау үшін); теңіздік (браконьерлікке және теңіздерде балық аулау ережелерін бұзушылыққа қарсы күрес); мұнайлық (қоршаған ортаны мұнаймен ластауға қарсы); климаттық (климаттың апатты өзгеруінің алдын алу); Дүниежүзілік мұра бағдарламасын (ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік табиғи мұра тізіміне аса бағалы табиғат аумақтары номинациясын енгізуге дайындық) жүргізеді.

Халықаралық амнистия (ХА) – халықаралық үкіметтік емес құқық қорғаушы ұйым, бейбітшілік Нобель сыйлығының және БҰҰ адам құқығы саласындағы сыйлығының лауреаты. БҰҰ жанындағы, Еуропа Кеңесі және ЮНЕСКО кеңесші мәртебесіне ие. 1961 жылы Ұлыбританияда құрылды. Алғашқы кезде ХА өзінің әрекеті мен зерттеу мақсатын: физикалық және психологиялық қолсұқпаушылық құқықтарын бұзуды тоқтату мен алдын алуға, ар-ұждан бостандығы мен өзін-өзі көрсетуге, адам құқығын алға тарту да өз жұмысы аясында кемсітушілікті болдырмау бостандығына; дүниежүзінде Адам

Құқығы Жалпы Декларациясының (АҚЖД) 18, 19-баптарындағы бейбіт жолмен өз пікірін білдіру бостандығынан айырылған адамдарды қорғауға; сот істерін әділетті қарау және сотқа бермей тұтқында ұзақ уақыт ұстап отыруға қарсы әрекет; тұтқындағыларға қатысты азаптауға жол бермеу; «жоғалып кету»

және «өлім жазасы» тәжірибесін болдырмау; босқындар құқығына бағыттады. Оның міндетіне адам құқығын бұзушы тұлғаларға қысым көрсету мақсатында қоғамды жұмылдыру кірді. ХА ұйымының Аустралия, Австрия, Алжир, Аргентина, Бельгия, Беларусь, Бенин, Бермуд, Боливия, Британия, Буркина-Фасо, Венгрия, Венесуэла, Гайана, Гамбия, Германия, Гонконг, Грекия, Дания, Замбия, Зимбабве, Израил, Ирландия, Исландия, Испания, Италия, Канада, Оңтүстік Корея, Кот д'Ивуаре, Кюрасао, Люксембург, Малайзия, Мали, Маврикия, Марокко, Мексика, Молдавия, Моңғолия, Непал, Нидерланды, Жаңа Зеландия, Норвегия, Пәкістан, Парагвай, Перу, Польша, Португалия, Пуэрто-Рико, Сенегал, Словакия, Словения, АҚШ, Сьерра-Леоне, Таиланд, Тайван, Тогода, Тунис, Түркия, Украина, Уругвай, Фарер аралдарында, Филиппин, Финляндия, Франция, Хорватия, Чехия, Чили, Швейцария, Швеция, ОАР және Жапония елдерінде секциясы бар.

Халықаралық амнистияға 2 млн-ға жуық мүше мен 2 млн жақтастары кіреді. ХА штаб-пәтері (ХА пәтер Оттавада орналасқан (Канада). Жетекші органдары: Халықаралық хатшылық (ХХ) және Халықаралық атқару комитеті (ХАК). Бас хатшы басшылығымен шамамен 500 маман жұмыс істейді. Өкілдігі Лондонда орналасқан.

Конго Демократиялық Республикасы: гуманитарлық дағдарысты жеңу үшін жедел шаралар қолдану қажет

**REPORTERS
WITHOUT BORDERS**
FOR PRESS FREEDOM

«Шегарасыз репортерлер»
ХҮЕҮ (ШР)

Ұйымда ар-ұждан тұтқындары туралы мұрағат құжаттары бар, тұтқындардың туыстарына көмектеседі, сот процестеріне бақылаушылар жіберіп отырады, үкіметтерге ұсыныстар жасайды және бұрынғы тұтқындарға баспана іздеуге және шетелдерде жұмысқа орналасуға көмектеседі. XX ғасыр азаптауды ресми түрде айыптаған БҰҰ №3059 резолюциясын қабылдауда шешуші рөл атқарды. Адам құқығы бойынша БҰҰ Жоғарғы Комиссары орнын және Халықаралық қылмыстық сот (2002 ж. құрылды) енгізуге ұсыныс жасады (1993 ж. құрылды). Жаһандану дәуірі ұйымның қызметін кеңейтуге мәжбүр етті. Енді оған экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар, әйелдерге байланысты күш қолдануға қарсылық көрсету, қару айналымын бақылауда ұстау және БҰҰ күшеюіне көмектесу кіреді.

Қазіргі кездегі қызметінің негізгі бағыттары: балалар, әйелдер, босқындар мен ар-ұждан тұтқындарының құқығын қорғау, азаптау мен өлім жазасын жою. Ұйым келесі нақты мәселелерді қарастырады: өлім жазасын алып тастау; түрмелерде ұстау жағдайларының халықаралық стандарттарға сәйкес болуын қамтамасыз ету; барлық саяси тұтқындар ісі бойынша уақытылы және әділетті іс жүргізуге кепілдік беру; дүние-жүзінде балаларға тегін білім беруге кепілдік беру; құқықтық-сот жүйесі органдары арқылы биліктердің жазасыз қалуымен күресу; балалардан жасақ жасақтап, пайдалануды тоқтату; ар-ождан тұтқындарының бәрін босату; тұрмысы ауыр тұрғындардың экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарын нығайту; құқық қорғаушылардың мүдделерін қорғау; діни төзімділікті қолдау; тұтқындарды азаптау және қатаң жазалауды тоқтату; қарулы қақтығыстар жағдайында заңсыз өлімдерді болдырмау және босқындардың, мигранттардың және баспана сұраушылардың құқықтарын қорғау.

Шегарасыз репортерлер (ШР) – халықаралық үкіметтік емес құқық қорғау ұйымы. 1985 жылы құрылған. Бас пәтері Парижде орналасқан. Ұйым адам құқығы жалпыға бірдей Декларациясының 19-бабындағы ережелерді орындау үшін, цензураға қарсы және өздерінің кәсіби қызметі үшін тұтқындалған журналистерді босату үшін күреседі. Америка және француз үкіметтері, ірі батыс концерндері қаржыландырады. Жыл сайын өз веб-парақшасында әлемнің 160 елі қатысатын сөз бостандығы көрсеткішін жариялайды.

Рим клубы – көптеген елдердің ғалымдарын, саяси және қоғам қайраткерлерін біріктіретін ғылыми ХҮЕҮ. Рим клубы 1968 жылы италияндық экономист А.Печчеидің бастамасы бойынша

«Рим клубы» ХҮЕҮ

«Хьюман Райтс
Вотч» ХҮЕУ

құрылды. Клуб қызметі жаһандық мәселелерді шешудің тактикасы мен стратегиясын жасауға бағытталған.

Хьюман Райтс Вотч (ХРВ) – халықаралық үкіметтік емес құқық қорғау ұйымы, Теодор Хойс қоры сыйлығының лауреаты. 1978 жылы Мәскеу, Варшава мен Праганың құқық қорғау топтарының көмекке шақыруына байланысты құрылды. Бас пәтері АҚШ-та орналасқан. Өз қызметін әлемнің 70-тен астам елінде

жүргізеді. Ұйым үкіметтік құрылымнан қаржылық көмек алмайды және жеке қайырымдылықтар есебінен жұмыс істеп отыр. Қазіргі кезде келесі бағыттар бойынша жұмыс істейді: кемсітушіліктерді болдырмау; саяси бостандықты сақтап қалу; адам құқығын бұзуды зерттеу және жариялау; геноцид фактілерін, әскери қылмыстар мен адамзатқа қарсы қылмыстарды зерттеу; жаяу әскерге қарсы миналарды тарату мен қолдануға жол бермеу; балаларға жұмыс жасатуға қарсы әрекет жасау; баспанасыз балаларға көмек көрсету; азаптауды, соттан тыс өлім жазасына кесу және өлім жазасын орындау шешімін қабылдау тәжірибесін тоқтату; адам құқығын бұзушыларға қарсы үрдістерді ұйымдастыру; құлдыққа қарсы әрекет жасау; соғыс жүріп жатқан жердегі бейбіт халықты қорғау.

Ұйым қарсыластары оны НАТО елдерінің, бірінші кезекте АҚШ-тың басқа елдердің ішкі істеріне дипломатиялық, экономикалық және әскери жағынан араласуының ақпараттық-насихатшылық жағын қамтамасыз ету құралы болып отырғаны үшін кінәлайды. Айтылған күмәндар ХРВ араб-израиль шиеленісінде және оның 2005 жылы Иллинойс штатының сотына АҚШ қорғаныс министрі Дональд Рамсфельдке қарсы америкалық әскери түрмелердегі азаптауларға қатысты әрекетсіздік жасап отырғаны үшін айыптаған өтініш Израиль ұстанымына қарсы қарама-қайшылықтан көрінеді. Сонымен қатар басқа да халықаралық үкіметтік емес ұйымдар бар.

Осылайша, ҰЕҰ құрылуы мен қызметі ерікті болып келеді. Олар өзін-өзі басқару негізінде жұмыс істейді. Басты мақсаты азаматтық қоғамды дамыту болып табылады.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. «Саяси білік» ұғымын ашып көрсетіңдер.
2. Мемлекеттердің саяси-құқықтық жүйесінің қазіргі заманғы даму үдерістерін анықтап, талқылаңдар.
3. ҰЕҰ дегенді сендер қалай түсінесіңдер? ҰЕҰ қандай түрлерін білесіңдер? ҰЕҰ қандай мақсатпен құрылды?

Тапсырма

1. Белгілі саяси қайраткерлердің өмірі мен саяси қызметін оқып біліңдер. Олар қандай идеяларды ұсынды? Қазіргі заман үшін олардың қандай маңызы бар? Бұл

идеялар мемлекеттің саяси-құқықтық жүйесінің дамуына қалай ықпал етті? Берілген кестені дәптерлеріңе сызып, толтырыңдар.

№	Аты-жөні, өмір сүрген жылдары	Қызметі	Идеялары, негізгі қайраткерлігі	Елі және әлем үшін маңыздылығы
1	Махатма Ганди			
2	Мұстафа Кемал Ататүрік			
3	Шарль де Голль			
4	Нельсон Мандела			
5	Мартин Лютер Кинг			
6	Франклин Делано Рузвельт			
7	Ден Сяопин			
8	Ли Куан Ю			

2. Қазақстандағы ҰЕҰ қызметін талқылаңдар. Мемлекет ҰЕҰ қызметін бақылап отыруы тиіс пе? ҰЕҰ елдің заңдарын орындамай қоя ала ма?

3. Қосымша дереккөздерін пайдалана отырып, төменде берілген кестені толтырыңдар.

Қазақстандағы мемлекеттік емес ұйымдар

№	Аты	Мақсаты мен міндеті	Қызметінің негізгі нәтижелері
1	Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ)		
2	БҰҰ балалар қоры (ЮНИСЕФ/UNICEF)		
3	Халықаралық полиция (ИНТЕРПОЛ)		
4	Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымы (ЕҚЫҰ/OSCE)		
5	БҰҰ босқындар ісі бойынша жоғарғы комиссар басқармасы (БІБК БҰҰ/UNHCR)		
6	ЖИТС (СПИД), туберкулез және маляриямен күрестің жаһандық қоры		
7	«Аралды құтқару Халықаралық қоры» Қоғамдық қоры (IFAS)		
8	Фридрих Эберт қоры (Германия) (ФЭҚ/FES)		
9	Түрік мәдениеті мен өнері мәселелері бойынша біріккен комитет (ТҮРКСОЙ)		

§ 19. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ БИПОЛЯРЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ЫДЫРАУЫ МЕН ӨЗГЕРУІ (1985–1996 жж.)

Бүгінгі сабақта:

- Ялта-Потсдам халықаралық қатынастар жүйесінің ыдырау себебін талдаймыз;
- әлемнің биполярлық жүйесінің ерекшеліктерін сипаттаймыз.

Кілт сөздер:

халықаралық қатынастар, халықаралық қатынастар жүйесі, биполярлық жүйе, қайшылықты (конфронтациялық) және кооперациялық биполярлық

Есте түсіріңдер

1945–1985 жылдардағы биполярлық жүйенің пайда болуы, қалыптасуы және дамуы.

Биполярлық жүйенің қалыптасуы мен күйреуі. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін халықаралық қатынаста пайда болған *биполярлық* немесе *Ялта-Потсдам жүйесі* екі держава АҚШ пен КСРО ұстанымдарына сәйкес қалыптасты. Олар ірі әскери-саяси блоктар: НАТО мен Варшава шарты ұйымының (ВШҰ) жетекшілері еді. Блоктік төртінші ұйымға мүше елдердің жетекшілері қабылдаған шешімнің орындалуына кепілдік берді.

Сонымен қоса, КСРО мен АҚШ «үшінші әлем» саналатын дамушы елдерге өз ықпалдарын жүргізді. Бұл елдердегі экономикалық және әлеуметтік мәселелердің шешімі, қайраткерлер мен саяси күштердің билік позицияларының беріктігі, шеттен келетін көмектер мен қолдауларға тікелей байланысты болды. Қуатты державалар «үшінші әлемдегі» өздері қам-

қорлыққа алған елдердің сыртқы саясатын айқындай отырып, бұл жағдайларды өз мүдделеріне пайдаланды.

АҚШ пен КСРО (НАТО мен ВШҰ) арасында қалыптасқан шиеленісті жағдай, қос тараптың бір-біріне жүйелі түрде қастық әрекеттер жасауға итермеледі. Сонымен қатар олар ядролық-күштік шектеулер мен «тең деңгейдегі үрей» стратегиялық тұжырымы негізінде қақтығыстар мен шалғайдағы жанжалдардың үлкен соғыс қаупін тудырмауын да қадағалады.

Ялта-Потсдам жүйесі халықаралық қатынастардағы маңызды мәселелерде тиімді және өміршең шешім шығаратын қатаң тәртіпті жүйе болды.

Бұл жүйеге ұзақ мерзімді тұрақтылық бермеген фактор, түрлі социалистік жүйелер мен этникалық құндылықтар күресін қамтыған *идеологиялық қарама-қайшылық* болды. Бір жағы теңдік идеалы, өлеуметтік әділдік, ұжымдық, материалдық емес құндылықтар басымдылығынан, ал келесі жағы – еркіндік, бәсекелестік, индивидуализм, тұрмыстық қажеттіліктерден құралды.

Идеологиялық полярлану (екі топқа бөліну) тараптардың ымыраға келместігін қалыптастырып, стратегиялық жағдайда қарсы қоғамдық-саяси жүйені түпкілікті жеңуден бас тартудың мүмкін еместігіне өкелді.

40-жылдардың ортасынан 80-жылдардың ортасына дейін Ялта-Потсдам тәртібі қарама-қайшылықты жағдайда болды.

Бұл жағдай 1985 жылы КСРО ОК Бас хатшысы болып М.С. Горбачевтің келуімен өзгерді.

Назар аударыңдар!

Қарама-қайшылықты биполярлық жүйе *кооперациялық* биполярлық сипатқа өзгере бастады.

Кеңес мемлекетінің жаңа басшысы жариялаған *қайта құру саясаты* халықаралық қатынастар тарапынан қолдау тапты. Горбачев сыртқы саясатта Батыстың қолдауына жағатын бағыт ұстанып, өзінің «жаңа саяси көзқарастағы» абстрактілі принциптеріне қолдау табуға

Орта және жақын қашықтыққа ұшатын зымырандарды жою жөніндегі Кеңес-Америка келісіміне қол қойылуда.

М.С. Горбачев және Р. Рейган, Вашингтон, 1987 ж. 8 желтоқсан

ұмтылды. Кеңестің жаңа көсемі КСРО-ны үшінші әлемнен алшақтатуға бағыт ұстанды да, сол себепті ол 1991 жылы барлық одақтастарынан айырылды. Бұл бос кеңістікті АҚШ жылдам толтырады.

Қарулану мәселелері жөніндегі кеңес-американ диалогі қайта жалғасты. 1985–1988 жылдары кеңес-американ келіссөздері жоғары деңгейде өтті. Осы басқосуларда ядролық қарулануды қысқарту мәселелері талқыланды. Келіссөздер барысында нәтижелі шешімдерге қол жеткізілді. Мысалы, 1987 жылдың желтоқсанында КСРО мен АҚШ арасында *қысқа қашықтыққа ұшатын зымырандарды жою туралы Келісімге қол қойылып*, 1988 жылдың маусымында ол күшіне енді.

Әлемдік демократиялық қауымдастық 1989 жылы кеңес әскерлерінің Ауғанстаннан шығарылуын зор ықыласпен қабылдады, бұл аймақтағы саяси жанжалдарды реттеудегі маңызды қадам деп бағаланды.

КСРО-дағы қайта құру *социалистік елдерде дағдарыс* туындатты. 1989 жылы социалистік жүйе ауыр дағдарысқа ұшырады. КСРО-ның стратегиялық позициясы түйыққа тірелді. Бұл жағдайдың шырқау шегі 1990 жылы ГДР мен РФГ бірігуінде өз мәресіне жетті. КСРО-ның қауіпсіздігі үшін болған осы маңызды қадамда М.С.Горбачев Батысқа жол берді.

1991 жылы Өзара экономикалық көмек жөніндегі кеңес (СЭВ) және ВШҰ ресми түрде таратылды. Бұдан соң Шығыс Еуропа елдерінің шекаралары батысеуропалық тауарлар мен капиталдар үшін ашық болды.

Горбачевтің билігінің әлсірегенін байқаған Америка, Кеңес Одағы тарапынан стратегиялық қарулануды бақылау туралы келісімдердің орындалмай қалуынан қауіптенді. 1991 жылы кезекті Кеңес-Америка кездесуі болып, нәтижесінде *стратегиялық шабуылдаушы қарулануды қысқарту (СНВ-1) жөніндегі Келісімге* қол қойылды.

1991 жылы 8 желтоқсанда үш кеңестік республика – Беларусь, Ресей және Украинаның жетекшілері – Беловеж нуында (Беларусь) өткен басқосуда, КСРО өзінің өмір сүруін тоқтатты деп жариялап, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) туралы Келісімге қол қойды. 25 желтоқсанда КСРО Президенті М.С.Горбачев өзінің КСРО Президенті өкілеттілігін тоқтататынын мәлімдеді. 26 желтоқсанда КСРО-ның Жоғарғы Кеңесінің жоғарғы палатасының сессиясы КСРО қызметін тоқтатты деген декларация қабылдады.

Екінші әлемдік полюс саналған, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін халықаралық қатынастар бағытын айқындаған КСРО-ның әлемнің саяси картасынан кетуі, биполярлық жүйенің бұзылуына әкелді.

Биполярлық құрылымның ыдырауы (1991–1996 жж.) КСРО-ның ездігінен ыдырауы және биполярлық жүйенің құлауы халықаралық қатынастар сипатын толығымен өзгертті.

Назар аударыңдар!

90-жылдардың алғашқы жартысы биполярлық құрылымдардың ыдырауының шешуші кезеңі болды, оның барысында әлемдік процестерді басқару жойылды.

- бұрынғы кеңестік ықпалдағы елдер, бақылаусыз жағдайда қалды.
- АҚШ-тың ықпалында болған елдер, ортақ жаулары болмағандықтан, өз беттерінше әрекет ете бастады;
- «әлемнің фрагментациялануы» дамыды, сепаратистік қозғалыстар мен этникалық және конфессиялық жанжалдар пайда бола бастады;
- халықаралық қатынастарда күштердің мәні өзгерді.
- Әлемдегі локальды және аймақтық жанжалдар халықаралық соғыстарға ұласпады.

90-жылдардың ортасында Ресейдің (КСРО-ның мұрагері) АҚШ-қа бәсекелес бола алмайтыны және халықаралық қатынастарда Батысқа қарсы тұра алмайтыны байқалды. Ұлттық мүдделеріне аса пайдалы болмаса да, Ресей олармен ынтымақтасуға ұмтылды. Ал АҚШ халықаралық саясатта өзінің негізгі бәсекелесі ретінде қарастыра бастаған Қытай өз кезегінде, халықаралық қатынастарда маңызды рөл атқаратын мүмкіндікке ие болмады. Ал мұндай мүмкіндік 1941–1945 жылдары КСРО-да болған еді. Сол кезеңде Кеңес Одағы АҚШ-қа қарсы тұра алатын тең дәрежедегі қарсылас болды. *Осының нәтижесінде әлемде қызықты жағдай қалыптасты: АҚШ бәсекелессіз қалды.* Бұл жағдай АҚШ-ты батыл сыртқы саясат жүргізуге итермеледі, ұлттық мүдделеріне қажетті артықшылықтарды пайдаланып, халықаралық тәртіпті қалыптастырды.

АҚШ-тың сыртқы саясатының негізгі мақсаты, Құрама Штаттардың нақты мүддесіне сай әлемдік қауымдастық қалыптастырып, сонымен ынтымақтастық орнату болды. Әлемдегі аса қуатты жалғыз держава үшін әлемдік саяси аренада, өзіне қарсы келер бәсекелестің (мемлекеттің немесе мемлекеттік коалицияның) болмауы маңызды болды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Халықаралық қатынастардағы Ялта-Потсдам жүйесіне баға беріңдер.
2. «Қайшылықты және бірлескен биполярлық» ұғымының мазмұнын ашыңдар.
3. Биполярлық жүйенің хронологиялық кестесін және оның ыдырауының соңғы кезеңінің мазмұнын баяндаңдар.

♦ Тапсырма

Қосымша тарихи материалдарды пайдаланып, КСРО-ның ыдырау процесі туралы қысқаша эссе жазыңдар.

Бүгінгі сабақта:

• қазіргі кездегі халықаралық қатынастарды сипаттау үшін «постбиполярлық жүйе», «көпвекторлы саясат», «бір полярлы әлем» ұғымдарымен танысамыз.

Кілт сөздер:

бірполярлы әлем, плюралистік бірполярлылық, АҚШ-тың жаһандық стратегиясы, ескерту соққысы, шектеулі дербестік, көпвекторлы сыртқы саясат, постбиполярлы жүйе

Бірполярлы әлем (плюралистік бірполярлылық) 90-жылдардың екінші жартысында халықаралық қатынастарда жаңа жүйенің қалыптасу процесі басталды. Бұл кезең былайша көрініс берді:

1) қаржылық-экономикалық, сауда және саяси байланыстар қарқынының ұлғаюына орай әлемдегі мемлекеттер арасындағы өзара байланыстың артуы;

2) бұқаралық коммуникациялар прогресіне байланысты жаһандық ақпараттар көлемінің ұлғаюы.

Биполярлық кезеңде орныққан саяси бөлінушіліктің жойылуы халықаралық қатынасқа жаһандық бейбіт сипат берді. Енді жаһандық қаржылай және ақпараттар ағыны әлемнің барлық бөліктеріне, тіпті 1991 жылдарға дейін олардан шет қалған аймақтарға да жетті.

Плюралистік бірполярлылық – бір «полюсті» (әскери, саяси, экономикалық, қаржылық және өзге де қуаты бар, әлемдік аренада өзгелердің іс-әрекетті мен, әлемдік қатынастарды реттеуге ұмтылушы күштер орталығы)

НАТО, G7 институттарымен біріккен және АҚШ барлық Батыс елдері құрайды. Батыстық полюс біртекті болып саналмайды. Оның мүшелері ұжымдық билік аясында қызмет атқарады, ал түрлі кезеңдерде олардың одақтастық өріптестіктері санқилы деңгейде болады.

90-жылдардың екінші жартысы мен 2000 жылдың басында бірполярлы (бірполюсты) әлем қалыптасты және ол КСРО күйреген соң *жалғыз әлемдік державаға* айналған АҚШ-пен байланысты болды. Бұл жағдай мына негіздерден байқалды:

– АҚШ әскери, экономикалық, саяси бағыттардың барлығында үстемдік құрып, зор ықпалға ие болды.

– Америкалық даму моделінің артықшылығын АҚШ-тың жетістікке толы тарихы дәлелдеді және ең бастысы – «қырғиқабақ соғыста» жеңіске жетті.

– АҚШ-қа тең келер бәсекелестің болмады.

Биполярлық жүйенің құлауына орай, АҚШ-пен оның одақтастары плюралистік биполярлылықты қалыптастырды. Ол мына әрекеттерден көрініс тапты:

– 1993 жылы АҚШ өкімшілігінің шешімімен әлемге демократияны таратуға («демократияның кеңейту» доктринасы) ықпал ету.

– Солтүстік Атлантикалық альянстың қатарына жаңа мүшелерді қабылдау арқылы оның шекарасын шығысқа қарай кеңейту. 1996 жылы желтоқсанда Брюссельде өткен НАТО кеңесінің сессиясында альянсқа жаңа мүшелерді қабылдауға шешім шығарылды.

– 1999 жылғы НАТО кеңесінің Париж сессиясында Альянстың жаңа стратегиялық тұжырымдамасын қабылдау және оның жауапкершілігін Солтүстік Атлантика аумағынан тыс өңірлерге кеңейту шешімі.

– АҚШ пен оның кейбір одақтастары халықаралық тәртіпті тиімді пайдалана отырып, бұрынғы Югославияда 1996–1999 жылдары, Иракта 1991–1998, Ауғанстанда 2001–2002 жылдары өздеріне оңтайлы жағдайлар қалыптастырды.

2001 жылдың қыркүйегінде АҚШ-та болған террористік актілер оның *халықаралық өмірде жеке ережесін* қарқынды түрде анықтауына себеп болды. 2002 жылдың 29 қаңтарында АҚШ конгресінде сөз сөйлеген президент кіші Дж. Буш, төнген қауіптің алдын алу үшін АҚШ бір *бағыттағы әрекетке* баратынын; олар қауіптің бұдан да ұлғайып, жағдайдың қалай өзгертетінін күте алмайтынын мәлімдеді. АҚШ *қазіргі әлемде маңызды рөл атқаратынын білдіріп, өздерінің сырттан талап қоятын халықаралық конвенциялар мен келісімдерге тәуелді болғылары келмейтінін жеткізді.*

«Қырғиқабақ соғыс» аяқталған соң, Америка қалай тұрақты әлемдік тәртіпті қалыптастырады деген мәселеге орай, АҚШ-та тұңғыш рет *жаңа жаһандық стратегия* қабылданды.

Жаһандық стратегияның негізін жеті принцип құрады:

1. *Бірполярлы әлемнің бұлжымастығы*, АҚШ-қа лайықты тең бәсекелестіктің болмауы. Америка ешбір мемлекетке, қандайда бір мемлекеттер коалициясына өз деңгейіне жетуге жол бермейді.

2. АҚШ өзіне *төнетін қауіптерді* қайта қарастырды. Жаңа қауіптер қатарына аса зор қастық жасауға мүмкіндіктері бар шағын террористік топтар енгізілді. Оларды тәртіпке салу немесе үрейлендіру мүмкін емес, оларды тек жою керек. Олардың қолында АҚШ-қа белгісіз ядролық, химиялық немесе биологиялық қарулар болуы мүмкін. Бірақ терроризм кезінде қорғанушыларға қателесуге болмайды. Қарсылас – мемлекет емес, олармен келісімге келу, күштер теңдігін мөлшерлеу, ұстамдылық стратегиясын ұстануға болмайды. Жою қаупі өзіне сай жауапқа лайықты.

3. Ұстамдылық туралы ешқандай өңгіме болуы тиіс емес. Жалғыз ғана нақты жол – шабуыл, алғашқы болып шабуыл жасау. **Ескерту соққысы** – жаңа уақыттың қажеттілігі. Нақты белгісіз, қауіпке жылдам жауап қажет, әйтпесе тым кеш болады.

АҚШ орталық басқармасының басшысы генералы Энтони Зинни операция аяқталғаннан кейін журналистерге арналған брифингте. 1998 ж. 21 желтоқсан

4. Суверенділік ұғымы қайта қарастыруды қажет етеді. Суверенділікке төн шегаралардың мызғымастық және т.б. барлығы өткен уақыттың еншісіне айналуға барады. Террористерді тоқтату «ұстап тұру» мүмкін емес, сондықтан АҚШ өзінің мемлекеттік шегараларына қарамастан, барлық жақтан болатын соққыға дайын болуы тиіс. Террористер шегараны сыйламайды, сондықтан АҚШ осындай қадамдарға барады. *Суверенділіктің «шектеулісі»* деген ұғым пайда болады. Үкімет өзінің мемлекеттік шегарасында болып жатқан жағдайларға жауапты. Егер үкімет бұл міндеттерін орындай алмаса, онда олар суверенділік артықшылықтарынан айырылады. Басқа үкімет, оның ішінде АҚШ үкіметі де суверенділікті бұзу құқығын иеленеді. Қажет болса, өзін-өзі қорғау мақсатында ескерту соққысын беруге құқылы.

5. Қорғаныс саласындағы ынтымақтастық келісім мен қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі көпжақты келісім-шарттар бұрынғы мәнінен айырылуға барады. 2001 жылдың 11 қыркүйек оқиғасынан кейін ең бастысы, әділдік туралы өз түсінігіңе, содан кейін Кито протоколы, Халықаралық сот немесе Биологиялық қару-жарақ конвенциясы сияқты халықаралық трактаттарға сүйенуің керек. АҚШ ешқандай келісім қолдаусыз да қуатты.

6. Одақтар шектеулі құндылықтарға ие. Бұл НАТО-дан немесе Жапониямен келісімнен бас тарту дегенді білдірмейді. Бірақ бұл Америка негізгі миссиясын өзінің күшімен орындауға дайын екенін, ал одақтарды тек қажеттілік деңгейінде ғана пайдаланатынын білдіреді.

7. Жаңа стратегия халықаралық тұрақтылыққа басымдылық маңыз бермейді. Оған үміт арту – өткеннің еншісіндегі іс. Әлемге американдық бірбағыттылыққа көнуге тура келеді. Тұрақтылық енді өзінен-өзі болады деген ой болмауы тиіс. Америка жаһандық тұрақтылық тәртібін орнатуға кіріспейді, ол өзінің қатерлі қарсыластарын жоюға ниетті. Басты ұстанымы алдын-ала соққы беру болып табылатын Вашингтонның жаңа сыртқы тұжырымы, барлық келісімдер бұзылған жағдайда АҚШ-қа атом қаруын қолдануға мүмкіндік береді. АҚШ биологиялық қару

жөніндегі конвенцияны қабылдамады, ядролық сынақтарға толық тыйым салу туралы келісімдерді бекітуден бас тартты, Халықаралық қылмыстық соттың құзіретін мойындамады. 2002 жылдың 14 маусымында АҚШ 1972 жылғы ПРО (Зымырынға қарсы қорғаныс) шартынан шықты. АҚШ 2001 жылдың 11 қыркүйегіндегі оқиғадан кейін өзін-өзі қорғауға құқығы бар деп мәлімдеп, 2003 жылдың 20 наурызында Иракқа шабуыл бастады. Осы соғыстың нәтижесінде Ирактағы Саддам Хусейн режімі құлатылды.

XXI ғасырдың алғашқы онжылдығының ортасында халықаралық қатынаста плюралистік бірполярлық пайда болды. АҚШ өзінің сыртқы саясатын жүргізу барысында, халықаралық қатынастағы мемлекеттермен, әсіресе G8 ұйымына мүше елдермен санасып отырды. Ресми емес мемлекетаралық бұл ұйымның мүшелері АҚШ-тан басқа, Ұлыбритания, Германия, Франция, Италия, Канада, Жапония және Ресей (2014 ж. дейін) болды.

Халықаралық қатынастарда жаңа жүйелердің қалыптасуы. XXI ғасырдың алғашқы он жылдығының соңында халықаралық шиеленістерді тікелей күшпен шешуге болмайтынын түсінген АҚШ-тың саяси бағыты өзгеріске түсті. Бұл жаңа заманның қажеттілігіне орай қалыптасты. Бұрынғыдай «АҚШ жаңа өлемнің қожасы» деген көзқарас өзгеріп, халықаралық қатынастар жаңа сапаға көтерілді.

Назар аударындар!

Әлемдік қауымдастықтың талабы, бірполярлы әлем құру емес, халықаралық қатынастағы барлық қатысушылардың **өзара байланысын** арттыратын жүйе қалыптастыру.

КСРО мемлекеті ыдырап, биполярлық жүйенің жойылуы нәтижесінде пайда болған тәуелсіз мемлекеттер көпвекторлы сыртқы саясат жүргізге бастады. Бұл олардың өз тәуелсіздіктерін нығайтып, барлық елдермен тиімді сыртқы саясат пен сыртқы экономикалық байланыстар жүргізіп, оң шешімдер қабылдауына мүмкіндік берді. Халықаралық институттармен ынтымақтасып – халықаралық форумдар мен ұйымдармен байланыстарын арттыруға ықпал етті.

Есте сақтаңдар

Көпвекторлы саясат **әртүрлі** геосаяси және экономикалық «күштермен» ынтымақтаса, үйлесім табуы дұрыс деп санайды.

XXI ғасырдың алғашқы онжылдығының соңында халықаралық қатынастардың жаңа жүйесін қалыптастыруға мынадай факторлар ықпал етеді:

1. **Жаһандану.** Ол экономиканың интернационалдануы, ақпарат, капитал ағымдарының артуынан, әлемде адамдардың еркін жүруінен көрініс табады. Жаһандану нәтижесінде әлем біртұтас және өзара байланысты бола түседі. Әлемнің бір қиырында болған өзгеріс басқа шетке жылдам жетеді. Сонымен қоса, жаһанданудың – өзіне тән қарама-қайшылығы да бар, ол кейбір мемлекеттерді оқшаулануға итермелейтін шаралар қабылдауға мәжбүрлейді.

2. **Жаһандану мәселелерінің артуы,** оның кейбіреулерінің шешімін табу үшін әлемдік қауымдастықтардың бірігу қажеттілігі талап етіледі. Жалпы адамзат баласы үшін ең басты маңызды мәселе, ғаламшардағы климаттың қалыптан тыс өзгеріске түсуі болып отыр.

3. **Әлемдік деңгейдегі жаңа державалар рөлінің халықаралық салада артуы,** бұл ең бірінші кезекте Қытай, Үндістан және аймақтық державалар Бразилия, Иран және Оңтүстік Африка секілді елдерге қатысты. Халықаралық қатынастардағы қалыптасқан жүйелер енді тек бұрынғыдай атлантикалық державаларға ғана тәуелді болудан кетті.

4. **Әлемдік қауымдастықтағы жаһандық әлеуметтік теңсіздіктердің ұлғаюы,** жаһандық қоғамның, байлық пен тұрақтылық («алтын миллиард») әлемі және кедейшілік, тұрақсыздық, жанжалдар әлемі болып бөлінуінің артуы. Осыған орай әлемдік полистер арасындағы өзара қарама-қайшылықтар күрделене түсуде. Мұны халықаралық терроризмнің бір бағыты болып табылатын, радикалдық қозғалыстар өз мүддесіне пайдалануда. Кедейлер әлемі әділдіктің орнатуын қалайды және бұл жолда наразы қалың көпшілік қандай да болсын террористерді қолдауға дайын.

Әлемдік саясатта жаңа тұлғалар мен әлемдік деңгейдегі жаңа ағымдар қалыптасты. Трансұлттық корпорациялар мен халықаралық ұйымдар, жаһандық коммуникациялар жүйесі, әлемдік экономикалық өзара байланыстар, әскери факторлар рөлінің өзгеруі, біртұтас бұқаралық мәдениеттің таралуы, ішкі саяси және халықаралық мәселелердің шиеленісуі, жаһандық демократияланудың толқыны – міне, осының бәрі бүгінгі таңдағы халықаралық қатынастардың жаңа сипатына айналуда. Brexit (Британияның ЕО-дан шығуы), АҚШ президенті Дональд Трамптың еуропалық одақтастарына кінә артуы, Ресейдің бір бағытты саясаты және Қытаймен қарым-қатынасы, осының бәрі әлемдік саясаттағы өзгерістерді көрсетеді. Бұл Батыстың артықшылығына кедергі келтіруде.

1. Трансұлттық корпорациялар – өз мемлекеттерінің аясынан кең ауқымды қамтыған, екі немесе одан да көп елдерде құрылымдары бар, осы мемлекеттердің саясаты мен жалпы стратегиясы мүмкіндік беретін

шешімдер жүйесін қалыптастыратын жеке, мемлекеттік немесе аралас кәсіпорындар.

2. Жаһандық демократияландыру толқыны – демократиялық процестердің дамуымен орын алатын әлемдік тарихтың кезеңі.

Назар аударындар!

Қазіргі таңда халықаралық қатынаста тұрақты қалыптасқан жүйе жоқ, әлі қалыптасу үстінде. Биполярлы және бірполярлы әлемнің орнын **көпполярлы және көпөлшемді** жаңа әлемдік жүйе басуда.

Халықаралық қатынастардағы жаңа жүйенің қалыптасу үрдісі барысында, біртұтас әлемдік қауымдастық элементінің құрылуына қарамастан, *жаңадан тұрақсыздандырушы күштер мен ағымда пайда болып, «жаңа буын» шиеленістер туындауда.*

Бұл жергілікті жерлердегі этносаяси жанжалдар мен дамыған Солтүстік және артта қалған Оңтүстік бағытындағы жаңадан өрши бастаған шиеленістер, жаңадан пайда болған өзгерістер мен бір-бірін түсінігісі келмейтін халықаралық жүйелер, босқындардың көшуі, олардың ағынынан тағы да босқындар көшінің туындауы, өркениет қоғамындағы төменгі таптың қалыптасуы, ғаламдық өзгерістердің (демократия толқыны) тұрақсыздануы болды.

Есте сақтаңдар

Қазіргі таңда халықаралық қатынастар жүйесі өзгерістер кезеңінде тұр: онда дәстүрлі күштер мен заңдылық және жаңа факторлар мен бағыттар өзара байланысқа түсуде.

1. Халықаралық қатынастағы көпполярлы жүйе аясында әлемдік деңгейдегі ұйым бірнеше ықпалды, алпауыт мемлекеттерден (төрт немесе одан да көп) құралады. Бұл елдер халықаралық қатынастардағы өздерінің экономикалық, саяси, әскери-күштік және мәдени-идеологиялық ықпалдарын арттыруды мақсат етеді.

2. Халықаралық қатынастардағы әлемдік жүйенің көпөлшемділігін экономикалық, әскери-стратегиялық, геосаяси, дипломатиялық, мәдени-идеологиялық, коммуникациялық және өзге де өлшемдер құрайды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Биполярлық жүйе ыдыраған соң бірполярлы әлемнің қалыптасуына қандай жағдайлар ықпал етті?
2. «Көпвекторлы сыртқы саясат» ұғымының мәнін түсіндіріңдер.
3. Халықаралық қатынаста неліктен бірполярлы жүйе орнамады?

◆ Тапсырма

Кестені толтырыңдар.

АҚШ-тың ғаламдық стратегиясының принциптері (2000 ж. басы)

Атауы	Мазмұны

Халықаралық қатынастардың жаңа жүйесін қалыптастыруға ықпал ететін факторлар.

Атауы	Мазмұны

§ 21. ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Бүгінгі сабақта:

- тарихи оқиғалар, процестер мен құбылыстарды талдау негізінде қазіргі кездегі халықаралық қатынастардың даму тенденцияларын сипаттаймыз.

Кілт сөздер:

көпполярлы әлем, халықаралық ұйымдар, жаһандану, аймақтандыру, интеграция, идеологиясыздандыру, халықаралық саяси ынтымақтастықтың жаңа формасы, демократияландыру, гуманизация

Бүгінгі таңда халықаралық қатынастардың ауқымы кеңейген бұл – әлемді бөліктерге бөлудің жойылуына орай орын алған өзгерістердің нәтижесі. Бүгінде халықаралық қатынастардың дамуы мына үрдістерге негізделген:

1. Халықаралық қатынастарға қатысушылар санының артуы. Халықаралық қатынастарда маңызды субъекті болып: мемлекетаралық және үкіметтік емес халықаралық ұйымдар саналады.

Мемлекетаралық ұйымдар – мемлекеттердің келісімге негізделген және тұрақты органы бар бірлестігі. Мемлекетаралық қатынастардың шиеленісі, халықаралық қатынастарды реттеудің қажеттілігі, **үкіметтік емес ұйымдардың** құрылуына себеп болды. Олар үкіметтік емес немесе аралас сипатта болып, құрамына үкіметтік құрылымдар, қоғамдық ұйымдар және жекетұлғалар кіреді. Халықаралық ұйымдар халықаралық қатынастарға өз атынан немесе өз құрамына кіретін мемлекеттердің атынан қатыса алады.

Халықаралық ұйымдар халықаралық қатынастардың түрлі салаларын қамтиды. Олар экономикалық, саяси, мәдени және басқа да бағыттар бойынша құрылады. Ірі халықаралық ұйымдар:

- Аймақтық ұйымдар (ЕО, ШЫҰ, Оңтүстік Шығыс Азия мемлекеттер ассоциациясы (ОШАМА) – АСЕАН Бангкокта (Тайланд) құрылды);
- Сауда, қаржы және т.б қамтыған (ХВҚ) экономикалық бағыттағы ұйым;
- Әлемдік экономиканың жекелеген бағыттарын қамтитын ұйымдар (МАГАТЭ, ОПЕК);
- саяси-экономикалық ұйымдар (ОАЕ);
- кәсіби ұйымдар (журналистердің халықаралық ұйымы, ИНТЕР-ПОЛ);
- демографиялық ұйымдар (Әйелдердің халықаралық демократиялық федерациясы, Жастардың бүкіләлемдік ассоциациясы);
- мәдениет және спорт бағытындағы ұйымдар (ЮНЕСКО, халықаралық олимпиада комитеті (ХОК));
- әскери-саяси ұйымдар (НАТО, ҰҚКҰ);
- кәсіподақ ұйымдары (Бүкіләлемдік еңбек конфедерациясы);
- бейбітшілік пен ынтымақтастықты қолдау (Бүкіләлемдік бейбітшілік кеңесі) ұйымы;
- діни ұйымдар (Шіркеулердің бүкіләлемдік кеңесі);
- экологиялық ұйымдар (Гринпис).

Халықаралық қатынастар жүйесінде ең маңызды орынды БҰҰ атқарады. Ол түрлі мемлекеттердің бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау бағытындағы өзара әрекеттеріне жан-жақты қолдау танытып, барша халықтың экономикалық және әлеуметтік дамуына ықпал етті.

Әлемдік аренада халықаралық монополиялардың (трансұлттық корпорациялар – ТҰК) аса зор ықпалы бар. Олар аса ауқымды экономикалық ресурстарға ие, бұл оларға тіпті ірі державалармен қатынасында артықшылықтар береді.

Әлемдік саясатты қалыптастырушы және қызмет атқарушы маңызды субъект болып адамдардың өздері саналады. Олар өздерінің мемлекеттерінің де, жалпы, тұтастай алғанда, әлемдегі сыртқы саясат стратегиясының да негізін жасауда маңызды рөл атқарады.

2. Биліктің тармақталуы халықаралық қатынастарда әлемге өз үстемдіктерін жүргізген аса ірі екі держава – АҚШ пен КСРО қалыптастырып, қарама-қайшылық орбитасына әлемдік саясаттың барлық мүшелері қатысқан биполярлық жүйенің жойылу негізінде болды.

Қазіргі уақытта *экономикалық және саяси ықпал үшін жаңа әлемдік орталықтар қалыптасуда.*

Бұл орайда *бірқатар* ғалымдар АҚШ, Батыс Еуропа және Жапонияның жетекші ұжымдық жүйесі қалыптасуда деп санайды. *Өзгелері* биполярлық жүйенің қайта қалыптасуы мүмкін екенін,

КСРО-ның орнына АҚШ-қа идеологиялық және әкери-саяси тұрғыдан Қытай қарсы болады деген пікірде. *Үшіншілері* АҚШ-ты әлемдегі жалғыз лидер деп тануда. Халықаралық өмірде бұдан басқа да «күш орталықтарының» пайда болуы туралы өзге де болжамдар кездеседі.

Бүгінде әлемдік қауымдастықта жекелеген мемлекеттердің жеке-дара үстемдік құруын жоққа шығару шаралары қалыптасуда. *Көпполярлы әлемді қалыптастыру үрдісі басымдылыққы ие болып*, бұл халықаралық даулар мен жанжалдарды бейбіт түрде шешуде жаңа мүмкіндіктерге жол ашуда.

3. Қазіргі замандағы халықаралық қатынастардағы жаһандану. Жаһандық бүгінгі таңда әлемдік жүйедегі маңызды құбылысқа айналып, ғаламның дамуын айқындайтын, аса ықпалды күш болуда. Жаһандану мемлекеттер мен барша халықтарға өзара ықпалдасу мен өзара байланысуда жаңа мүмкіндіктер тудыруда. Жаһандану мынадай процестер барысында көрініс береді:

- мемлекетаралық шегаралардың ашықтығының артуы;
- трансұлттық капиталдар, ақпараттар, қызметтер және адами ресурстар ағынының жиілігі мен көлемінің бірден артуы;
- Жер шарының барлық бөлігінде тұтынудың біртұтас үлгілерінің жаппай таралуы;
- әлемдік экономика мен халықаралық қатынастарда мемлекеттік емес реттеудің маңызының артуы;
- Ішкі және сыртқы саясатты шектеудің мүмкін болмауы;
- коммуникациялық байланыстың біртұтас кеңістігінің қалыптасуы.

ШҰҰ-на мүше мемлекеттер басшыларының 17-отырысы. Астана, 2017 ж.

Сонымен қатар жаһанданудың жағымсыз әсерлері де көрініс беруде. Ол әлемде орын алып отырған түрлі қарама-қайшылықтар мен жанжалдарды шиеленістіріп, олардың таралу ауқымын кеңейтіп: ғаламдық экологиялық дағдарыс, технологиялық апат қаупі секілді жаңа мәселелер туындатуда.

4. Қазіргі замандағы халықаралық қатынастардың аймақтануы. Аймақтану процесі жаһанданумен, әсіресе оның дамыған түрі – интеграциямен тығыз байланысты. Аймақтану бүкіләлемдік үрдіске айналуда. Осының нәтижесінде ЕО, АСЕАН, НАФТА (Солтүстік Америкалық Еркін Сауда жөніндегі келісім), ТМД, МЕРКОСУР пайда болды. Олардың құрылуына, ең біріншіден, экономикалық факторлар ықпал етті. Бұл бірлестіктердің басты мақсаты еркін сауда аймағын, либералды сыртқы сауда жүйесін құру болды. Кей аймақтарда капиталдар ағыны мен технологиялық байланыстар көлемі ұйымға қарағанда жылдам қарқынмен дамуда. Бірқатар қаржы жүйелері өз аймақтары шеңберінде үлкен маңызға ие: Еуропада – еуро, Қиыр Шығыста – йен.

Аймақтық құрылымдар көші-қон, қоршаған ортаны қорғау, телекоммуникацияларды дамыту секілді маңызды салаларға тез бейімделеді. Ұлттық шекаралармен қиылысатын, субмемлекеттік (субнациональные регионы) аймақтар пайда болуда. Мұндай аймақтар қатарына Италиядағы Ломбардия, Испаниядағы Каталония, Германиядағы Баден-Вюртемберг, Канададағы Онтарио және Квебек жатады.

5. Қазіргі халықаралық қатынастардағы идеологиясыздандыру – қарама-қайшылық пен екі қоғамдық-саяси жүйелердің күресі принциптеріне негізделген, әлемдегі қайшылық туралы түсініктен арылу. «Қырғи-қабақ соғыстың» салдарына орай, халықтар мен мемлекеттерді жауласушы екі лагерьге бөлген идеологиялық көзқарастардан арылып, өзара байланыстарды арттыру мен бүкіл әлемнің тұтастығын мойындау, халықаралық мәселелерде күш қолданудан бас тарту, келісімге келу және әлемдік саясаттың күрделі мәселелерін бірлесе шешуге қадам басу.

6. Қауіпсіздікті жаңаша түсіну, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері ұжымдық және жалпы қауіпсіздікті нығайту бағытына сай атқарылуы тиіс. Мемлекетті қорғау мақсатына орай күш қолдануға жүгіну тиімді әдіс емес екенін бүгінгі таңда анық байқалуда. Ұжымдық қауіпсіздік жүйесі мемлекеттердің әскери және экономикалық мүмкіндіктерін шоғырландырып, қауіпті, басқыншы күштермен бірлесе күресуге мүмкіндік береді. Бұл әскери қажеттіліктерге жұмсалатын ұлттық шығындарды қысқартуға мүмкіндік береді.

7. Халықаралық саяси ынтымақтастықтың жаңа түрінің пайда болуы, халықаралық қауымдастықтың қақтығыстарға қатысушыларға алдын ала ескерту әдістерін өзірлеуге байланысты қалыптасуда. Қазіргі жағдайда бейбітшілікті сақтау әрекеттерінің кепілдігі жүйесін құруға ерекше маңыз беріледі. Осы мақсатқа орай әскери қақтығыстардың алдын алатын мемлекетаралық, аймақтық орталықтар құрылып, тұрақты келісімдер жүйесі жасалуда, әскери-саяси бағыттағы тәуелсіз сарапшыларды қалыптастыру жүйеленуде. Бүгінгі таңда келісімдерге ерекше мән беріліп, бұл екі тарап арасындағы өзара шешімдерге қол жеткізіп, жанжалдардың алдын алудың ең тиімді әдісі болуда.

8-9. Халықаралық қатынастардағы демократияландыру мен ізгілендіру – қоғамның ішкі саяси құрылымының демократиялық деңгейінің сыртқы саясатпен байланысында көрініс беретін тенденциялар. Бұл бағыттар әлемдік ынтымақтастықтың нығаюымен, халықаралық байланыстарға қатысушылар қатарының артуымен, саяси партиялар, қоғамдық қозғалыстар, діни ұғымдар, мәдени, спорттық және өзге де ұйымдардың өкілдері арасындағы өзара түрлі байланыстардың дамуынан көрініс береді. Сондай-ақ бұл құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара байланысы мен ынтымақтастығын; жалпыадамзаттық құндылықтар артықшылығын білдіреді; оған ғылыми нәтижелер мен мәдени жетістіктерді ортақтастыру; арттақалушылық пен кедейшілікті жою; адам мен қоғам және табиғат арасындағы үйлесім; жаңа әлемдік саяси, экономикалық, ақпараттық тәртіптер жатады. Әлемдік қауымдастықтың ашыққандарға, науқастарға, босқындарға, табиғи апаттан зардап шеккендерге, зорлық көргендерге, саяси қысымға ұшырағандарға қол ұшын созуы, халықаралық қатынастардағы ізгілендірудің нақты істері қатарына жатады. Әсіресе әлемдік қауымдастық лаңкестік, экстремизм, діни фанатизм, ұлтшылдық секілді қатерлерді қатаң түрде айыптайды.

Халықаралық қауымдастық қабылдаған шешімдер мен қарарлар, қандай да бір мемлекеттің ұстанған ұстанымына үлкен ықпал етеді.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Халықаралық қатынастардың түрлерін атаңдар.
2. Үкіметтік емес ұйымдар құрамы қандай болуы мүмкін?
3. Халықаралық ұйымдар халықаралық қатынастардың қандай аспектілерін қамтуы мүмкін? Мысал келтіріңдер.

♦ Тапсырма:

1. Қосымша деректерді пайдалана отырып, субмемлекеттік (субнациональные регионы) аймақтар туралы баяндама дайындаңдар.

2. Кестені толтырыңдар.

Халықаралық қатынастар дамуының қазіргі заманғы тенденциялары.

Тенденциялар атауы	Тенденциялар мазмұны

§ 22–23. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІККЕ ТӨНГЕН ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ҚАУІП-ҚАТЕРЛЕР

Бүгінгі сабақта:

- халықаралық қауіпсіздік жүйесінің дамуының ықтимал нұсқаларын білеміз;
- сепаратизм, экстремизм және халықаралық терроризмнің таралу себептері мен салдарларын анықтаймыз.

Кілт сөздер:

халықаралық қауіпсіздік, сепаратизм, терроризм, фундаментализм, экстремизм, босқындар

Есте сақтаңдар

Халықаралық қауіпсіздік – бүкіләлемдік бейбітшілікке немесе халықтардың қауіпсіздігіне төнетін қандай да бір қауіпті болдырмауды қамтамасыз ететін халықаралық қатынастар. Ол әлемдік қауымдастықтың сақталуы мен қызметіне байланысты болады.

Халықаралық қауіпсіздікті мына жағдайлар айқындайды:

– халықаралық қауіпсіздік халықаралық қатынастар жағдайынан қалыптасады, ол тек қана халықаралық бейбітшілікті ғана қалыптастырмайды, сонымен қатар пайда болған жанжалдарды бейбіт түрде шешеді;

– халықаралық қауіпсіздік мемлекеттердің түрлі ынтымақтастығы жағдайында және халықаралық қатынастардың өртүрлі салаларында ғана мүмкін болады;

– барлық мемлекеттердің халықаралық тәртіп шарттарына байланысты өздері-

нің тәуелсіздіктерін, дербестіктерін қалыптастыру арқылы қолдауға және қамтамасыз етуге мүмкіндігі болуы тиіс;

– халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету халықаралық тәртіп жағдайындағы халықаралық құқықтардың негізгі ұстанымдары мен жалпыға ортақ қағидаларын сақтау арқылы ғана жүзеге асады. Қазіргі жағдайда халықаралық қауіпсіздікке сепаратизм, терроризм, фундаментализм, экстремизм, босқындар мәселесі секілді түрлі қатерлер қауіп тудыруда.

Есте сақтаңдар

Сепаратизм (лат. *separatus* – жеке) – мемлекет аумағынан жеке мемлекет (сецессия) құру мақсатында бөлектену немесе автономия мәртебесін алу саясаты және жекелену ісі.

Назар аударыңдар!

Сепаратизм, бір жағынан халықтардың өзін-өзі басқару құқығы туралы халықаралық ұстанымдарға сүйенеді және көбінесе халықаралық тұрғыда мойындалған ұлт-азаттық қозғалысы мен отаршылдыққа қарсы күресте көрінеді, ал екінші жағынан дербестік туралы халықаралық ұстанымдарды, мемлекеттің аумақтық тұтастығын және бірлігін бұзып, шегаралардың шебін талқандап, мемлекетаралық және этникааралық шиеленіскен жанжалдардың туындауына себеп болады.

Сепаратизмнің қалыптасуына халықтардың құқығының бұзылуы, этникалық және діни азшылық өкілдерінің қысымға ұшырауы себеп болады. Мұндай жағдайда сепаратизм халыққа бірден-бір құтқарушы күш секілді ықпал етіп, белең алып кетуі мүмкін. Отаршылдыққа қарсы күрес жүргізіп, жаңа мемлекет құру барысында сепаратизм осындай рөлге ие болады.

Сепаратизм Австро-Венгрия, КСРО, Югославия, Чехословакия секілді мемлекеттердің ыдырауына ерекше ықпал етті.

Бүгінде сепаратизм дамыған өркениетті (Ұлыбритания, Канада, Испания секілді басқа да) мемлекеттер мен дамушы (Үндістан, Пәкістан, Ирак пен көптеген Африка елдеріне) елдерге күрделі, қиын мәселелер туындатуда.

Бүгінгі таңдағы зерттеу деректеріне сай, әлемде сепаратизмнің 50-ге жуық ошағы бар екені белгілі.

Сепаратистік қозғалыстар *мақсаттарына қарай* бөлінеді, оны қолдаушылар осы ұстанымдар үшін күреседі:

- сецессияны (Түркиядағы күрдтер, Үндістандағы сикхтар мен амилдар күрестері) мақсат еткен сепаратизм;
- жеке бөліну мен басқа мемлекетке қосылуды мақсат еткен сепаратизм (Қытайдағы ішкі Моңғолияның, Моңғолияға қосылуды қолдаған қозғалыс);
- мемлекет құрамындағы аймақты сақтай отырып (Франциядағы Корсика автономиясының аумағын ұлғайту құқығы үшін болған күрес) үлкен автономияға қол жеткізуді мақсат еткен сепаратизм.

Сепаратистік қозғалыстар көбінесе *мемлекеттегі әлеуметтік-экономикалық және саяси тұрақсыздық салдарынан туындайды* (КСРО, Чехословакия, Югославия).

Каталонияның тәуелсіздігі үшін болған шеру (Испания)

Сепаратизмнің негізін *этно-конфессионалдық факторлар қалыптастырады*: оған католиктер мен протестанттар арасындағы келіспеушілікті (Солтүстік Ирландия, Квебек), православтармен қақтығысқан ислам фундаменталистерінің әрекеттері (Косово, Солтүстік Кипр), католицизм (Босния мен Герцеговина, Оңтүстік Филиппин), индуизм (Кашмир), буддизм (Мьянма) және осы секілді көптеген дінаралық қақтығыстарды жатқызуға болады.

Соғыстан кейінгі Еуропа тарихында сецессия алғашқы рет 2008 жылы орын алды. Сербтерге қарасты Косово өлкесінің билігі бір жақты шешіммен Сербиядан тәуелсіздік алғандарын жариялады. Косовоның тәуелсіздігін 2010 жылы БҰҰ Халықаралық соты мойындады. Бүгінгі таңда Косово Республикасын, Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше 111 мемлекет мойындайды. Ал Сербияның конституциясына сәйкес, Косованың аумағы өлі күнге дейін Автономиялы өлке ретінде Косово және Метохия Республикасы құрамына кіреді.

Кейбір мемлекеттерде сецессияға заң бойынша рұқсат берілген, тек бірқатар шарттар бойынша, олардың ең негізгісі – референдум арқылы еркін көзқарасын білдіру. Мысалы, *Ұлыбританияда* тарихи аймақтар мен бағынышты және тәуелді аумақтар өз бостандықтарына қол жеткізуі үшін референдум өткізсе, онда сецессияны көпшілік қолдаса жеткілікті болып саналады. Өз тәуелсіздігіне қол жеткізу мүмкіндігі Шотландияда бар, алайда халық арасында өткізілген референдум оң нәтиже бермеді, 1997 жылдан бастап (жергілікті парламент пайда болды) жеке ел болуды қолдайтындар қатары көбеюде. Осындай құқықтар Англияның басқа аймақтары Солтүстік Ирландия мен Уэльске де берілген. Ирландиялық-

католиктердің бастамасымен Солтүстік Ирландияны жеке мемлекет ету туралы өткен референдумда көпшілік олардың ұсынысын қолдамады. Өйткені мұндағы халықтың басым бөлігі – католик дініне жатпайтын ағылшын-шотландықтар. Бермуд аралдарының да нақты тәуелсіздік алулары өзінше жүзеге асқан жоқ, референдум барысында халық британ азаматтығының артықшылықтарынан айырылғылары келмейтінін білдірді.

Испания сецессияға (оны Басктар мемлекеті мен Каталония талап етуде) байланысты қатаң саясат ұстанады. Оның конституциясында автономияға қол жеткізу үшін референдум өткізуге жол беретін бап жоқ, орталық үкіметтің келісімінсіз және бір жақтың өз беттерінше тәуелсіздікті жариялауына рұқсат берілмейді. Негізгі заңның 155-бабында орталық үкіметтің мемлекеттің мүддесін (тұтастығын) қорғау үшін күштік әдістерді қолдануы мүмкін екені көрсетілген.

Канадада Квебектің тәуелсіздігі үшін өткен екі референдум күткен нәтиже бермеді, халықтың басым көпшілігі қолдау танытпады.

Үндістанның бірқатар аймақтарында әсіресе, Жамму мен Кашмир штаттарында (мұнда сепаратистер тәуелсіз Кашмир мемлекетін құруды талап етеді), Батыс Бенгалияда (бенгалдықтардың қозғалысы Бангладешпен қосылуды мақсат етеді), Үндістанның оңтүстігінде (қарулы таммил жасақтары тәуелсіз Дравидстан мемлекетін құруды көздейді), Пенжабта (сикх сепаратистерінің қарулы күштері тәуелсіз Халистан мемлекетін құруды талап етуде) сепаратизм кең таралған. Сепаратистер мемлекет тыныштығына, халық бірлігіне қауіп төндіреді. Оған күрес тәсілдеріне этникалық тазалаулар, кепілдікке адам алу, лаңкестік әрекеттер секілді ауыр қылмыстар жатады. 1984 жылы сикх сепаратистерінің қолынан Үндістанның премьер-министрі И. Ганди қаза тапты. 1991 жылы тамил сепаратистері сайлау науқаны кезінде Үндістанның премьер-министрі Р. Гандиді өлтірді.

Сепаратистік қозғалыстар мен ұйымдар әлемге кең таралып, өзара бірігіп бірқатар аймақтық, бүкіләлемдік және халықаралық ұйымдар құрды. Осы ұйымдардың ішіндегі ең ірісі – *өкілдігі жоқ, Ұлттар мен халықтардың ұйымы*. Сепаратистер бұл ұйымын БҰҰ-ның аналогы ретінде көрсетеді. Алайда оның мақсаты БҰҰ мүлдем қарама-қайшы болып саналады.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Сепаратизм және оның пайда болу себептерін атаңдар.
2. Испанияда сецессияның жүзеге асуы неліктен күрделі саналады?
3. Сепаратистер қандай күрес тәсілдерін қолданады?

Тапсырма

Қосымша дереккөздерін пайдалана отырып, топта Каталониядағы сепаратизм туралы пікірталасқа дайындалыңдар.

Ә. Терроризм

Терроризм. Экономика бағытындағы жылдам өзгерістер барысында туындаған қайшылықтар және осы өзгерістерді қоғамдық құрылымдардың қабылдай алмауы, сондай-ақ халық арасындағы әлеуметтік теңсіздіктің артуы, қылмыстың көбеюіне және қоғамдағы қорғаныстың төмендеуіне соқтырады. Қазіргі көптеген мемлекеттерде орын алған осындай қарама-қайшылықтар терроризмнің дамуына жол ашады.

Назар аударыңдар!

Терроризм — бұл қоғамдағы экономикалық, саяси және әлеуметтік тұрақсыздықтың салдары.

Есте сақтаңдар

Терроризм – 1) идеологиялық насихат арқылы күш қолдануды жүзеге асыратын саяси күрес әдістерінің бірі; 2) қабылданатын қандай да бір шешімдерге тікелей болмаса жанама түрде ықпал ету немесе одан террористердің мүддесі үшін бас тарту мақсатында, *халықты немесе әлеуметтік топтарды қарқытуға бағытталған*, ашық түрде жасалатын жалпыға қауіпті әрекеттер.

Терроризмнің **субъектісіне** жекелеген адамдар, үкіметтік емес кәсіпқой ұйымдар жатады.

Терроризмнің **объектісіне** жекелеген мемлекеттік қызметкерлерді қамтыған билік пен жекетұлғалары бар қоғам, жекеменшік және мемлекеттік мүліктер, инфрақұрылымдар, тіршілік үшін қажетті жүйелер жатады.

Терроризмнің **мақсатына** – террористер қалаған әрекеттерге қол жеткізу, оған қоғамда тұрақсыздық туғызу, басқа мемлекеттермен соғыс өртін тұтандыру, кейбір аймақтарда дербестікке қол жеткізу, биліктің беделін түсіру, билік тарапынан саяси келісімдерге қол жеткізу және тағы басқа осы секілді маңызды мақсаттар жатады.

Есте сақтаңдар

Терроризм – мемлекеттің қарсылық танытқан күштері мен ұйымдарына заңсыз күш қолдану әрекеттері. Терроризм билікті басып алып, мемлекеттегі саяси жүйені қиратады.

1960 жылдардың соңында «Жапонияның қызыл әскері» атты террористік ұйым, Жапонияда лаңкестік әрекеттер жасап, мемлекет тыныштығына қатер төндірді. Осы террористік ұйымның мүшелері 1975 жылы Лод өзежайында қанды қырғын жасап, 25 адамды өлтіріп, 72 адамды жаралы етеді, олардың бұл әрекеті әлемнің назарын аударды. Кейіннен ұйым талқандалып, Жапониядан қоныс аударды, олар өз әрекеттерін Еуропада жалғастырып, кейіннен Азияға кетеді.

Араб-израил шиеленісі, Палестина мәселесін туындатты, ол Таяу Шығыста терроризмнің қалыптасуына ықпал етті. 1950 жылдарды Египетте ФАТХ (Палестинаны ұлттық азат ету ұйымы) террористік ұйымы пайда болды, оның мақсаты – Израилмен күрес жүргізіп, оны жою және Палестина мемлекетін құру. 1950 жылдардың соңында ФАТХ-тың бөлімшелері Алжирде, Тунисте, Ливияда, Ливанда, Иорданияда қалыптасты. 1967 жылғы «алты күндік соғыста» жеңілген соң, палестиналық арабтар ұйымының жетекшілері, *Израильге қарсы жаппай диверсиалық-террористік соғыс бастау* туралы шешім қабылдайды. Оған Палестинаны азат ету Ұйымы жетекшілік етті. 1993 жылы Палестина автономиясын құруға қол жеткізген палестиндіктер, енді жеке мемлекет қалыптастыру үшін күресті жалғастырды, олар бұл мақсаттарына террористік әдістерді қолданды. Автономия аумағында «Хамаз», «Исламдық Жиһад» секілді түрлі террористік ұйымдар орналасты. Палестиндік терроризмнің ерекшелігі мынада: нақты мекен-жайсыз террорды кең көлемде қолдану; ажалға басын тіккен лаңкестерді көптеп дайындау; әлемдік қауымдастықтың пікірін тудыраты (ұшақты жүргізіп кету секілді) ауқымды шараларды жоспарлау және жүзеге асыру; террористік әрекеттерді саясаттың элементтері ретінде пайдалану.

Шешенстан, Югославия және Ауғанстанда болған соғыстар террористік ұйымдар қатарының артуына, лаңкестердің өз әрекеттерін дамытуға және Жиһад («кәпірлерге қарсы соғыс») секілді интернационалдық ұйымдардың қалыптасуына ықпал етті. Ауғанстандағы соғыс барысында ислам фундаменталистерінің интернационалдық тобы пайда болды. Ол «Әл-Каида» террористік ұйымы деп аталды, оның жетекшісі Усама Бен Ладен болды. Ол бүкіл әлем бойынша соғыс қимылдарын жүргізді.

«Әл-Каиданың» негізгі күші Ауған соғысының жауынгерлері саналды. Ұйымның басты мақсаты – ислам мемлекеттеріндегі зайырлы жүйені құлатып, исламдық тәртіпті қалыптастыру, шариғатқа негізделген мемлекет құру. 1998 жылы Бен Ладен «Әл-Каида» ұйымымен қатар, «Еврейлер мен кресшілерге қарсы жиһад үшін исламдық әлемдік майдан» атты халықаралық ұйым құрғанын мәлімдеді, оның қатарына алжирлік, пәкістандық, ауғанстандық, кашмирлік және басқа да террористік ұйымдар енді. Өз жұмыстарын осылай бір ортаға біріктірген бұл ұйымдар ислам әлеміне қарасты көптеген кеңістікте (Ауғанстанда, Алжирде, Шешенстанда, Эритреде, Косовода, Пәкстанда, Сомалиде, Тәжікстанда, Йеменде) өз әрекеттерін жалғастырды. 2001 жылдың 11 қыркүйегінде АҚШ-та орын алған лаңкестік әрекеттен соң, терроризм бүкіл әлемдік өркениеттің ең басты қаупі деп жарияланды, ал оны жою әлемдік қауымдастықтың ең басты міндеті болып саналды. АҚШ терроризмге қарсы халықаралық коалицияның жетекшісі болды.

Бұл кезеңде қанат жайып үлгерген терроризм, өз әрекеттерін кеңейте түсті. 2006 жылы «Әл-Каиданың» қатысуымен «Ирак ислам мемлекеті» (ИГИ) ұйымы құрылды. Ал 2013 жылы ол «Ирак пен Леванттағы»¹ ислам мемлекеті (ИГИЛ) деп атауын өзгертті. Бұл ұйым 2014 жылы Ирактың солтүстік және батыс аудандарына, Сирияның солтүстігіне кең ауқымды шабуылдар жасап, өздері басып алған аймақтарда сүнниттік ислам мемлекеті – халифат құрылғанын (оны ешқандай мемлекет мойындамады) жариялады. Лаңкестік ұйымдық әрекеттері бүкіл әлемге кең таралды. Олар ортағасырлық жабайы заңдарды орнатты: әйелдерді күндікке салды, ерлерді өздерінің қатарларында соғысуға мәжбүрледі, басқа діннің өкілдерін қуғын-сүргінге ұшыратып, жазалады, исламдық мәдениетке жатпайтын ескерткіштерді толығымен қиратты. ИГИЛ өздері басып алған аймақтардағы қазба байлықтарды заңсыз түрде сатып, мұнай саудасымен айналысты, одан түскен қаржыға қару-жарақ сатып алып, өздерінің қатарларын жаңадан келген содырлармен толықтырып отырды.

Бұл террористік ұйымның әрекеттерін тоқтатып, олар басып алған аймақтарды босату үшін кең ауқымды әскери шара басталды. Оған бірқатар мемлекеттер қатысты, бұл әскери қимылдар оң нәтиже беріп, лаңкестік әрекеттерге тоқтам салынды. Бүгінгі таңда әлем террористік қауіптен әлі де толық айықпады, лаңкестік әлі де сақталуда. Осы себепті 2005 жылы БҰҰ-ның 60-сессиясының басты тақырыбы терроризммен күрес бағытына арналды.

Назар аударыңдар!

Терроризм мәселесі қазіргі таңда жекелеген мемлекеттердің ғана проблемасына айналып отырған жоқ, ол әлемдік қауіпке айналды, онымен күресу барлық адамзаттың ортақ мәселесі болуы тиіс.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Терроризмнің пайда болу себебін атаңдар.
2. Палестинада терроризмнің туындау себебін баяндаңдар және оның ерекшелігін көрсетіңдер.
3. Қазіргі замандағы терроризмнің ерекшелігі неде?

✦ Тапсырма

Құжатпен танысыңдар және оны сұраққа жауап беру барысында пайдаланыңдар.

¹Левант — қазіргі Сирия, Ливан және Израиль мемлекеттерінің аумағында орналасқан тарихи аймақ.

Әрбір қатысушы – мемлекет осы Конвенцияның назарына ілінген, қылмыстық әрекеттердің, әсіресе халық арасында террорлық жағдай тудыруға немесе оны қалыптастыруға бағытталған, топтарды немесе нақты адамдарды, олардың әрекеттерін ешқандай жағдайда да, қандай да бір саяси, философиялық, идеологиялық, нәсілдік, этникалық, діни және басқа да себептерге байланысты ақтауға болмайды және оларды қылмысының ауырлығына қарай жазаға тартады.

Б. Фундаментализм. Экстремизм. Босқындар

Фундаментализм (лат. *Fundamentum*-негіз) – 1) философиялық, моральдық және әлеуметтік *ағымның* ақырғы *консервативтік* түрі; 2) ол идеяның бастапқы негізін, ұстанымын, белгілі бір ілімдер құндылығын қолдайтын, олардың дамуы барысында пайда болатын өзгерістерді жалғастыруды талап ететін және алғашқы тазалық «*негізге оралуды*» қалпына келтіретін қоғамдық, идеологиялық, діни қозғалыс.

Фундаментализм күш қолдану құралдары арқылы, өзгерістер енгізуге, жаңаруға қарсы тұрады. Ол қазіргі қоғамдағы *жаһандану* және *секуляризация* процестеріне кері әсер білдіріп отырады. Фундаментализм барлық дүниетанымдық идеялардың бастапқы мәнінің оралуын қолдайды.

Есте сақтаңдар

Фундаментализмнің негізі — сенімнің мәні еш өзгеріссіз қалады дегенге сену.

Адамның ең үлкен қорқынышының бірі – мәңсіздік және әлем мен жан-дүниесіндегі бейберекетсіздік, қорқыныш, адамдарды еш зорлықсыз-ақ бақылаудан шығарады. Осы қорқыныш көптеген фундаменталистік бағыттардың алғашқы себебі болып табылады. Фундаментализм адамдардың жаны үшін таласатын мейірімділік пен зұлымдыққа, қатаң сұрыптаулар қояды. Зұлымдық соншалықты күшті болып сипатталады, сондықтан сенімі жоқ адамдар оның алдында дәрменсіз болып қалады. Осыған орай фундаментализм былай нақтылайды: *қорқыныштан құтылудың жалғыз жолы – тұрақты сенім* – белгілі бір идеологияны сөзсіз қабылдау. Фундаментализмнің психологиялық тартымдылығы, оның сенімділік қалыптастыратындығында, ол ішкі жан-дүниедегі қайшылықтарды тоқтатып, моральдық жеңілдік береді. Мұндай сенімділік дұрыс ақыл-ой мен тәжірбиеге еш әсер ете алмайды. *Сенімділіктің негізі сенім болып табылады.*

Фундаменталистердің идеалы – еркіндіктің, жеке бастамалардың барлығына тыйым салу; адамдардың *өмірінің барлық бағыттарын*

реттейтін, билікке мойынсыну. Фундаменталистер жоғарғы билік туралы талассыз және өзгермейтін жарлықты қайта жаңғырту қажет деп санайды. Фундаменталистер адамзаттың әлсіздігі адамды зұлымдықтың алдында жеңіліске душар етеді, сондықтан бастапқы негізге оралу қажет деп санайды.

Фундаментализм – авторитарлы әдіс арқылы тәртіпті қалпына келтіруге кепілдік береді. Фундаментализм *авторитарлы*, өйткені ол адамдарды бақылауда ұстауға қызмет етеді. Ол тек қана беделді жүйеде жұмыс жасайды, өйткені тек олар ғана үстемдікті орнатады және оны қолдайды.

Фундаментализмнің тағы бір түрі – діни фундаментализм. Оның негізгі міндеттерінің бірі – қоғамда үстемдікке ие болатын діни құрылымдарды қайта оралту. Діни фундаментализмнің негізгі идеологиялық қағидалары болып мыналар саналады: 1) діни қасиетті кітаптарда жазылған қағидаларды қатаң сақтау қажеттілігі, 2) сынға төзбеу, қасиетті жазбаларды либералды түсіндіру. Фундаментализм әсіресе исламда, христиандықта, иудаизм мен индуизмде ерекше көрініс береді.

Экстремизм (лат. *extremus* – соңғы) – қимыл-әрекеттің ең соңғы көзқарасы мен әдісіне бейімділік (негізінен саясатта). Экстремизм – бұл: – әлеуметтік, ұлттық, нәсілдік және діни белгілеріне орай қақтығыс; – адамдар мен азаматтардың олардың қандайда бір әлеуметтік, ұлттық, нәсілдік топқа және діни және тілдік жағдайларына қарамастан бостандықтары мен заңды мүдделер құқығының бұзылуы; – азаматтардың саяси құқықтарын білдіруіне күш қолдану немесе қандай да бірқатар төндіру арқылы кедергі келтіру; – мемлекеттік органдар мен қоғамдық, діни және басқа да ұйымдардың заңды қызметтеріне күш қолдану немесе қатар төндіру арқылы кедергі келтіру; – конституционалық құрылымды күш қолдану арқылы өзгерту және мемлекеттің тұтастығын бұзу; – әлеуметтік, саяси, идеологиялық, ұлттық, нәсілдік, дін, жеккөрушілік пен жаулалу себептеріне орай қылмыс жасау.

Экстремизмге жекелеген адамдар да, сонымен қатар саяси ұйымдар бейім болып келеді. Саяси экстремистік әрекеттерге тәртіпсіздік ұйымдастыру, террористік қимылдар мен партизандық соғыс жүргізу жатады. Экстремизмнің өршуіне әлеуметтік-экономикалық дағдарыстар, халықтың басым бөлігінің тұрмыс деңгейінің күрт құлдырауы, биліктің оппозицияны басып-жаншуы мен басқаша көзқарастағыларды қудалауы секілді тоталитарлық саяси шешімдер ықпал етеді. Мұндай жағдай экстремистер үшін соңғы қадамдарды жүзеге асыратын мүмкіндік болып табылады.

Экстремистік әрекеттер мемлекет өміріне нақты қатар төндіреді, азаматтардың конституционалық құқығы мен бостандығына қол сұғып,

қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпті бұзады. Экстремизммен жүйелі түрде күрес жүрген сайын ол өзгерістерге ұшырап, бұзақылық әрекеттер тудырып қана қоймай, бұқаралық шерулер, жарылыстар, ерт қою мен адам өлімі және басқа да ауыр қылмыстармен жалғасуда. Бүгінгі таңда жекелеген экстремистердің орнын экстремистік ұйымдар басуда, олар өз қатарларына көпшілікті өсіресе жастарды көптеп тартады.

Босқындар. Түрлі жанжалдар өсіресе әскери қақтығыстар, әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктер, адам құқығының бұзылуы, табиғи апаттар, климаттың өзгеруі секілді түрлі жағдайлар адамдардың өз мемлекеттерін еріксіз тастап, босқын атануына мәжбүр етеді.

Назар аударындар!

Босқын – төтенше әрі қатерлі жағдайларға байланысты өзі өмір сүрген елді тастап шыққан және басқа мемлекеттен пана іздеген тұлға. Олар босқын мәртебесін алу үшін бірқатар рәсімдерден өтеді, босқын мәртебесі олардың қосымша кепілдікке, материалдық және құқықтық көмекке қол жеткізуіне мүмкіндік береді.

Ешкім де ешқашан да босқын болғысы келмейді. Босқын болу – бұл тек қана өзге елге бас сауғалап бару ғана емес, сонымен қатар, өзге елде кіріптар болып тіршілік кешу, қарапайым ғана азық-түлік, киім және баспана секілді алғашқы қажеттіліктерге қол жеткізу үшін басқалардың қолына қарау. 2018 жылы әлемдегі босқындар саны 70,8 миллион адамға жетті. Босқындар мәселесімен БҰҰ жанындағы босқындар ісі жөніндегі Жоғарғы комиссариат басқармасы айналысады

Босқындар лагері

(БЖКБ). Осы басқарма аса ауқымды іс-шараларды Ауғанстан, Колумбия, Конго Демократиялық Республикасы, Мали, Пәкстан, Сирия, Иордания, Ливан, Түркия және Ирак елдерінде атқарды. Сонымен қатар босқындарға көмекті Халықаралық Қызыл Крест Комитеті де көрсетеді. БҰҰ келтірген деректері бойынша соғыстан, аштықтан, табиғи апаттардан және зорлық-зомбылық пен түрлі қатерден бас сауғалайтын босқындар қатары жыл өткен сайын арта түсуде.

Назар аударыңдар!

Босқындар мәселесі бүгінгі таңда әлемдік қауымдастық алдында тұрған ең өзекті мәселенің біріне айналуда.

Бүгінгі таңда босқындардың ағыны артып, олар жекелей емес, жаппай бас сауғалауға көшкен. Босқындардың денін, негізінен, Азия мен Африка елдерінен шыққандар құрайды. ХХІ ғасырдың екінші онжылдығында орын алған Сирия дағдарысы әлемдегі ең ірі босқындар ағынына жол ашты: елдің 6,3 миллион тұрғыны еріксіз түрде қоныс аударды, ал 4 миллион адам босқындыққа ұшырады.

Босқындардың дені арнайы лагерлерге қоныстанып, сотқа шағымданудан және құқықтық жәрдемнен тыс қалды. Босқындар лайықты жұмысқа қол жеткізе алмады, олардың жеке мүліктері, баспаналары, жерлері болмады.

Кей аймақтарда олар шабуылға ұшырап, қорлыққа түсті. Олардың кейбірі қарулы шабуылдар кезінде және қоныс ауыстыру кезінде қазаға да ұшырады. Сондықтан да босқындар өмір сүретін лагерлер, негізінен, БҰҰ бітімгершілік күштерінің қарауында болады. БҰҰ құрылымдық жүйесі босқындарды азық-түлік, таза ауыз су секілді қажеттіліктермен қамтамасыз етіп, олардың арасына түрлі індеттер таралмауына және денсаулық шараларының сақталуына ерекше мән береді.

Жас жігіттер мен көмелеттік жасқа толмағандарды көбінесе қарулы жасақтар мен көтерілісшілер өздерінің қатарларына тартып, соғысқа қатысуға мәжбүрлейді. Босқындар арасындағы ең қорғансыздар қатарына жататын әйелдер мен балалар, олар босқындардың 80% құрайды.

Соңғы кезеңдерде босқындарға жасалатын зорлық-зомбылық ұлғайып, оларға жасалатын шабуылдар қатары артып кетті. Мұндай қауіп-қатерлер етек алған елдерде өмір сүріп жатқан босқындар, ылғи да өз өмірлері мен қауіпсіздіктері үшін алаңдап, үреймен тіршілік кешуде.

Босқындар қорғансыз топқа жататындықтан өрі өзге елдің адамдары болғандықтан, олар ұлтшылдардың басты нысанасына айналған.

Назар аударыңдар!

Босқындар мәселесі әлемдік қауымдастықтан, өздерінің отандарына оралуды қамтамасыз ететін ұзақ мерзімді әрекеттерді қажет етеді:

- а) халқы босқындыққа ұшыраған мемлекет, халықты жаппай бас сауғалауға мәжбүр еткен әрекетті тоқтатуға міндетті;
- ә) әлемдік қауымдастық босқындардың жаңа ағынын болдырмау үшін тиімді жолдарды табуы тиіс;
- б) егер босқындар ағынының басты себебі кедейшілік болса, онда сол елдегі кедейшіліктің алдын-алып, елді дамыту үшін көмек көрсету қажет;
- в) егер жаппай қоныс аударудың себебі адам құқығының бұзылуы болса, онда мәселені БҰҰ адам құқығы туралы органдар жүйесінің тұрақты бақылауымен шешуге болады, адам құқығының бұзылуын халықаралық қауымдастық тарапы айыптайды;
- г) егер босқындар ағынының қалыптасуына күш қолдану арқылы болған жанжалдар себеп болса, онда мәселе алдын-алу дипломатиясы бағытында шешімін табуы қажет, жанжалды реттеп, ара ағайындық әрекеттері жасау үшін, БҰҰ Бас хатшысы құрған алдын-ала ескерту жүйесі маңызды рөл атқарады, бұл шара босқындардың ірі ағынын тоқтатуы мүмкін.

Назар аударыңдар!

Босқындардың өз еріктерімен оралуына қажетті шарттарға мыналар жатады: 1. Адам құқығының барлық түрлерін құрметтеу мен оны қолдауды қалпына келтіру, 2. Босқындар пайда болған елдердегі қарулы қақтығыстарды тоқтату.

Босқындар ісі жөніндегі Біріккен Ұлттар Ұйымының Жоғарғы комиссары Садако Огатаның пікірінше, «босқындар мәселесіне қатынас барлық үкімет пен халықтардың адам құқығын қорғауға деген әрекеттерінің сынағы болуы қажет».

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Фундаментализмнің пайда болу себебін атаңдар.
2. Фундаментализмнің мағынасын ашыңдар.
3. Діни фундаментализмнің негізгі міндеті неден қалыптасады?
4. Экстремизмнің пайда болу себептері қандай?
5. Экстремизмнің негізін қалыптастыратындарды атаңдар.
6. Экстремизмнің қауіпі неде?
7. Адамдардың босқын болуына не мәжбүрлейді?
8. Босқындар мәселесін шешудің жолдары қандай?

♦ Тапсырма

Қосымша дереккөздерді пайдалана отырып исламдық, христиандық, иудейлік және индуистік фундаментализм тақырыптарына пікірталасқа дайындалыңдар.

§ 24–26. БЕЙБІТШІЛІК ПЕН ҚАУІПСІЗДІКТІ САҚТАУДА МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ БІРЛЕСКЕН ӨРЕКЕТТЕРІ

Бүгінгі сабақта:

- тарихи оқиғалар, процестер мен құбылыстарды талдау негізінде қазіргі кездегі халықаралық қатынастардың даму тенденцияларын сипаттаймыз;
- бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтауға бағытталған халықаралық ұйымдардың қызметін талдаймыз;
- қауіпсіз әлем дамуының ықтимал жолдарын анықтаймыз.

Кілт сөздер:

халықаралық әмбебап және аймақтық ұйымдар, қауіпсіздік, халықаралық ынтымақтастық, жаппай қырып-жою қарулары, бейбітшілік құру, миссия, БҰҰ, ЕҚЫҰ, НАТО, ШЫҰ, АӨСШҚ, ҰҚШҰ

Назар аударыңдар!

БҰҰ бейбітшілікті сақтау ісінде, ядролық соғыстың алдын алуда, жаппай қарулануды тоқтату мен қарусыздану ісінде басты рөл атқарады.

Осыған қарай БҰҰ басты міндеттері болып: қару таратуды болдырмау, жаппай қырып жоятын қаруларды жою және қысқарту.

Бұл бағыттағы БҰҰ қызметінің нәтижелері бойынша: 1968 жылы ядролық қаруды таратпау жөніндегі Келісім және 1996 жылы ядролық сынақтар жүргізуді жалпы тыйым салу туралы Келісім, ядролық

Көптеген қауіп-қатерлер жаһандық сипат алуда. Жалғасып жатқан қантөгісті аймақтық шиеленістер, халықаралық терроризм мен трансшегаралық ұйымдасқан қылмыстың қатыгездігі мен көлемінің өсуі бүкіл халықаралық қауымдастықтың ұжымдасып күш салуынсыз шешілмейтін мәселенің бір ұшы ғана.

Халықаралық қатынастар дамуының динамикасы, халықтың жалпы жақсы өмір сүруі мен әлемнің өмір сүруге қабілеттілігінің бір ғана стратегиясы халықаралық ынтымақтастық пен ұжымдық қауіпсіздік жүйесі екенін дәлелдейді. Оның өзегі болып халықаралық аймақтық ұйымдар, сондай-ақ нақтылы шиеленісті жағдайларда құрылатын коалициялар толықтыратын Біріккен Ұлттар Ұйымы қызмет етеді.

А. Әлемдегі бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау үшін күрестегі БҰҰ рөлі

БҰҰ – ұжымдық қауіпсіздік жүйесінің әмбебап ұйымы. Оның негізгі міндеті халықаралық қауіпсіздік пен бейбітшілікті сақтау. БҰҰ Жарғысында бейбітшілікті бұзушы мемлекеттерге байланысты ескерту және мөжбүрлеу шаралары қарастырылған. Қауіпсіздік пен бейбітшілікті ұстап тұру міндеттері Бас Ассамблея мен БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне артылған.

БҰҰ-ның бітімгершілік қызметі

қарудан бос аймақтар құру туралы келісімдер, химиялық (1992) және бактериологиялық (1972) қаруларды шығару және жинауға тыйым салатын келісімдер, ядролық қаруды мұхиттар мен теңіздер түбіне (1971) және ғарыштық кеңістікке (1967) орналастыру, сондай-ақ қаруланудың басқа да түрлерін шектейтін немесе тыйым салатын келісімдер жасалынды.

2001 жылға қарай 120-дан аса мемлекет жер бетіндегі миналарға тыйым салу туралы 1997 жылы Оттава конвенциясының мүшесі болды. Атом энергиясы жөніндегі халықаралық агенттік (МАГАТЭ) бейбіт өмірде пайдалануға белгіленген ядролық материалдар мен құралдар әскери мақсаттарға пайдаланылмауын қамтамасыз етуге жауап береді.

80-жылдардың ортасында БҰҰ Бас хатшысының осы мәселелер бойынша негізгі органы болатын бітімгершілік операциялары Департаментін құрды. Департамент міндеттеріне: операцияларды жоспарлау және Бас Хатшыға оларды жүзеге асыруға көмектесетін, операция жүргізу ауданында қалыптасқан жағдайды бақылау, БҰҰ қарулы күштерін пайдалану, сондай-ақ оқыту бағдарламалары мен операцияларға қатысатын азаматтық және әскери қызметкерлерді дайындау жоспарын құру кіреді.

БҰҰ көмегімен халықаралық қауымдастық ондаған шиеленістерді реттеуге және жаңа дағдарыстардың пайда болуының алдын алуға, соңғы жылдары өткір жаһандық және аймақтық мәселелерді шешуде жан-жақты ынтымақтастықты қалыптастыруға қол жеткізді.

Қазіргі замандағы БҰҰ бітімгершілік қызметі. Африка БҰҰ әлемдегі бейбітшілікті қамтамасыз етудегі қызметі әртүрлі жолмен жүзеге асырылды: Оңтүстік Африкадағы апартеидке қарсы ұзақ жүргізілген күрес, Намибияның тәуелсіздік жолына түсу үрдісіне белсенді қолдау көрсету, сайлау өткізуде көмек көрсетудегі бірқатар қызметі, бейбітшілікті қолдаудағы көптеген операциялар (Либерия, 2003 жылы Кот д'Ивуар мен Бурунди 2004 жылы Судан, 2005 жылы және т.б.).

БҰҰ Ұлы Көлдер ауданында бейбітшілікті қалпына келтірудегі белсенді дипломатиялық күш салды және Батыс Сахараның келешегі мәселелері бойынша референдумды дайындау мен жүргізу барысында көмек көрсетті. БҰҰ міндеті Гвинея-Бисаудағы, Сомали, Орталық Африка Республикасы және Батыс Африка өңірінде бейбітшілік орнату қызметінде жалғасын тауып отыр.

БҰҰ міндетіне: 2002 жылдан бастап Ауғанстанға көмек көрсету бойынша ұлттық бітімгершілік пен адам құқығы, құқықтың үстемдігі және жыныстық теңдікті қамтамасыз ету, сондай-ақ, БҰҰ барлық қызметін ұйымдастыруға: Ауғанстанды қалпына келтіру мен қайта жөндеуге гуманитарлық және төтенше көмек беру бойынша осы елдің билігімен үйлестіру жұмысы кіреді.

БҰҰ әскери бақылаушылары Джамму мен Кашмир штатындағы Үндістан мен Пәкістан арасындағы соғысты тоқтату мақсатында бақылауды жалғастырды.

Шығыс Тимордағы БҰҰ қамқорлығымен Үндістан мен Португалия арасындағы келіссөздер бұл аумақтың мәртебесі мәселесі бойынша бүкілхалықтық сұрақ-жауап жүргізуге жол ашқан 1999 жылы келісімге келумен аяқталды. БҰҰ бақылаушымен сұрақ-жауапқа қатысуға тиісті тұлғаларды тіркеу арқасында, 1999 жылы тамыз айында Шығыс Тимор тұрғындарының 78% тәуелсіздік үшін дауыс берді, нәтижесінде 2002 жылы 20 мамырда Тимор-Лешти тәуелсіз мемлекеті құрылды. Шығыс Тимордағы БҰҰ міндетіне елде құқықтық сот пен құқық қорғау органдарын тарату жүйесін қосқанда және сонымен қатар тұрақтылық пен қауіпсіздікті ұстап тұруға ықпал ететін негізгі өкімшілік құрылымдарды құруға көмек көрсету болып қалды.

Таяу Шығыста БҰҰ араб-израиль шиеленісіне баса көңіл аударып отыр. Ол жан-жақты реттеудің негізі әділетті әлем құру ұстанымдарын жасады.

Дипломатиялық майданда БҰҰ өзінен басқа АҚШ, Еуропалық одақ және Ресей Федерациясы кіретін төрттік мүшесі ретінде келісімге келу жолымен шешуге қол жеткізуге бағыттауға күш салуға белсенділік көрсетеді. 2003 жылы қарсылас елдер «төрттік» ұсынған Таяу Шығыс дағдарысын шешуге алып келетін «жол картасын» қабылдады.

2003 жылы БҰҰ Иракқа көмек көрсету міндетін тапсырды. Оның мақсаты гуманитарлық көмек беру, қалпына келтіру жұмыстарына

көмек көрсетуді үйлестіру, сондай-ақ Ирак билігінің тәуелсіздігін халықаралық танылуын қалыптастыруға бағытталған саяси үрдістерге жәрдем беру болды.

БҰҰ Еуропада бұрынғы Югославиядағы шиеленістерді реттеуге қол жеткізуге тырысуда. 1992-1995 жылдары БҰҰ бітімгершілері Хорватиядағы қауіпсіздік пен бейбітшілікті қалпына келтіруге көмектесті, Македония республикасы соғысқа тартылмауы үшін Босния мен Герцеговинадағы азаматтық тұрғындарды қорғауға ықпал етті. 1995 жылы Дейтон бейбітшілік келісімдерін бекіткеннен кейін БҰҰ-ның төрт міндеті бұл өңірде бейбітшілікті қамтамасыз етуге ықпал етті.

БҰҰ бітімгершілік қызметі және оның бейбітшілікті ұстап тұруға күш салуы Орталық Америкадағы шиеленістерді реттеуде маңызды рөл атқарды. 1989 жылы Никарагуада БҰҰ бітімгершілік қызметінің арқасында қатысушылары БҰҰ-на өз қаруларын өткізген қарама-қарсылық қозғалысы күштерін ерікті түрде демобилизациялауды қамтамасыз етті.

Гватемалада БҰҰ әрекет етуімен ұйымдастырылған келісімдер 35 жылдық азамат соғысын тоқтатты.

БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі Гаитиді тұрақтандыру бойынша, 2005 жылы сайлау өткізу үшін жағдай туғызу және 2006 жылы сайланған президентке билікті беруді БҰҰ-на міндеттеді.

2004 жылы 28 тамызда Ирактың егемендігін қалпына келтіру 2005 жылы қаңтарда парламентке тікелей сайлау өткізуге алып келген елдің өтпелі кезеңі үрдісінде жаңа кезеңді бастан кешірді. МООНСИ, Бас хатшының Арнайы өкілі мен сайлау өткізуді жүргізуде көмек көрсететін БҰҰ бөлімінің қолдауымен және де үнемі күш көрсету қауіпі төніп тұруына қарамастан, Ирак тұрғындары өз саяси құқықтарын алу мүмкіндігіне ие болды.

Ө. Қауіпсіздік пен бейбітшілікті сақтаудағы ЕҚЫҰ рөлі

Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымы – қауіпсіздікті сақтау бойынша ұйымдардың ішіндегі ең көлемдісі. Ол өз жұмысын 1975 жылы Хельсинк келісімдеріне қол қойылғаннан бастап, ресми түрде 1995 жылы аяқтады. Қазіргі кезде ЕҚЫҰ құрамына 57 мүше-мемлекеттер (барлық еуропалық елдер, АҚШ, Канада, Орталық Азия мен Кавказ мемлекеттері) кіретін халықаралық өңірлік саяси бірлестік.

1992 жылы ЕҚЫҰ ажырамас бөлігі ретінде қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық бойынша ЕҚЫҰ Форумы құрылды. Ол – жүйелі қауіпсіздік пен тұрақтылықты нығайтудың нақты мәселелерін талқылап отыру өкілеттілігі берілген дербес орган. Форум шешімдері саяси міндеттелген сипат алады. Оның құрамына ЕҚЫҰ барлық мемлекеттерінің делегациялары кіреді.

Форумның негізгі міндеттері:

а) қарулану, қарусыздануды бақылау бойынша келіссөздер жүргізу, қауіпсіздік пен сенімді нығайту;

ә) қауіпсіздік мәселелері бойынша тығыз ынтымақтастық пен үнемі кеңес беріп отыру;

б) шиеленістердің туындауы қатерін төмендету.

Сондай-ақ, Форум сенім мен қауіпсіздікті (СҚШ) нығайту шараларын жүзеге асыру мен дамытуға және олардың орындалуын бағалау бойынша жыл аралық жиналыстар өткізуге жауап береді, СҚШ аясында пікір алысуда келісілген ақпаратты талқылау мен түсіндіру орны қызметін атқарады және ЕҚЫҰ мемлекеттері бас штабы жетекшілерінің қатысуымен әскери доктриналар бойынша семинарлар дайындаумен айналысады.

ЕҚЫҰ қызметінің әскери-саяси саласы. Ұйым әскери-саяси салада қауіпсіздік мәселесін өзінің құрамына бірқатар мүше мемлекеттердің міндеттемелері мен шиеленістерді реттеу және алдын алу тетіктері кіретін кешенді түрде қарастыруды қолданады. Сондай-ақ ЕҚЫҰ ашықтық, айқындық және ынтымақтастық жолымен әскери қауіпсіздікті көтеруге тырысады.

ЕҚЫҰ ынтымақтастық Форумы қауіпсіздік саласында әскери реформа бойынша саяси сұхбат негізін қамтамасыз етеді, ал практикалық іс-шараларды жергілікті жерлерде, оның ішінде шиеленістердің алдын алу орталығы жүргізеді.

Қарулануды бақылауға алу. Қырғиқабақ соғыстың аяқталуы халықаралық қару нарығының пайда болуына, қол жетімді қарудың асып-төгілуіне алып келді. ЕҚЫҰ мұндай қаруды таратуды тоқтатуға

ЕҚЫҰ Саммиті. Астана, 2010 ж.

көмектеседі және оның көзін жоюға көмек қолын созады. ЕҚЫҰ жыл сайын Еуропадағы қарапайым қарулы күштер туралы Келісім аясында ақпараттармен алмасу жұмысын жүргізеді.

Шегараларды басқару. ЕҚЫҰ шиеленістердің алдын алу, шиеленістерден кейінгі реттеу жұмыстары шегаралық мониторинг аясында қызмет атқарады.

Лаңкестікпен күрес. Шиеленістерді болдырмау, дағдарыстарды реттеу және алдын ала ескерту саласында тәжірибеге ие бола отырып, ЕҚЫҰ лаңкестікпен күресті күшейту бойынша өз үлесін қосып отыр.

Шиеленістердің алдын алу және қақтығыстардан кейінгі қалпына келтіру. ЕҚЫҰ аясындағы полициялық операциялар ұйымның шиеленістерді болдырмау және шиеленістер болғаннан кейінгі қалпына келтіру бойынша жұмыстар жүргізуде бар күшті салудың ажырамас бөлігі.

Назар аударыңдар!

ЕҚЫҰ құрамына әскери-саяси, экономикалық, экологиялық және гуманитарлық жақтары кіретін қауіпсіздікті кешенді түрде қарастырады.

Ол қауіпсіздікке қатысты:

- қару-жарақты таралмауына бақылау;
- терроризммен күрес;
- сенімді қарым-қатынастар орнату бойынша шаралар;
- аз ұлттар мен адам құқықтары;
- демократиялық институттарды дамыту;
- құқық қорғау қызметінің стратегиясы;
- экономикалық және экологиялық мәселелерімен айналысады.

Басқа еуропалық қауіпсіздік институттары ішіндегі ЕҚЫҰ ерекшелігі, ол – шиеленістердің алдын алу, ертерек ескертудің, дағдарыстарды реттеу және оның бақылауындағы аумақтарда болған шиеленістен кейінгі қалпына келтіруші ретінде құрылған аймақтық келісім болып отырған бір ғана ұйым болып отырғанында.

Даулы мәселелерді реттеу бойынша ЕҚЫҰ механизмі. 1991 жылдан бастап ЕҚЫҰ міндеттері мен мақсаттары келесіден тұратын өкілдік институтын белсенді пайдаланып келеді:

- шиеленістің алдын алу немесе реттеуді мақсат етіп қоятын саяси үрдістерге көмектесу;
- ЕҚЫҰ өкілдерін белгілі бір елде немесе өңірде жағдайдың барысын уақытылы ақпараттандыруды қамтамасыз ету.

Алғашында ЕҚЫҰ еуропалық қауіпсіздіктің жаңа архитектурасының негізі ретінде, қызметінің төрт бағыты бойынша тәжірибе жинақтаған ұйым ретінде қарастырылды:

- дағдарысты жағдайларды ертерек ескерту,
- дағдарысты жағдайлардың шиеленіске айналып кетпеуіне жол бермеу мақсатында превентивті әрекеттер жасау,
- дағдарыстарды реттеу, қақтығыстан кейінгі қалпына келтіру.

Сонымен қатар бірқатар тәуелсіз сарапшылар, ұйымда оның мүшелеріне әртүрлі қатерлерге қарсы қауіпсіздіктің сенімді кепілі болатын қаржылық, институционалды және ұйымдастырушылық мүмкіншіліктер жеткіліксіз деп санайды.

Б. Солтүстік Атлантикалық келісім ұйымы (НАТО)

Екінші дүние жүзілік соғыс аяқталғанан кейін, АҚШ пен КСРО басқарған екі жүйенің бір-біріне қарсылығынан 1949 жылы 4 сәуірде әскери-саяси НАТО блогы құрылды. Еуропаның 10 елі, АҚШ және Канада өз қауіпсіздігімен басты құндылықтарын: бостандық, демократия, адам құқығы және заңның үстемдігін қорғау үшін бірікті. «Қатысушы елдер ұжымдық қорғану мен бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау мақсатында өз күштерін біріктірді».

НАТО «кеңестік қатерге тойтарыс беру» үшін құрылып, КСРО-ға қарсы әрекетке бағытталды. НАТО Бас хатшысы А.Ф. Расмуссеннің (2009-2014) айтуы бойынша, ұйым Еуропаны кеңестік басып алудан қорғану үшін құрылған.

НАТО-ның басты мақсаты басқыншылыққа қарсы тұру үшін мүше елдердің жеке және ұжымдық қабілетін нығайту, мүшелер арасындағы шиеленістерді бейбіт түрде шешу және олардың арасындағы байланысты дамыту деп жариялады. НАТО мақсаттарының бірі ретінде кез келген мемлекеттің – НАТО мүшесі немесе одан қорғану, аумаққа байланысты агрессияның қандай да бір түрінен сақтауды қамтамасыз ету.

НАТО міндеттеріне оның мүшелерінің өмірлік маңызды мүдделеріне қатысты, олардың қауіпсіздігіне қатер төндіретін оқиғаларды қосқанда кез келген мәселе бойынша одақтас елдермен кеңес өткізу кірді.

Келісім ұжымдық қауіпсіздік жүйесін құрды. Барлық жақтар шабуылға ұшыраған келісімнің кез келген мүшесін ұжым болып қорғауға міндеттенді. НАТО елдерінің ортақ әскери күштері құрылды, америка әскерлері үшін Еуропадан базалар берілді.

Назар аударыңдар!

Қырғиқабақ соғыс жылдары НАТО Батыс елдерінің ынтымақтастығының маңызды құралы болды.

НАТО құрылуын КСРО өз қауіпсіздігіне төнген қатер деп қабылдады. 1954 жылы Берлинде өткен АҚШ, Ұлыбритания, Франция мен КСРО сыртқы істер министрлері кеңесінде кеңестік өкілдерді НАТО

НАТО елдерінің саммиті

қорғанушы ұйым деп сендірді. Ұнтымақтастыққа шақыруға жауап ретінде КСРО 1954 жылы 31 наурызда «мүдделі үкіметтермен бірге КСРО-ның Солтүстік Атлант келісіміне қатысуы туралы мәселені» қарастыру туралы ұсыныс жазылған нота жіберді. Бұл бастамаға жауап берген нотада, бұл ұйым «әскериден де артық» және де мұндай ұсыныс «батыс мемлекеттердің қауіпсіздігі мен қорғану жүйесі тәуелді болып отырған принциптердің өзіне қарама-қайшы келеді» деген тұжырыммен қабылданбай қайтарылды. Осыған жауап ретінде Кеңес Одағы 1955 жылы кеңестік саясат жүргізіп отырған мемлекеттерден әскери блок – Варшава шарты ұйымын құрды.

1949–1991 жылдары НАТО стратегиясы *қорғаныс пен ұстамдылық* ұғымдарымен айқындалды. Дегенмен осы кезеңнің соңғы жиырма жылдығында диалог пен бәсеңдікке көп көңіл бөлінді, негізінен 1991 жылдан бастап қорғаныс пен ұстамдылық қағидаларын, ынтымақтастық пен қауіпсіздік ұғымдары толықтырды.

КСРО тарқағаннан кейін НАТО бірқатар еуропалық және азиялық мемлекеттермен ынтымақтастық жөніндегі келісімге қол қойды. «Бейбітшілік үшін серіктестік». Бұл бағдарламаға қатысушылар арасында бұрынғы кеңестік республикалар: Өзірбайжан, Армения, Беларусь, Грузия, Қазақстан, Қырғыз Республикасы, Молдавия, Ресей, Тәжікстан, Түркмения, Өзбекстан, Украина болды.

2003 жылдан бастап Қазақстан аумағында үнемі НАТО мүше-елдері мен ТМД елдері (Ресейсіз) әскери контингент қатысатын халықаралық бітімгершілік оқулары өтеді. Қазақстанда НАТО стандарты бойынша «Қазбат» бітімгершілік батальоны контингентін оқыту жүріп жатыр.

Қырғиқабақ соғыс аяқталғанға дейін НАТО әскери күштері ресми түрде бірде-бір әскери операцияға қатысқан жоқ. XX ғасыр аяғы – XXI ғасыр басында НАТО әскерлері келесі шиеленістерге қатысты:

- Кувейттегі Иракқа қарсы соғыс және Ирак жеріндегі БҰҰ қамқорлығымен болған соғыс;
- Бұрынғы Югославия аумағында болған соғыс,
- Ауғанстандағы соғыс: 2001 жылдан бастап Ауғанстан жеріндегі БҰҰ ҚК резолюциясымен қауіпсіздікті қамтамасыз етудің Халықаралық күштері – НАТО қамқорлығындағы халықаралық әскери контингент;
- Ливиядағы соғыс.

КСРО мен ВШҰ (Варшава шарты ұйымы) құлағаннан кейін НАТО блогы өз жұмысын тоқтатқан жоқ, шығысқа қарай кеңейе түсті. 1999 жылы оның құрамына: Польша, Венгрия, Чехия, 2004 жылы Болгария, Латвия, Литва, Румыния, Словакия, Словения және Эстония, 2009 жылы Хорватия мен Албания, 2017 жылы Черногория кірді. Қазіргі кезде 29 ел НАТО мүшесі болып отыр. НАТО-ның барлық мүшелерінің әскери шығындары жалпы әлемдік көлемнің 70% құрайды. 2018 жылы НАТО елдері қорғаныс ісіне шамамен триллион долл. қаржы жұмсады. Осы қаржының 70% жуығы АҚШ-қа кетті.

НАТО-ның 2018 жылғы стратегиялық тұжырымдамасы бұл ұйымды «ортақ құндылықтары бар, жекебастың бостандығы ұстанымдарына, демократияға, адам құқығына және заңның үстем болуына берілген және де оның мүшелерін «дағдарыстарды реттеуге» күш салу аясында дүниежүзі бойынша осы ережелерді ұстанып, қорғауға міндеттейтін «демократиялық мемлекеттердің ерекше одағы» деп бейнелейді. Осы құжатқа сәйкес, басқа екі басымдылық белгісі, қауіпсіздік саласындағы ұжымдық қорғаныс пен ынтымақтастықты дамыту.

НАТО-ның жаңа әскери стратегиясы 2019 жылы 29 мамырда қабылданды. НАТО стратегияға қол қою «қауіпсіздіктің күрделеніп бара жатқан қауіп-қатерлеріне бейімделудің маңызды қадамы» болды деп мәлімдеді. НАТО Бас хатшысы Йенс Столтенберг өз кезегінде құжатта альянстың әскери тұжырымдамасының жекелей жаңарып отыруын талап ететін «болашақта қорғанысқа толықтай дайын болу және тұрақтылықты қамтамасыз етуге мүмкіншілік болуы қажеттігі» айтылды деп мәлімдеді.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. БҰҰ-ның қызметі туралы не білесіңдер?
2. ЕҚЫҰ қауіпсіздікті жан-жақты қарастыруының неде?
3. ЕҚЫҰ шиеліністерді шешу жолындағы әдістері қандай?
4. НАТО-ның қызметі, мақсаты туралы не білесіңдер?

Тапсырма

Берілген құжат бойынша ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттердің құқығы мен міндеттерін анықтаңдар.

3. ... Қатысушы әрбір мемлекеттің қауіпсіздігі басқа барлық мемлекеттердің қауіпсіздігімен ажырағысыз байланысты. Әрбір қатысушы мемлекеттің қауіпсіздікке деген тең құқығы бар. Біз әрбір қатысушы мемлекетке тең өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету әдістерін олардың эволюциясына қарай, одақтас шарттарын қоса алғанда, еркін таңдау немесе айырбастау құқығын тағы да қуаттаймыз. Әрбір мемлекеттің сондай-ақ бейтараптыққа құқығы бар. Әрбір қатысушы мемлекет бұл тұрғыда басқа барлығының құқықтарын құрметтейді. Олар өз қауіпсіздігін басқа мемлекеттердің қауіпсіздігі есебінен нығайтпайтын болады. ЕҚЫҰ аясында бірде-бір мемлекет, мемлекеттер тобы немесе ұйым ЕҚЫҰ өңірінде бейбітшілік пен тұрақтылықты орнықтыру үшін басым жауапкершілікке ие бола алмайды немесе ЕҚЫҰ-ның қандай да бір өңірінің бөлігін өз ықпалының саласы ретінде қарастыра алмайды. Біз халықаралық құқық бойынша міндеттемелерімізді, сондай-ақ басқа мемлекеттердің заңды қауіпсіздік мүдделерін ескере отырып, қауіпсіздік саласында өзіміздің заңды дербес немесе ұжымдық қажеттіліктерімізбен сәйкес келетін әскери әлеуетті ғана сақтайтын боламыз. Біз одан әрі ЕҚЫҰ аясында қабылданған қағидаттар мен міндеттемелердің бәрі бірдей әрбір қатысушы мемлекетке тең жағдайда таралатынына тағы да қуаттаймыз және де оларды толық көлемінде орындауға қатысты өз азаматтарымыздың алдында есеп беретінімізді және бір-біріміздің алдындағы жауапкершілікті атап көрсетеміз. Біз бұл міндеттемелерді өзіміздің ортақ жетістігіміз ретінде қарастырамыз, сондықтан да олар барлық қатысушы мемлекеттер үшін тікелей және заңды қызығушылық туғызады деп санаймыз.

В. Қауіпсіздік пен бейбітшілікті нығайтудағы Шанхай ынтымақтастық ұйымы (ШЫҰ)

2001 жылы құрылған ШЫҰ 2004 жылы өзінің институционалды рәсімдеуін аяқтады. Оның үнемі тұрақты жұмыс істеп тұрған органдары Хатшылық және Өңірлік лаңкестікке қарсы құрылым (ӨЛҚҚ) ресми түрде жұмысын бастады. ШЫҰ қауіпсіздік салаларындағы күрделі мәселелерді шешуге қабілетті және өңірлік тұрақтылықтың ірі факторы ретінде көрінетін дамыған халықаралық институтқа айналды.

Халықаралық қауіпсіздік жүйесіндегі ШЫҰ алатын орны. ШЫҰ қызметіндегі негізгі басымдылық жаңа қатерлерге қарсы бірлесіп күресу болып табылады. ШЫҰ пайда болуының өзі көпшілігінде Ауғанстан аумағынан шығатын қатерлерге қарсы әрекет етуде күш біріктіру қажеттілігінен туындады. Осыған байланысты құрылтайшы-мемлекеттердің басшылары 2001 жылы Шанхайдағы кездесуде лаңкестікпен, экстремизм және сепаратизм күресу туралы Конвенцияға, ал Санкт-Петербург саммитінде ӨЛҚҚ (РАТС) туралы Келісімге қол қойды.

Жаңа кезеңнің қауіп-қатерлеріне қарсы күресте ынтымақтастыққа ШЫҰ мүше-елдерінің қорғаныс мекемелері қосылды. Осылайша, 2003 жылы Қазақстан мен Қытай аумақтарында ШЫҰ мүше елдері қарулы күштерінің бірлескен лаңкестікке қарсы оқу-жаттығулары өтті. Құқық қорғау органдары мен мүше-елдердің арнайы қызметтерінің

басшыларын біріктірген «Бішкек тобы» жұмыс істеп тұр, қауіпсіздік кеңесі хатшыларының кездесуін өткізу тетігі іске қосылды.

Мұнымен бірге ШЫҰ әскери блок немесе қорғаныс альянсы белгілері жоқ. ШЫҰ Хартиясы қандай да бір біріккен әскери құрылымдар немесе ұлт үстінен қарайтын командалық құрылымдарды құруды қарастырмаған. ӨЛҚҚ (РАТС) жеке күштеу контингенттері жоқ. Ол ШЫҰ мүше-мемлекеттері құзырлы мекемелерін ақпараттық-сараптамалық жағынан қамтамасыз ету және үйлестіру тетігі болып отыр. ШЫҰ өзінің ұйымдастырушылық құрылу кезеңінде халықаралық аренада өзін танытты. Ол өңірлік ұйымдардың арасынан бірінші болып 2001 жылы 11 қыркүйектегі лаңкестік актілерге жауап қайтарды – 14 қыркүйекте ШЫҰ мүше-елдері басшылары арнайы мәлімдеме жасады. 2002 жылы ШЫҰ мемлекеттерінің сыртқы істер министрлігі Пекинде кезектен тыс жиналыс өткізіп, лаңкестікке қарсы күрес ұйымын өңірлік және жаһандық деңгейде көру жөнінде Бірлескен Мәлімдеме жасады.

ШЫҰ БҰҰ ҚК лаңкестікке қарсы комитетінің жұмысына кірісті. 2003 жылы БҰҰ мен өңірлік ұйымдар кездесуінде, ЕҚЫҰ серіктестерімен кездесуінде, лаңкестік мәселелері бойынша жиында, Америка мемлекеттері ұйымдарының Форумында, ЕҚЫҰ семинарында таныстырылды. 2004 жылы 2 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы ШЫҰ бақылаушы мәртебесіне ұсыну туралы резолюцияны қолдады.

ШЫҰ адамзат алдында тұрған ортақ мәселелерді шешуде күштеусіз немесе географиялық белгілері бойынша бөлмей, барлық қатысушылардың мүдделері мен пікірлерін теңдей жағдайда ескеретін жан-жақты, бірлескен амалдарға негізделген халықаралық қатынастардың демократиялық, әділетті архитектурасын құруда кеңінен халықаралық ынтымақтастық жасау үшін ашылған. Мұндай әдіс өңірлік және жаһандық деңгейде қауіпсіздікті қамтамасыз етудің жаңа парадигмасына толықтай жауап береді.

Г. Азиядағы өзара сенімділік шаралары кеңесі (АӨСПК)

Азия үшін қауіпсіздік мәселелері көптеген шиеленістер мен өзара сенімсіздікке байланысты өте маңызды. Ядролық қаруды жетілдіру мен тарату үлкен алаңдатушылық туғызып отыр. Заңсыз иммиграция, діни және этникалық төзбеушілік, халықаралық лаңкестік және есірткі сауда мәселелері өткір болып отыр. Азиядағы геосаяси және геоэкономикалық үрдістердің жедел дамуы өңір елдері алдына жаңа міндеттер қойып отыр. Оны шешу бірігіп күш салуды талап етеді.

Назар аударыңдар!

Дамудың заманауи қарқыны Азиядағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық мәселелерін жан-жақты қарастыру сенімділік шараларын талап етеді.

Биополярлық жүйе құлағаннан кейінгі күш балансының өзгеруі, жаңа елдер мен саяси өңірдің – Орталық Азия, сондай-ақ, жалғасын тауып отырған өңірлік және жергілікті шиеленістердің пайда болуына байланысты дәстүрлі емес қауіп-қатерлердің күшеюі арнайы форум шақыру қажеттілігін туындатты, ол *Азиядағы Өзара Сенімділік Шаралары Кеңесі (АӨСШК)* болды.

АӨСШК шақыру идеясы 1992 жылы 5 қазанда БҰҰ Бас Ассамблеясының 47 сессиясында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың ұсынысымен болды. Бұл бастаманың себебі Азиядағы қауіпсіздік пен бейбітшілікті қамтамасыз етудің тиімді құрылымын жасауға ұмтылу болды. Өлемнің басқа өңірлеріне қарағанда, осы кезеңде Азияда мұндай құрылым болған жоқ, ал бұдан бұрын оны құруға жасалған талпыныстар сәтсіз аяқталды. Бастаманың мәні превентивті дипломатияның тиімді тетігін құруға ұмтылысты жаңартуға, талас-тартыстарды бейбіт жолмен реттеу және өңірлік қауіпсіздік пен тұрақтылық саласын нығайтуда ынтымақтастықта болуды көздеді. Аталған бастама азиялық мемлекеттер жағынан қолдау тауып, Азияда қауіпсіздік саласында ынтымақтастықтың жаңа түрін қалыптастыруға жол салды. Қазақстан - форум бастамашысы – 1992–1999 жылдар арасында барлық мүдделі мемлекеттер қатысқан бірқатар іс-шаралар өткізді. Бұл кездесулер мақсаттар мен міндеттерді анықтады, сондай-ақ Кеңес жұмысының әрі қарай жүргізілу тетігін қарастыратын базалық құжаттар жасауға мүмкіндік берді.

Назар аударындар!

АӨСШК Азияда тұрақтылық пен қауіпсіздікті, бейбітшілікті сақтауға бағытталған ынтымақтастықты нығайту бойынша халықаралық форум болып табылады. Мүше-мемлекеттер БҰҰ Жарғысына бағынатынын анықтай отырып, Азиядағы бейбітшілік пен қауіпсіздікке ынтымақтастық пен сұхбат арқылы қол жеткізуге болады деп санайды.

АӨСШК мүшесі болу үшін мемлекет аумағының Азияда ең болмағанда бір бөлігі болуы тиіс. 1999 жылы алғашқы кездесуде осы критерий үшін жауап беретін 15 мемлекеттің министрлері АӨСШК мүше-мемлекеттер арасында қарым-қатынасты реттеуші ұстанымдар Декларациясына қол қойып, АӨСШК негізін қалаушы мемлекеттер болды.

АӨСШК мүше-мемлекеттері өз қатынастарында жетекшілікке алуға міндеттенген негізгі ұстанымдары:

- 1) суверенитетке төн: суверенді теңдік пен құқыққа құрмет;
- 2) күш қолданбау немесе күшпен қорқытпау;
- 3) мүше-мемлекеттердің аумақтық тұтастығы;
- 4) жанжалдарды бейбіт жолмен реттеу;
- 5) ішкі істеріне араласпау;
- 5) қарусыздану және қарулануды бақылауға алу;

- б) экономикалық, әлеуметтік және мәдени ынтымақтастық;
- 7) адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын сақтау.

Осылайша, алғаш рет өңірде тұрақтылықты сақтауды қамтамасыз ететін шаралары мен тетіктері, нақты әрекеттері бар азиялық қауіпсіздік жүйесінің негізі қаланды. Декларация өңірлік азиялық ерекшелігін және өңірдегі мемлекеттердің сан алуандығын ескерді. 2002 жылы 4 тамызда өткен АӨСШК бірінші саммиті барысында мемлекет және үкімет басшылары оның жұмысының тиімділігін арттыру үшін қажетті құрылым мен институттар беру туралы шешім қабылдады. АӨСШК Жарғысы – Алматы актысы қабылданды. АӨСШК шешімдерін қабылдайтын Жоғарғы орган – АӨСШК мемлекет басшылары мен үкіметтерінің кездесуі – саммит болатын болды. АӨСШК Саммиті Кеңестер өткізу, АӨСШК қызметіне шолу жасау және оның басым бағыттарын анықтау үшін әрбір төрт жылда шақырылады.

Сыртқы істер министрлерінің кездесуі әрбір екі жылда өткізіліп, АӨСШК қызметіне байланысты барлық мәселелерді қарастыру және кеңес берудің орталық форумы болып табылады. **Жоғары лауазымды тұлғалар Комитеті** АӨСШК алдыңғы қабылданған шешімдерінің орындалуын бақылау, ағымдағы мәселелер бойынша кеңес беру, арнайы жұмысшы топтарының жұмысын бақылауға алу, басқа кездесулердің жұмысын үйлестіру үшін кем дегенде жылына бір рет өткізіледі.

Арнайы жұмысшы топтар нақты мәселелерді қарастырады, оларға тапсырылған міндеттерді орындайды және Жоғары лауазымды тұлғаларға есеп береді.

Назар аударыңдар!

Ұстанымдар Декларациясы мен Алматы актысы құқықтық үстемдігі ұстанымдарына, мүше-мемлекеттердің ішкі ісіне араласпауға, экономикалық әлеуметтік және мәдени өзара байланысқа негізделген саясат жүргізетін ұйым қызметінің негізін құрайтын құжат болды.

Есте сақтаңдар

Азиядағы бейбітшілік, қауіпсіздік және тұрақтылықты ілгерілетуге бағытталған жан-жақты амалдар жүргізу арқылы ынтымақтастықты кеңейту АӨСШК негізгі мақсаты деп мәлімдеді.

Сыртқы істер министрлерінің екінші кездесуі 2004 жылы 22 қазанда өтті. Оның нәтижесінде Сенімділік Шаралары каталогы, АӨСШК-ның Екінші Министрлер Кездесуінің Декларациясы мен Іс жүргізу Ережелері қабылданды.

Сенімділік Шаралары каталогының қабылдануымен Азия тарихында алғашқы рет қауіпсіздік пен тұрақтылық мәселелері бойынша мемлекеттердің жан-жақты ынтымақтастығын қарастыратын құжат пайда болды. Азияның сантүрлілігі Каталогта қарастырылған 5 негізгі мөлшер бойынша (өскери-саяси, жаңа қауіп-қатерлермен

күрес, экономикалық, экологиялық, гуманитарлық) бөлінген және де бірізділікпен, еркіндікке негізделген сенімділік шараларының маңыздылығын атап көрсетеді.

Есте сақтаңдар

АӨСПК сенім шаралары – өңірдегі қарулану мен қарусыздануға бақылау жүргізу туралы келісімдерді орындау мен дау-дамайларды бейбіт жолмен реттеу, сонымен қатар олар бір-бірін толықтырады және ерекше жағдайларға байланысты өзара келісім бойынша мүдделі мемлекеттер де бір кезде қолдана алады.

Декларацияда АӨСПК мүше-мемлекеттерінің өңірлер мен әлемдегі түйінді мәселелер бойынша ұстанымдары мен біртекті көзқарастары көрсетілген. Делегация басшылары ретке келтірілмеген мәселелерді шешуге біркелкі амалдар қажеттілігін, Каталогта бекітілген сенімділік шараларын жүзеге асыруда өрлі қарай өзара байланыста болуды атап көрсетті.

2006 жылы 17 маусымда жұмыс барысында Саммиттің II Декларациясы қабылданған форумның екінші саммиті өтті. Онда мүше-мемлекеттердің Азияда және тұтастай алғанда бүкіл әлемде қауіпсіздік және ынтымақтастықтың түйінді мәселелері, мүше-мемлекеттердің шешуін таппаған мәселелерді жеңуді жан-жақты қарастыруы, 2004 жылы Сенімділік шаралары Каталогына кіретін АӨСПК сенімділік шараларын жүзеге асырудың және де үрдісті өрлі қарай жалғастырудың қажеттілігі туралы мәлімдеді. Дәл осы күні Алматыда АӨСПК Хатшылығы ашылды. АӨСПК аясындағы сенімділік шараларын жүзеге асыру үрдісі жаңа қауіп-қатерлер (лаңкестік, шегаралық бақылауды басқару, адам саудасы және трансұлттық қылмыс); көлік дәліздерінің қауіпсіз және тиімді дамуы; нашақорлықпен күрес аясында дамиды. Жаңа қауіп-қатерлер және заңсыз нашақор айналымымен күрес саласында жоспарлар мен тұжырымдар қабылданды.

АӨСПК жұмысын тақырыптық жағынан қамту кеңейтілді. Саммиттер мен сыртқы істер министрлерінің кездесуінен басқа Үкіметтік емес Форум, ұлттық-мәдени орталықтардың Азаматтық форумы, Іскерлік және Жастар кеңестері шақырылады. Бүгінгі күні АӨСПК-не 27 мүше-мемлекет, 8 ел және 5 халықаралық ұйымдар, оның ішінде БҰҰ бақылаушылар мәртебесіне ие.

Е. Ұжымдық қауіпсіздік Шарты Ұйымы (ҰҚШҰ)

Қазіргі кезде ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша жұмыстарды үйлестіру мен өзара әрекеттестіктің маңызды құралдарының бірі Ұжымдық қауіпсіздік келісімі (ҰҚШҰ) болып табылады.

ҰҚШҰ – халықаралық аймақтық ұйым, ол өз мақсаттарын «бейбітшілікті, халықаралық және аймақтық қауіпсіздік пен тұрақтылықты нығайту, ұжымдық негізде қатысушы мемлекеттердің

тәуелсіздігін, аумақтық біртұтастығы мен егемендігін қорғау, қатысушы мемлекеттер оларға қол жеткізуде саяси құралдарға басымдық береді» деп жариялады.

ҰҚШҰ назарында әскери қауіп-қатерлерден бөлек мыналар да іліккен:

– халықаралық терроризмге, есірткі бизнесіне, астыртын көші-қон, трансұлттық ұйымдасқан қылмыскерлікке қарсы іс-әрекеттер мәселелері,

– төтенше жағдайларға, гуманитарлық апаттарға ұжымдық ден қою, ақпараттық саладағы қауіп-қатерлердің кең ауқымы мен кибер қылмыскерлікпен күрес.

ҰҚШҰ негізі Армения, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей, Тәжікстан мен Өзбекстан басшыларының 1992 жылы 15 мамырда Ұжымдық қауіпсіздік туралы Шартқа (ҰҚШ) қол қоюымен қаланды. 1993 жылы ҰҚШ-на Өзірбайжан, Грузия, Белорусь қосылды.

Есте сақтаңдар

2002 жылы ҰҚШ сессиясында ҰҚШ-н толыққанды халықаралық ұйым — ҰҚШҰ етіп қайта құру туралы шешім қабылданды, оның міндеті шартқа қатысушы елдердің аумақтық-экономикалық кеңістігін армиялар мен көмекші бөлімшелерінің бірлескен күш-жігерлерімен сыртқы әскери-саяси агрессорлардан, халықаралық террористерден, сондай-ақ ірі көлемді табиғи апаттардан қорғау болып табылады.

ҰҚШҰ құру туралы шарттың *негізгі ережесі* 4-бап болып табылады, оған сәйкес: *«Егер қатысушы мемлекеттердің бірі қандай да бір мемлекеттің немесе мемлекеттер тобының тарапынан агрессияға ұшыраса, онда бұл осы Шартқа қатысушы мемлекеттердің барлығына қарсы агрессия ретінде қарастырылатын болады.»*

Қатысушы мемлекеттердің кез келгеніне қарсы агрессия жасалған жағдайда барлық қалған қатысушы мемлекеттер оған әскери көмекті қосқанда, қажетті көмек береді, сондай-ақ БҰҰ Жарғысының 51 бабына сәйкес ұжымдық қорғанысқа құқықты жүзеге асыру тәртібімен өз қарамағындағы құралдармен қолдау көрсетеді.»

Шартпен қатысушы мемлекеттер бірнешеуінің немесе біреуінің қауіпсіздігіне, аумақтық біртұтастығы мен егемендігіне, халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікке қатер төнген жағдайда *консультациялар* механизмі белгіленген, сондай-ақ қатысушы мемлекеттер арасындағы ұжымдық қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықтың жекелеген мәселелерін реттейтін *қосымша келісімдер жасау* қарастырылған.

ҰҚШҰ құрылымы:

- Ұйымның жоғары органы Ұжымдық қауіпсіздік кеңесі (ҰҚК) болып табылады. Оған қатысушы мемлекеттердің басшылары кіреді. Кеңес Ұйым қызметінің қағидаттық мәселелерін қарастырады және оның мақсаттары мен міндеттерін іске асыруға бағытталған

шешімдер қабылдайды, сондай-ақ қатысушы мемлекеттердің бұл мақсаттарды іске асыруға арналған бірлескен қызметін және оны үйлестіруді қамтамасыз етеді.

- **Сыртқы істер министрлерінің кеңесі** — Ұйымның мүше мемлекеттердің сыртқы саясат саласындағы өзара әрекеттестігін үйлестіру мәселелері бойынша консультативтік-кеңесші және атқарушы органы.
- **Қорғаныс министрлерінің кеңесі** — Ұйымның мүше мемлекеттердің әскери саясат, әскери құрылыс пен әскери-техникалық ынтымақтастық саласындағы өзара әрекеттестігін үйлестіру мәселелері бойынша консультативтік-кеңесші және атқарушы органы.
- **Қауіпсіздік кеңестері хатшыларының комитеті (ҚКХК)** — Ұйымның мүше мемлекеттердің өз ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы өзара әрекеттестігін үйлестіру мәселелері бойынша консультативтік-кеңесші және атқарушы органы.
- **ҰҚШҰ Тұрақты кеңесі** — мүше мемлекеттердің ҰҚК сессияларының арасындағы кезеңде Ұйым органдары қабылдайтын шешімдерді іске асырудағы өзара әрекеттестігін үйлестіру мәселелерімен айналысатын орган.
- **Ұйымның Бас хатшысы** Ұйымның жоғары өкімшілік лауазымы болып табылады және Ұйым Хатшылығына басшылық жасауды жүзеге асырады. ҰҚК шешімімен мүше мемлекеттер азаматтарынан тағайындалады және Кеңеске есеп береді.
- **Ұйым Хатшылығы** — Ұйым органдарын ұйымдастыру, ақпараттық, талдау және консультативтік-кеңесші қызметін жүзеге асыруға арналған, тұрақты жұмыс істейтін жұмысшы органы.
- **ҰҚШҰ біріккен штабы** — Ұйымның тұрақты жұмыс істейтін жұмысшы органы, ол ҰҚШҰ әскери құрамдастары бойынша ұсыныстар дайындау, ҰҚШҰ органдарының әскери ынтымақтастық мәселелері бойынша шешімдерін іс-тәжірибелік іске асыруын ұйымдастыру мен үйлестіру үшін жауап береді.

Назар аударыңдар!

ҰҚШҰ қызметінің негізгі бағыттары әскери және әскери-техникалық (әскери-экономикалық) ынтымақтастық болып табылады.

Қатысушылар халықаралық терроризм және экстремизммен, есірткілік заттар мен психотропты заттардың, қару-жарақтың заңсыз айналысымен, ұйымдасқан трансұлттық қылмыскерлікпен, астыртын көші-қонмен және Ұйымға мүше мемлекеттердің қауіпсіздігіне төнген басқа да қауіп-қатерлермен күресте өз күш-жігерлерін біріктіреді және

үйлестіреді.

ҰҚШҰ шеңберінде ұжымдық қауіпсіздік жүйесі қалыптасқан, ол бейбітшілік қорғау күштерін, құқық қорғау органдарының және арнаулы қызметтердің, сондай-ақ ТЖМ органдарының арнайы тағайындалған бөлімшелерін коалициялық және аймақтық топтастыруды қамтиды. Көрсетілген бөлімшелердің жауынгерлік дайындығын дамыту мен жетілдіру, сондай-ақ жауынгерлік жолға қою тетіктерін пысықтау мақсатында жоспарлы негізде бірлескен оқу-жаттығулар өткізіледі.

2003 жылдан бастап, ҰҚШҰ-на мүше мемлекеттердің аумағында халықаралық есірткіге қарсы кешенді операция (2008 жылдан бастап тұрақты әрекет ететін болып қайта құрылды) жүргізілуде.

2009 жылы ҰҚШҰ елдерінің көшбасшылары Жедел ден қоюдың ұжымдық күштерін (ЖДҰК) құруды мақұлдады. ЖДҰК әскери агрессияны тойтару, халықаралық терроризммен және экстремизммен, трансұлттық ұйымдасқан қылмыскерлікпен, есірткі тасу жолымен күрес бойынша арнаулы операциялар жүргізу үшін, сондай-ақ төтенше жағдайлардың салдардарын жою үшін пайдаланылатын болады.

2014 жылы ҰҚШҰ-ның компьютерлік оқыс оқиғаларға ден қою мәселелері бойынша кеңес беру және үйлестіру орталығы құрылды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. АӨШК құру туралы бастаманы кім және не үшін көтерді?
2. АӨШК мүше-мемлекеттер арасындағы қарым-қатынасты реттеп отыратын ұстанымдарды атаңдар.
3. АӨШК басты мақсаты неде?
4. Сенімділік шаралары Кatalогы және оны жүзеге асыру үрдістері туралы айтыңдар.
5. ШЫҰ-ның халықаралық қауіпсіздік жүйесіндегі орнын анықтаңдар.
6. ҰҚШҰ мақсаттары мен міндеттерін атаңдар.
7. ҰҚШҰ құрылымы қандай?
8. ҰҚШҰ қызметінің негізгі бағыттарын санамалаңдар.
9. ҰҚШҰ ұжымдық қауіпсіздік жүйесі нені қамтиды?

• Тапсырма

Құжаттың үзіндісімен танысыңдар және оны сабақ барысында жауап ретінде пайдаланыңдар.

Шанхай ынтымақтастық ұйымының Хартиясы

6 маусым 2002 ж.

Статья 1

ШЫҰ негізгі мақсаттары мен міндеттеріне...аймақтағы бейбітшілікті сақтау, қауіпсіздік пен тұрақтылықты нығайту дамытындағы жан-жақты байланыстарды дамыту жатады

... терроризм, сепаратизм және экстремизмнің барлық қауіптеріне, заңсыз есірткі тасымалы мен қару-жарақ саудасына, өзге де трансұлттық қылмыстық әрекеттерге бірлесе қарсы тұру,

... әлемдік шиеленістердің алдын-алып олардың бейбіт түрде реттелуіне ықпал ету...

II БӨЛІМ БОЙЫНША ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл саяси – құқықтық процестер бөлімін оқыту барысында:

- құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның пайда болуы мен қалыптасу жолдарының тарихи алғышарттары баяндалады;
- мемлекеттердің саяси-құқықтық жүйесін дамытудың қазіргі заманғы үрдістері байқалады;
- азаматтық қоғамды қалыптастыру мен дамытуда үкіметтік емес ұйымдардың атқаратын қызметтері мен рөлдері көрсетілді;
- халықаралық қатынастардағы биполярлық жүйенің жойылу процестері баяндалып, себептері түсіндірілді;
- халықаралық қатынастардағы жаңа жүйенің қалыптасу барысы көрсетіліп, сарапталды;
- халықаралық қатынастардағы заманауи даму тенденциялары ашылды;
- халықаралық қауіпсіздікке төнетін жаңа қауіп-қатерлер баяндалды;
- ғаламдағы бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтауға әлемдік қауымдастық ұсынған шарттар қарастырылды.

ГЛОССАРИЙ

Азаматтық қоғам – мемлекетке және оның органдарына тәуелсіз өмір сүретін қоғамдық қатынастар жиынтығы: саяси, экономикалық, мәдени, ұлттық, діни, отбасылық және басқа. Бұл қатынастар адамдардың әртүрлі мүдделері мен қажеттіліктерінен бейнелейді.

Адам құқықтары — адамның өз мүдделерін (экономикалық, әлеуметтік, мәдени, азаматтық және саяси құқықтарын) заң шеңберінде жүзеге асыру мүмкіндігі.

Азаматтық құқық – адамдардың мемлекетте өмір сүру мүмкіндігі, олардың физикалық және биологиялық өмір сүруін сипаты, материалдық және рухани қажеттілігін қанағаттануы.

Айырбас – бұл сала (кезең) өндірістік өнімдер мен қызметтер қозғалысы, ол адамдар арасында қайтарымсыз айырбас еңбек нәтижелері түрінде өтеді.

Ақша – бұл тауардың ерекше түрі, ол тауар өлемінен пайда болды және жаппай эквивалентпен қызмет атқарады. Басқаша айтқанда, ақша барлық тауарларды айырбастауға болатын тауар болып табылады.

Баға – тұтынушылар алуға дайын, ал өндірушілер тауарларын (қызмет) өткізуге келісетін ақша жиынтығы.

Билік – адамдарға, тіпті олардың қарсылығына қарамастан, өз қалауында міндеттеу мүмкіншілігі. Билік әртүрлі әдістерге негізделеді: демократиялық және авторитарлық. Оларға мәжбүрлеу, жазалау, марапаттау, дем беру және т.б. жатады.

Билік бөлінісі – мемлекеттік билікті шектеу ұстанымы. Аталған ұстаным бойынша мемлекеттік билік үш тармаққа бөлінеді – заң шығарушы, атқарушы және сот билігі. Мұнда биліктің әрбір тармағы бір-бірінің ісіне араласпай өз міндетін атқарады.

Биліктің заңдылығы – билік басындағылардың басқа тұлғалардың мінез-құлық ережесін жазбаша өкімін қоғамның тануы.

Биполярлылық – (қосполярлылық) күшті екі мемлекетке, яғни әлемді екі мемлекеттің ықпалына бөлу.

Валюта (итал. *valuta* – күн, баға) – белгілі бір мемлекетте заңмен белгіленген ақша өлшемі (теңге, доллар, еуро, т.б.) және оның түрлері (алтын, күміс, қағаз ақша).

Геосаясат – елдің географиялық жағдайы және басқа физикалық, экономикалық-географиялық факторлармен анықталатын мемлекеттің сыртқы саясаты мен халықаралық қатынастың саяси, әскери-стратегиялық, экологиялық, экономикалық, халықаралық байланыстарға тәуелділігін зерттейтін ғылыми бағыт.

Демография – халықтың санын, табиғи өсуін, табиғи қозғалысы, құрамы мен құрылымын (мысалы тілі, ұлты, діні, жынысы, жасы бойынша) зерттейтін ғылым.

Депопуляция (*depopulation* – халықтың азаюы) – халық санының азаюы.

Диверсификация – шаруашылық қызметті жаңа салаларға қолдану (өнім түрлерінің, көрсетілген қызмет түрлерінің, т.б. ұлғайтылуы). Диверсификация өндірістің салааралық деңгейде шоғырландырылуымен және шаруашылықты қайта құрудың құрылымдық жайымен байланысты, ол әсіресе Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін дамыды.

Дискриминация – қандай да болсын адамдардың, ұйымдардың немесе мемлекеттердің нәсілі, ұлты, жынысы, қай мемлекеттікі екендігіне, мүлік жағдайы, саяси және діни сенімдеріне қарай оларды құқықтарынан, артықшылықтарынан біле тұра шектеу немесе айыру.

Девальвация – халықаралық қаржы нарығындағы, ұлттық қаржы бағамының төмендеуі, ұлттық ақша бірлігінің тұрақты құндылығының төмендеуі, құнсыздануы.

Дефицит – бағалардың өз құнынан төмен кезеңіндегі сұраныс көлемінің ұсыныстан артық болуы.

Діни бірлестіктер – жергілікті діни бірлестіктер (қауымдастықтар), діни басқармалар (орталықтар), сондай-ақ діни оқу орындары мен шіркеулер.

Еңбек – адам ресурсы, яғни қоғамдағы өндірістік өнімдер мен қызметке пайдаланатын жұмыс күші.

Еңбек өнімділігі – адамдардың өндірістегі өрекеттерінің тиімділігі, нәтижелілігі, бұл санаулы уақыт аралығында жұмысшы өндірген өнімдер көлемімен өлшенеді.

Еңбекақы төлемі – белгілі бір еңбек қызметі үшін жалдамалы жұмысшының алған, табыс түріндегі ақша формасы.

Жалпы ішкі өнім (ЖІӨ) — бір елдің және басқа елдердің иелігіндегі өндіріс факторларын пайдалана отырып, елдің ішінде бір жылда өндірілген түпкілікті өнімнің нарықтық бағамен есептелген жиынтық құнын білдіретін көрсеткіш.

Жаппай қырып-жоятын қару — залал келтіру мүмкіндігі жоғары, жаппай қырып-жою мен қиратуға арналған қару. Жаппай-қырып жоятын қарулар және қиратуға арналған қарулар қатарына: ядролық, химиялық және биологиялық (бактериологиялық) қарулар жатады.

Жекешелендіру – мемлекеттік немесе муниципалдық мүліктерді жеке адамдардың немесе ұжымдардың меншігіне ақшаға немесе тегін беру.

Жергілікті өзін-өзі басқару – тікелей өздері немесе жергілікті өзін-өзі басқару үшін құрылған ұйымдар (институттар) арқылы жергілікті мәні бар мәселелерді шешу мақсатында белгілі бір қоныстар шегінде тұрып жатқан жерлерінде азаматтарды өздерінің ұйымдасуы түрі.

Жұмыссыздық – жиынтық жұмыс күшінің бөлігі, жұмысы жоқ, бірақ жұмысқа қабілетті және сол уақыт аралығында жұмыс іздеуші, еңбекке жарамды жастағы тұлға.

Игілік – бұл азық-түлік пен қызмет, бұл адам тұтынуына керекті материалдық және материалдық емес қажеттіліктер, олар өз кезегінде тұтыну игіліктері мен өндірістік қажеттіліктерге ретінде бөлінеді.

Импичмент – ең жоғары қызмет адамына сенімсіздік көрсету, оны қызметінен босату үшін заң алдында жауапкершілікке тарту.

Инвестиция – бұл өндіріске жұмсалатын шығын мен өндіріс қаржысының жиналуы және материалдық қорлардың артуы.

Инфляция — қатынас жасау саласында қағаз ақшаның шектен тыс көбейіп кетуі, ол осы ақшалардың орынсыз және шектен тыс көп басып шығарылуынан туындайды. Сонымен қатар тауарлар мөлшерінің деңгейі төмендеп кетуі салдарынан да болуы мүмкін. Инфляция салдарынан баға өседі, нақты жалақы құлдырайды, жинақ ақшалары құнсызданады.

Инфрақұрылым — өндіріске қызмет ететін (өндірістік инфрақұрылым — жолдар, каналдар, суқоймалары, порттар, көпірлер, аэродромдар, қоймалар, көлік, байланыс және т.б.) және қоғамның өмір сүру жағдайларын (өлеуметтік инфрақұрылым — білімі, денсаулық сақтау, ғылым және т.б.) қамтамасыз ететін шаруашылық салаларының кешені.

Индустрияландырудан кейінгі қоғам — қоғамдық даму сатысы — онда ғылым мен білім жетекші рөл атқарды. Индустрияландырудан кейінгі қоғамда өндіріс құралдарын иемденетін меншік тәртібі енеді. Дәстүрлі жекеменшік өзінің маңызын жояды, ал оның орнына зиялылық меншігі, адамның ақыл-ой еңбегіне негізделген меншік келеді.

Капитал – бұған өндіріс өнімдері мен қызмет көрсетудегі жұмыс күші қолданатын барлық дүниелер кіреді, бұлар станоктар құрал-жабдықтар, саймандар, ғимараттар, көлік құралдары, қоймалар, құбыр желілері, электр тарату жүйелері, сумен жабдықтау және каналзация жүйелері.

Кәсіподақтар – өз мүшелерінің еңбек өкілеттігін, сондай-ақ, басқа өлеуметтік-экономикалық құқықтары мен мүдделерін, еңбек ету жағдайын жақсарту үшін кәсіби мүдделерінің ортақтығы негізінде азаматтардың өз еркімен құрған дербес, жекебасы мүшесі болып тіркелген қоғамдық бірлестіктер.

Кейістік тұжырымдама – экономикалық дамуды мемлекеттік реттеу қажеттілігі идеясына негізделген макроэкономикалық теория.

Кінәсіздік презумпциясы – өркім өзінің қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы кінәлілігі Кодексте көделген тәртіппен дәлелденгенге және соттың заңды күшіне енген үкімімен белгіленгенге дейін кінәсіз болып саналады.

Конвенция – халықаралық келісім.

Конституция – Мемлекеттің негізгі заңы, елдегі барлық басқа заңдарға қатысты жоғары заңды күшке ие заң немесе заңдар тобы. Конституция мемлекеттіліктің маңызды белгісі, мемлекеттің бастапқы саяси және құқықтық құжаты болып табылады.

Конфедерация — мемлекеттік құрылым формасы (нұсқасы), бұл ретте конфедерация құратын мемлекеттер өздерінің тәуелсіздігін сақтайды, олардың өздерінің мемлекеттік өкімет және басқару органдары болады, олар белгілі бір мақсаттар көздейтін іс-қимылдарын үйлестіруге арналған арнаулы бірлескен органдар (әскери, сыртқы саяси және т.б.) құрады.

Конфронтация — қарсы қоюшылық, қарсы күресушілік, әлеуметтік жүйелердің, сенімдердің қақтығысы.

Қоғамдық бірлестіктер – заңға қайшы келмейтін ортақ мақсаттарға қол жеткізу үшін еркті негізде құрылған саяси партиялар, кәсіподақтар және азаматтардың басқа бірлестіктері.

Қоғамдық тауарлар мен қызметтер – өндірістен шыққан бойда пайда әкелетін тауарлар мен қызметтер. Сондықтан бұл игілікті пайдаланғаны үшін ақы төлемегендерді, оған жібермеу қажет.

Құқықтық мемлекет – билік құқықпен шектелген мемлекет, заңның үстемдігі өмір сүреді, адам құқықтары мемлекет қарауында болады.

Легитимдік – заңдылық, құқықтылық, дұрыстық.

Либерализация – ең алдымен қоғамдық өмірдің саяси, экономикалық, мәдени және басқа да салаларында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын кеңейту процесі.

Мемлекет – қоғамды басқарушы саяси институт; қоғамдағы тәртіпті қамтамасыз ететін, адам құқығын тәртіпбұзушылықтан сақтайтын саяси ұйым.

Миграция – адамдардың (мигранттардың) қандай да бір аумақтардың шекарасынан өтіп, ұзақ уақытқа немесе біржолата қоныс тебу процесі.

Модернизация – аграрлық қоғамнан индустриалды қоғамға өту процесі.

Монетаризм – айналыстағы ақша массасы нарықтық экономиканы тұрақтандырып, дамытуда белгілі бір рөл атқарады дейтін экономикалық теория.

Миссия – 1) мемлекеттің басқа мемлекеттерге қандайда бір арнайы мақсат үшін жіберген өкілі; 2) бір мемлекеттің басқа мемлекеттегі тұрақты дипломатиялық өкілдігі, оған елші басшылық етеді.

Мемлекеттік меншіктеу (национализация) — жекеменшік кәсіпорындар мен экономика салаларының мемлекет меншігіне көшуі.

НАФТА – Солтүстік Америкалық еркін сауда ассоциациясы.

Неостатистік модель – бұл мемлекеттің экономикаға араласуының жаңартылған нұсқасы. Экономиканы заңдастыру – бұл мемлекеттің экономикаға араласуының артуы.

Неолибералды модель (экономика саласында) – мемлекет шығындарының қысқаруы және соған сәйкес мемлекеттің әлеуметтік міндеттемелері. Неолибералды үкіметтің негізгі құралы - жекешелендіру.

Олигархия – басқарудың бір түрі; билік басында байлар отыратын мемлекеттік құрылым; кішігірім бай адамдар тобының билігі. Бұл жағдайда мемлекет билігі экономика жағынан күшті аз ғана топтың қолында болады. Сондай-ақ ірі меншік иелері экономика билікке ғана емес, үлкен саяси ықпалға да ие болады.

Оппозиция – өз көзқарасын, саясатын басқа саясатқа, көзқарасқа қарсы қою, қарсы әрекет жүргізу; бір көзқарастар мен әрекеттерді басқаларына қарсы қою; үстемдік ететін элитаға қарсы тұратын саяси лидерлер, партиялар, қозғалыстар.

Өндіріс – адам мен қоғамның өркендеуі мен даму қажеттілігі үшін жасалған игіліктер (өнімдер мен қызметтер).

Өндіріс шығыны – бұл мекеменің тауар өндіруге жұмсаған шығыны.

Өндірістік инфрақұрылым – бұл өндірістің сыртқы даму шарттарын қамтамасыз ететін салалар кешені. Оған жүк көліктері, жолдар, электр-газ және сумен жабдықтау, қойма шаруашылығы, байланыс, ақпараттық қызмет көрсету жатады.

Пайда – бұл өнімдерді сатқаннан түскен жиынтық түсім мен ақша түріндегі жиынтық шығын арасындағы айырмашылық.

Плюрализм — пікірлердің, көзқарастардың көптігі. Саясатта өзіне тән тұжырымдамасы бар, ол қоғамда түрлі партиялар, кәсіподақтар, шіркеу және кәсіпкерлік, басқа да ұйымдар өзара ынтымақтасып отырады, төзімділіктің, өзара құрметтесудің күш жұмсаудың демократиялық нормаларын сақтайды, мақсатқа жету үшін осылай істеу керек деп санайды.

Плюралистік бірполярлық – қазіргі халықаралық қатынастардың бірполярлық жүйеге оралуы. АҚШ-тың әлемдік аренадағы үстемдігі және сыртқы саясатта басқа мемлекеттерге өз ықпалы.

Ресурстар – тұтыну қажеттіліктеріне арналған адамдардың иелігіндегі материалдық және материалдық емес мүмкіндіктер.

Ресурстардың шектеулігі бұл қоғамдағы шексіз тұтыну мен оның өсіп отырған қажеттілігін толық қамтамасыз етуге мүмкіндік жетпейді дегенді білдіреді. Ресурстардың шектеулілік фактісі экономиканың пайда болуы мен дамуы үшін маңызды болып табылады.

Римдік құқық – Ежелгі Рим мен Византия империясында б.з.б. VIII ғ. және б.з. VI ғ. дейін сүрген құқықтық жүйе.

Саясат – 1) билік үшін күресті білдіретін таптар арасындағы қатынас; 2) мемлекет билігін пайдалана отырып, қоғамдық басқару өнері; 3) мемлекеттік билік пен мемлекеттік басқару органдарының қызметі, сондай-ақ мемлекет қызметіне байланысты қоғамдық өмір мәселелері мен оқиғалар.

Саяси-құқықтық жүйе – саясат пен құқықтық нормаларда өз қалауын жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың, қоғамдық ұйымдардың, саяси партиялардың жиынтығы.

Санкция – құқықтық норманың бір бөлігі, шаруашылық және қаржы қызметін қалыпты жүргізу ережелерін, келісімді, шарттық немесе басқа да міндеттемелерді бұзушыларға қатысты мәжбүрлеу жолымен ықпал ету шаралары. Халықаралықаралық құқықта – мемлекет өзінің халықаралық міндеттемелерін немесе халықаралық құқық нормаларын бұзғанда осы мемлекетке қолданылатын ықпал ету шаралары.

Сенімсіздік вотумы – парламенттің үкіметке деген сенімсіздігін білдіру.

Сепаратизм – жекеленуге, оқшаулануға ұмтылу.

Сұраныс – тұтынушы белгілі бір уақыт аралығында ықтимал бағалар ішінен нақты бағаға алуға келісетін тауарлар немесе қызметтердің түрлері.

Тауар – еңбек өнімі болып табылатын және айырбасқа арналған экономикалық игіліктер.

Трансакциялық шығындар – бұл ақпаратты жинауға, келіссөз жүргізуге және кеткен шығындар.

Трансформация – өзгеру, айналу, ауысу.

Ұжымдық қауіпсіздік жүйесі – бүкіл әлемдік тәртіп бұзушылықты болғызбайтын және халықтарға төнетін қандай да бір түрдегі қауіпке қарсы, мемлекеттердің әлемдік немесе аймақтық деңгейде шарттарымен құрылған, халықаралық қатынастар жағдайы.

Ұсыныс – тауар өндірушінің нарықтағы әрекетінен көрініс беретін ұғым, оның қандай да бір тауар мен қызмет түрін белгілі бір уақытта белгілі бір шарттарда өндіруге (ұсынуға) дайындығы.

Үкіметтік емес ұйымдар (ҮЕҮ) – ресми (үкіметтік) институттардың қатысуынсыз жекетұлгалар немесе басқа да қоғамдық (коммерциялық емес, ҮЕҮ) ұйымдар құрған ұйымдар.

Халықаралық қауіпсіздік – мемлекеттердің өмір сүруі мен өзара байланысын, олардың өңірлік және тұтастай әлемнің қауымдастықта бірлесуін, сондай-ақ олардың өмірлік маңызы жоғары мүдделеріне төнетін түрлі қауіптерден қорғалуды қамтамасыз ететін халықаралық қатынастар жүйесінің ішкі (өзіндік) жағдайы.

Цицерон – атақты шешен, мемлекет қайраткері, Ежелгі рим құқықтанушысы.

Экономикалық интеграция – түрлі елдердің ұлттық шаруашылықтары арасындағы ынтымақтастық және олардың толық (немесе ішінара) бірегейлендірілуі. Ортақ нарық құру мақсатымен жекелеген елдердің әрқайсысының нарықтарын жақындату, экономикалық объектілердің жуықтасуы, өзара астасуы (бірлесуге дейін).

Экономикалық тиімділік – бір тұрғыдан ресурстық шығындар мен қол жеткізілген нәтижелер арасындағы өзара байланыс, ал екінші тұрғыдан, өндірістік игіліктер көлемі.

Экономиканы мемлекеттік реттеу – мемлекеттің экономикалық секторына мемлекет иелік ететін барлық экономикалық ресурстар мен мемлекеттік экономика көмегімен реттелетін барлық мекемелер кіреді. Бұған мемлекеттік бюджет, мемлекеттік өндірістік кәсіпорындар, басқару саласындағы мемлекеттік ұйымдар денсаулық, білім, қорғаныс салалары, мемлекеттік жерлер кіреді.

Экстремизм – әрекет ету әдісінде (көбінесе саясатта) шектен шығуға бейім болу. Экстремизмге жекелеген адамдар, сонымен қоса, негізінен, саяси ұйымдар бейім болады.

Этатизм – экономикалық, әлеуметтік, мәдени және қоғамдық өмірдің басқа салаларында белсенді мемлекеттік саясат жүргізудің принципі.